ქ. ყაჭიაშვილი

ავტომატიზებული მართვის მოდელები. სტატისტიკური მოდელები

„ტექნიკური უნივერსიტეტი“

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი

ქ. ყაჭიაშვილი

ავტომატიზებული მართვის მოდელები. სტატისტიკური მოდელები

დამტკიცებულია სტუ – ს
სასწავლო – მეთოდური
საბჭოს მიერ

თბილისი
2004

უაკ 519.2, 681.3

სახელმძღვანელო განკუთვნილია 2202 – ინფორმაციის დამუშავებისა და მართვის ავტომატიზებული სისტემების სპეციალობის სტუდენტებისათვის.

მასში წარმოდგენილია გამოყენებითი სტატისტიკის ძირითადი ცნებები, ალბათობების განაწილების მნიშვნელოვანი კანონები, სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმებისა და შეფასებათა თეორიის საფუძვლები, ერთი და ორი ნორმალური ამონარჩევის ანალიზი, დისპერსიული ანალიზი, რეგრესიული ანალიზი. მასალა წარმოდგენილია არა მკაცრი ფორმალური აპარატის გამოყენებით, რაც აადვილებს მის შესწავლას ტექნიკური დარგის სტუდენტებისათვის.

სახელმძღვანელოში წარმოდგენილი მასალის უკეთ ათვისებისათვის პრაქტიკულ მეცადინეობებზე და დამოუკიდებლად გარჩევის მიზნით, მოცემულია აგრეთვე საკმაოდ დიდი რაოდენობის მრავალფეროვანი პრაქტიკული ამოცანები. სახელმძღვანელოს ბოლოში მოყვანილია ყველა ის სტატისტიკური ცხრილი, რომლებიც საჭიროა მასში წარმოდგენილი მეთოდების პრაქტიკული გამოყენებისათვის; კერძოდ, სახელმძღვანელოში მოცემული პრაქტიკული ამოცანების გადაწყვეტისათვის.

სახელმძღვანელო გათვალისწინებულია მართვის ავტომატიზებული სისტემების სტუდენტებისათვის, თუმცა ის აგრეთვე სასარგებლო იქნება სხვა სპეციალობის სტუდენტებისა და ასპირანტებისათვის, რომლებიც დაინტერესებული არიან გამოყენებითი სტატისტიკის თანამედროვე მეთოდების შეისწავლით.

რეცენზენტები: პროფ. ნ. ჯიბლაძე
დოც. ი. ქართველიშვილი

რედაქტორები: პროფ. გ. გოგიჩაიშვილი
ვ. ოთარაშვილი

ISBN 99940-35-27-4

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ყაჭიაშვილი ქ.ი.

შესავალი

ადამიანს ყოველდღიურ ცხოვრებაში აქვს შეხება პრობლემებთან, რომლებიც დაკავშირებული არიან მოსალოდნელი შედეგის ზუსტი გამოცნობის შესაძლებლობის არ არსებობასთან. მაგალითად, ნებისმიერი ჩვენთაგანისათვის შეუძლებელია წინასწარ ზუსტად განვსაზღვროთ საჭირო დროის ხანგრძლიობა დანიშნულების ადგილამდე, სასწავლებლამდე, სამუშაომდე ან სხვა ადგილამდე, მისასვლელად. ასევე, მაღაზიის გამყიდველისათვის შეუძლებელია წინასწარ განსაზღვროს თუ რამდენი მყიდველი შევა იმ დღეს მაღაზიაში. ასეთ მარტივ შემთხვევებში ადამიანი წინა გამოცდილების საფუძველზე აკეთებს მიახლოებით შეფასებას და, მაგალითად, მგზავრობისათვის საჭირო დროზე ათი წუთით ადრე გამოდის სახლიდან, რომ დროზე მივიდეს დანიშნულების ადგილზე. მაგრამ როდესაც საქმე ეხება სერიოზულ საკითხებს, მაგალითად, კომპანიის მიერ ახალი საქმის წამოწყებასთან დაკავშირებული საკითხების გადაწყვეტას, ბანკების მიერ გარკვეული ფინანსური ოპერაციების ჩატარებას და ა.შ. რესურსების ასეთი დარეზერვება, ანუ გამოუყენებელი მარაგების შექმნა, კონკურენციის თანამედროვე პირობებში, არარენტაბელური ანუ წამგებიანია, რადგან მას ბიზნესში გაასწრებენ ის კონკურენტები, რომლებიც უკეთესად ითვლიან და ღებულობენ უფრო ზუსტ გადაწყვეტილებებს.

ასეთი შემთხვევებისათვის, როდესაც შედეგის ზუსტად განსაზღვრა წინასწარ შეუძლებელია და ატარებს შემთხვევით ხასიათს, გამოიყენება მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდები, რომელთა საფუძვლებსაც ჩვენ შევისწავლით წინამდებარე კურსში.

მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდების ფართოდ გამოყენებას პრაქტიკაში ხელი შეუწყო გასული საუკუნის 60-70-იან წლებში გამოთვლითი ტექნიკის ფართოდ განვითარებამ და დანერგვამ ყოველდღიურ ცხოვრებაში. განსაკუთრებულად ინტენსიურად დაიწყო სტატისტიკური მეთოდების გამოყენება გასული საუკუნის 80-იან წლებში, რაც განაპირობა პერსონალური კომპიუტერის შექმნამ და ფართოდ გავრცელებამ. გარდა პერსონალური კომპიუტერების ფართო გავრცელდებისა, სტატისტიკური მეთოდების ფართოდ გამოყენებას დიდად შეუწყო ხელი მათთვის მონაცემების სტატისტიკური დამუშავების სპეციალიზებული პროგრამული პაკეტების შექმნამ. ასეთმა პაკეტებმა საშუალება მისცა მათემატიკური სტატისტიკის არა სპეციალისტებს, ანუ სხვა დარგის სპეციალისტებს, რომლებიც ღრმად არ ფლობენ სტატისტიკურ მეთოდებს, არამედ იციან ამ მეთოდების დანიშნულება და მათი შესაძლებლობები, კვალიფიციურად გამოიყენონ ეს მეთოდები თავისი დარგის ამოცანების გადასაწყვეტად. დანიშნულებისა და შესაბამისად, მათში რეალიზებული ამოცანების მიხედვით, არსებობენ უნივერსალური და სპეციალიზირებული სტატისტიკური პაკეტები. უნივერსალური სტატისტიკური პაკეტებიდან დღეისათვის ყველაზე ფართოდ გავრცალებული და გამოყენებული პაკეტებია: SPSS, STATISTICA, STATGRAPHICS, STADIA და სხვა. სპეციალიზირებული პაკეტებიდან აღსანიშნავია: Эвриста, Мезозавр (დროითი მწკრივების დასამუშავებლად), КЛАСС-МАСТЕР (რაოდენობრივი, თვისობრივი და ლოგიკური მონაცემების ანალიზისათვის) და სხვა. ცალკე გამოვყოფთ წინამდებარე ნაშრომის ავტორის ხელმძღვანელობით საქართველოში შექმნილ მონაცემთა სტატისტიკური ანალიზის უნივერსალურ პაკეტს SDpro-ს, რომელიც შექმნილია ანალოგიურ პროდუქციაზე არსებული საერთაშორისო სტანდარტების

შესაბამისად. უკანასკნელი ზემოთ დასახელებული პაკეტებისაგან განსხვავდება იმით, რომ ის ორიენტირებულია არა პროფესიონალ მომხმარებლზე, რის გამოც მისი შესწავლა და გამოყენება სტატისტიკურ მეთოდებში ცოტად თუ ბევრად გარკვეული მომხმარებლისათვის არ წარმოადგენს სირთულეს. გარდა ამისა, სხვებისაგან განსხვავებით, პაკეტი მრავალენოვანია. შესაბამისი ოფციის შერჩევით, მუშაობის ნებისმიერ ეტაპზე, შესაძლებელია მასში რეალიზებულ ნებისმიერ ენაზე გადასვლა. დღეისათვის პაკეტში რეალიზებულია ქართული, რუსული და ინგლისური ენები. პაკეტის Help-ში მოცემული ინსტრუქციის გამოყენებით, პაკეტის მომხმარებელს შეუძლია ნებისმიერი ენის დამატება პაკეტში გამოყენებული წინადადებების ამ ენეზე თარგმნის და, ინსტრუქციის თანახმად, მასში ჩართვის გზით.

მოვიყვანოთ სხვადასხვა პრაქტიკული ამოცანების გადასაწყვეტად სტატისტიკური მეთოდების გამოყენების რამოდენიმე მაგალითი.

1. მეწარმე, რომელსაც შეაქვს თავის საწარმოში შრომის ანაზღაურების ახალი სისტემა ან ნერგავს ახალ ტექნოლოგიურ პროცესს, დაინტერესებულია რაც შეიძლება სწრაფად დარწმუნდეს იმაში, რომ წარმოების გაუმჯობესება დაკავშირებულია ამ სიახლესთან და არ ატარებს შემთხვევით ხასათს და რამოდენიმე ხნის შემდეგ ასევე შემთხვევით არ გაუარესდება სიტუაცია.

ამ ამოცანის გადაწყვეტა შესაძლებელია მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდების გამოყენებით, რომლებიც საშუალებას იძლევიან ერთმანეთთან შედარებული იქნას სიახლის შემოტანამდე არსებული და შემოტანის შემდეგ მიღებული შედეგები და გარკვეული გარანტიით იყოს მიღებული გადაწყვეტილება მათი ერთგვაროვნების ან განსხვავების შესახებ.

2. ვთქვათ საჭიროა რაიმე პროცესის განვითარების წინასწარ განჭვრეტა ანუ პროცესის განვითარების პროგნოზი. მაგალითად, ბირჟაზე ვალუტის კურსის ცვალებადობის, გარემოს ტემპერატურის ცვალებადობის და ა.შ. პროგნოზი. პროცესის განვითარების წინასწარ განჭვრეტის საშუალებას, წინა პერიოდში მიღებული დაკვირვების შედეგების საფუძველზე, იძლევიან მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდები, რომლებიც გაერთიანებული არიან *რეგრესიული ანალიზის*, ან *შემთხვევითი პროცესების ანალიზისა და პროგნოზის* სახელწოდებით.

3. ყოველი მეწარმე დაინტერესებულია, რომ მის მიერ გამოშვებული პროდუქცია იყოს ერთგვაროვანი და რაც შეიძლება მაღალი ხარისხის. ამის მიღწევა შესაძლებელია ტექნოლოგიური პროცესის მკაცრი დაცვით, რისთვისაც საჭიროა სამუშაოს ყოველი ეტაპის მუდმივი, ობიექტური კონტროლი. ასეთი კონტროლის განსახორციელებლად დამუშავებულია პროდუქციის ხარისხის კონტროლის სტატისტიკური მეთოდები, რომელთა გამოყენება საწარმოში საშუალებას იძლევა წარმოების ყოველ ეტაპზე გავაკონტროლოთ შესრულებული სამუშაოს ხარისხი, რათა პრობლემის წარმოშობისთანავე, რაც შეიძლება სწრაფად, დავაფიქსიროთ და აღმოვფხვრათ ის. კონტროლის ასეთი მეთოდების საყოველთაო დანერგვა და გამოყენება გახდა მთავარი მიზეზი იაპონიის ეკონომიკის არნახული განვითარებისა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ.

4. ბანკების კრედიტის გამცემი განყოფილებები ყოველდღიურად დგებიან პრობლემის წინაშე, მისცენ თუ არა კრედიტი ამა თუ იმ მთხოვნელს. შეძლებს თუ არა ვალის ამღები ფულის დაბრუნებას დროულად. ამ პრობლემის გადასაწყვეტადაც გამოიყენება მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდები, რომელთაც *კლასტერ ანალიზის* მეთოდებს უწოდებენ. მეთოდის

არსი მდგომარეობს შემდეგში: ყოველი ფირმა ხასიათდება გარკვეული პარამეტრების სიმრავლით. მაგალითად, ძირითადი საშუალებების მოცულობა, საბრუნავი კაპიტალის მოცულობა, გამოშვებული პროდუქციის სახეობა და რაოდენობა, მოხმარებული ნედლეული და ა.შ. ამ პარამეტრებით ხდება ფირმების, რომლებმაც უკვე მიიღეს კრედიტი ამ ბანკიდან, დაჯგუფება კარგ გადამხდელებად, ცუდ გადამხდელებად და ფირმებად, რომლებმაც ვერ დააბრუნეს კრედიტი. კლასტერ ანალიზის მეთოდების გამოყენებით ახალ ფირმას მიაკუთვნებენ ერთ-ერთ ზემოთდასახელებულ ჯგუფს საკონტროლო პარამეტრების მნიშვნელობების მიხედვით და ღებულობენ შესაბამის გადაწყვეტილებას.

5. საჰაერო თავდაცვის ამოცანების გადაწყვეტისას რადიოლოკაციური გაზომილი ინფორმაციის პირველადი დამუშავებით მრავალგანზომილებიან სივრცეში გამოიყოფა წერტილების სიმრავლე, რომელთა გარკვეულ ქვესიმრავლეშიც შესაძლებელია მოწინააღმდეგის მოძრავი ობიექტების არსებობა. საჭიროა მოცემული გარანტიით გადაწყვეტილების მიღება თუ რომელ ქვესიმრავლეში იმყოფებიან მოძრავი ობიექტები. ამ ამოცანის გადასაწყვეტად გამოიყენება *სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმების კრიტერიუმები*, რადგან რადიოლოკაციური გაზომვის შედეგები ხასიათდებიან შემთხვევითი დამახინჯებებით.

6. გარემოს ობიექტების მდგომარეობა ხასიათდება გარკვეული პარამეტრების სიმრავლით, რომელთა მნიშვნელობების გაზომვაც ხდება დროის სხვადასხვა მომენტში სივრცის სხვადასხვა წერტილში. საჭიროა გადაწყვეტილების მიღება გარემოს საკონტროლო ობიექტში პარამეტრების ცვალებადობა დროში და სივრცეში განპირობებული გარკვეული გარეშე ზემოქმედებით თუ პარამეტრების შემთხვევითი ცვალებადობით. ამ ამოცანის გადაწყვეტა შესაძლებელია *ფაქტორული ანალიზის* მეთოდებით და ა.შ.

მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდები არიან უნივერსალური მეთოდები იმ თვალსაზრისით, რომ არა აქვს მნიშვნელობა თუ ცოდნის რომელ დარგს მიეკუთვნებიან ის მონაცემები, რომელთა დამუშავებაც ხდება ამ მეთოდებით; მთავარია ამოცანის არსი, რომლის გადაწყვეტაც გვინდა ამ მეთოდებით. ძალზე იშვიათ შემთხვევებში გვხვდება ისეთი ამოცანები, რომელთა გადაჭრაც მოითხოვს სპეციალური მეთოდების დამუშავებას. ამ შემთხვევაში საჭიროა ამ ამოცანის მათემატიკური ფორმალიზება მისი სპეციფიკის გათვალისწინებით, ამოხსნის ალგორითმის დამუშავება და რეალიზება კომპიუტერზე პროგრამის სახით. წინამდებარე კურსში ჩვენ შევისწავლით მათემატიკური სტატისტიკის უნივერსალურ მეთოდებს, რომლებიც ერთნაირად გამოდგებიან ნებისმიერი დარგის მონაცემების დასამუშავებლად შესაბამისი ამოცანების გადაწყვეტისათვის.

მონაცემების დამუშავებისას პირველ ეტაპს წარმოადგენს მათი ვიზუალიზაცია ანუ მონაცემების თვალსაჩინო წარმოდგენა გრაფიკების სახით. ეს საშუალებას იძლევა თვალსაჩინოდ წარმოვიდგინოთ პროცესის მიმდინარეობის ხასიათი და შევირჩიოთ შესაბამისი მეთოდები საჭირო ამოცანის გადასაწყვეტად. ამიტომ ზემოთ ნახსენებ მონაცემთა დამუშავების პროგრამულ პაკეტებში ფართოდ არის წარმოდგენილი მონაცემთა ერთ, ორ, სამგანზომილებიან გრაფიკებად წარმოდგენის საშუალებები და შესაძლებელია მათი გამოყენება როგორც მონაცემთა დამუშავების საწყის ეტაპზე, ასევე მიღებული შედეგების თვალსაჩინო წარმოდგენისათვის.

მონაცემთა პირველადი დამუშავებისას საჭიროა მონაცემებიდან გამოირიცხოს “უხეში შეცდომები”. “უხეში შეცდომები” ეს ისეთი

მონაცემებია, რომლებიც არ შეესაბამებიან მონაცემთა ძირითად სიმრავლეს და მათი წარმოშობა გამოწვეულია გარკვეული სუბიექტური ან ობიექტური მიზეზებით. მაგალითად, ხელსაწყოს ჩვენების აღებისას დაშვებული შეცდომა გამოწვეული ძაბვის მყისიერი ცვლილებით, ან ანათვალის ამღები პიროვნების სუბიექტური შეცდომა დაშვებული ჩანაწერის გაკეთებისას და ა.შ. ცნობილია [56], რომ საშუალოდ ექსპერიმენტალურ მონაცემებში ათ პროცენტამდე “უხეში შეცდომებია”, რომლებიც იწვევენ დამუშავების შედეგების მკვეთრ გაუარესებას. ამიტომ საჭიროა დამუშავების საწყის ეტაპზე მათი გამოვლენა და უგულებელყოფა.

თავი 1. გამოყენებითი სტატისტიკის ძირითადი ცნებები

წინამდებარე თავში შევისწავლით ძირითად ცნებებსა და განსაზღვრებებს, რომლებიც დაგვჭირდება მოცემული კურსის შემდეგ თავებში შესასწავლი გამოყენებითი სტატისტიკის მეთოდებისა და ალგორითმების გასაგებად. ასეთი ცნებებია: შემთხვევითი მოვლენა, შემთხვევითი სიდიდე, შემთხვევითი მოვლენისა და სიდიდის ალბათობა, ალბათობების განაწილების კანონები, შემთხვევითი სიდიდის რიცხვითი მახასიათებლები, ამონარჩევი და მისი წარმოდგენის მეთოდები.

1.1. შემთხვევითი ცვალებადობა

ბუნებაში ძალიან ხშირად გვხვდებიან მოვლენები, რომელთა შედეგების წინასწარ განჭვრეტა შეუძლებელია, რადგან ისინი ღებულობენ შემთხვევით მნიშვნელობებს მნიშვნელობათა გარკვეული არეებიდან. ასეთ მოვლენებს *შემთხვევითი მოვლენები* ჰქვიათ. თუმცა კი, მეორეს მხრივ, ცნობილია ბუნების კანონზომიერებები, რომლებიც მკაცრად ემორჩილებიან გარკვეულ დამოკიდებულებებს და მათი მნიშვნელობების განსაზღვრა ზუსტად არის შესაძლებელი მასთან დაკავშირებული მეორე სიდიდის მნიშვნელობის მიხედვით. მაგალითად, ფიზიკიდან ცნობილია სითხეში ჩაშვებულ სხეულზე მოქმედი წნევის ჩაშვების სიღრმეზე დამოკიდებულება და ყოველგვარი ექსპერიმენტის გარეშე ამ დამოკიდებულებით შეგვიძლია ზუსტად განვსაზღვროთ სხეულზე მოქმედი წნევა სიღრმის მიხედვით. ზუსტად ასევე შეგვიძლია განვსაზღვროთ სხეულის თავისუფალი ვარდნისას მის მიერ განვლილი მანძილი ვარდნის დროის მიხედვით. ასეთ პროცესებს *დეტერმინი-რებული პროცესები* ჰქვია.

როგორც უკვე ვთქვით, დეტერმინირებული პროცესებისაგან განსხვავებით, შეუძლებელია შემთხვევითი პროცესების მნიშვნელობების წინასწარ ზუსტი განსაზღვრა. მაგალითად, შეუძლებელია ზუსტად განვსაზღვროთ თუ როგორი მოსავალი იქნება მიღებული წლის ბოლოს ამა თუ იმ რეგიონში; ჰაერის ზუსტად როგორი ტემპერატურა იქნება გარკვეული პერიოდის შემდეგ და ა.შ. თუმცა კი შესაძლებელია გარკვეული საიმედობით მივუთითოთ ინტერვალი, რომლიდანაც მიიღებს მნიშვნელობებს ესა თუ ის შემთხვევითი სიდიდე. შემთხვევითი სიდიდე შეიძლება წარმოდგენილი იქნას ორი მდგენელის ჯამის სახით: ა) დეტერმინირებული მდგენელი, რომელიც დროში იცვლება გარკვეული კანონზომიერებით და ბ) შემთხვევითი მდგენელი, რომელიც ემატება დეტერმინირებულ მდგენელს და ცვლის მის ხასიათს შემთხვევით. მაგალითად [1], ნახაზ 1.1-ზე სქემატურად წარმოდგენილია 1948-1989 წლებში საბჭოთა კავშირში ერთ ჰექტარზე მარცვლეული კულტურების მოსავლიანო-ბის ცვალებადობა ცენტნერებში. მიუხედავად იმისა, რომ მოსავლიანობის მნიშვნელობა შემთხვევით იცვლება წლიდან წლამდე, მაინც აღინიშნება მოსავლიანობის ზრდის ტენდენცია რაც განპირობებული იყო პროგრესული აგრომეთოდების და სასუქების გამოყენებით. მოსავლიანობის შემთხვევითი ცვალებადობა სხვადასხვა წლებში განპირობებულია ამინდის და კიდევ მრავალი სხვა ფაქტორების ცვალებადობით, რომლებსაც აქვთ შემთხვევითი ხასიათი. მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდები საშუალებას იძლევიან ასეთ შემთხვევებში შევაფასოთ არსებული კანონზომიერების პარამეტრები,

შევამოწმოთ ესა თუ ის ჰიპოთეზები ამ კანონზომიერების შესახებ და ა.შ. ასეთი მეთოდების შესწავლას გარკვეულ დონეზე ისახავს მიზნად წინამდებარე კურსი.

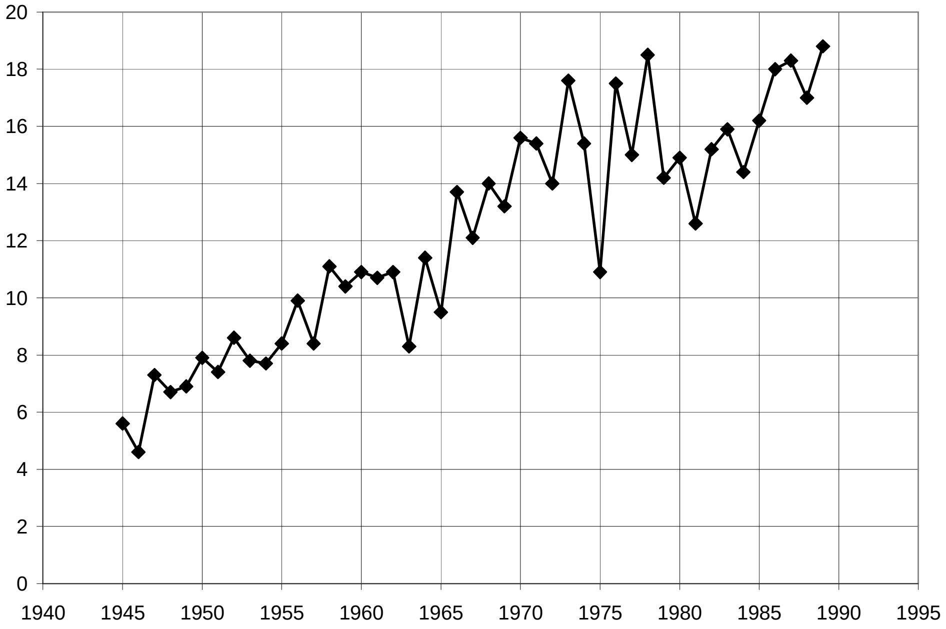

ნახ. 1.1. 1948-1989 წლებში საბჭოთა კავშირში ერთ ჰექტარზე ყველა მარცვლეული კულტურების მოსავლიანობის ცვალებადობა (ც/ჰა)

1.2. ხდომილება და მისი ალბათობა

შემთხვევითი ხდომილება ჰქვია ისეთ მოვლენას, რომელსაც ცდის შედეგად შეიძლება ჰქონდეს ან არ ჰქონდეს ადგილი. თუ ცდის შედეგად მოვლენას ყოველთვის აქვს ადგილი, *ჭეშმარიტი ხდომილება* ეწოდება. ხოლო თუ ცდის შედეგად მოვლენას არ შეიძლება ჰქონდეს ადგილი, *შეუძლებელი ხდომილება* ჰქვია.

ხდომილების მოხდენის შესაძლებლობის ზომას მისი *ალბათობა* ეწოდება. ხდომილებას, როგორც წესი, აღნიშნავენ დიდი ლათინური ასოებით, მაგალითად, A, B, C,..., ხოლო შესაბამის ალბათობას P ასოთი. შეუძლებელი ხდომილების ალბათობა ნულის ტოლია, ანუ P(შეუძლ. ხდომ.)=0, ხოლო ჭეშმარიტი ხდომილების ალბათობა ერთის ტოლია, ანუ P(ჭეშმ. ხდომ.)=1. ზოგადად ალბათობა ღებულობს მნიშვნელობებს ნოლიდან ერთამდე ინტერვალში, ანუ რაიმე A ხდომილებისათვის ადგილი აქვს პირობას $0 \le P(A) \le 1$.

ხდომილებებზე შესაძლებელია მოქმედების ჩატარება. მაგალითად:

1) ორი A და B ხდომილების *გაერთიანება* ან *ჯამი* ჰქვია ისეთ C ხდომილებას, რომელსაც ადგილი აქვს მაშინ, როდესაც ადგილი აქვს ან A-ს, ან B-ს ან ორივეს ერთად. ხდომილებების ჯამი აღინიშნება შემდეგნაირად $C = A + B$ ან $C = A \bigcup B$. ხდომილებების გაერთიანების გეომეტრიულ ინტერპრეტაციას აქვს სახე

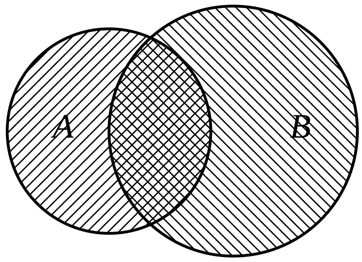

ნახ. 1.2.

2) ორი A და B ხდომილების *გადაკვეთა* ან *ნამრავლი* ჰქვია ისეთ C ხდომილებას, რომელსაც ადგილი აქვს მაშინ, როდესაც ადგილი აქვს A-ს და B-ს ერთდროულად. ხდომილებების ნამრავლი აღინიშნება შემდეგნაირად $C = A \cdot B$ ან $C = A \bigcap B$. ხდომილებების გადაკვეთის გეომეტრიულ ინტერპრეტაციას აქვს სახე

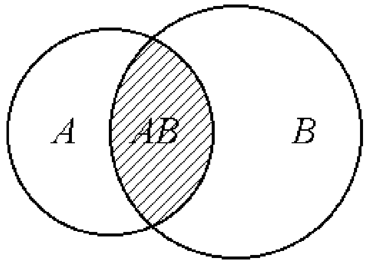

ნახ. 1.3.

3) A ხდომილების *უარყოფა* ჰქვია ისეთ $\overline{A}$ ხდომილებას, რომელსაც ადგილი აქვს მაშინ, როდესაც A ხდომილებას არა აქვს ადგილი და პირიქით. გეომეტრიულ ინტერპრეტაციას აქვს სახე

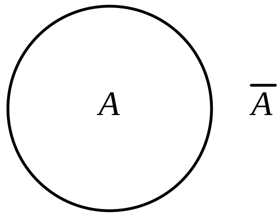

ნახ. 1.4.

თუ ხდომილებები A და B არ შეიძლება მოხდნენ ერთდროულად, მაშინ ასეთ ხდომილებებს ეწოდებათ *შეუთავსებადი ხდომილებები.* შეუთავსებადი

ხდომილებების მაგალითებია A და $\overline{A}$, ხოლო ხდომილება $A+\overline{A}$ ჭეშმარიტი ხდომილებაა.

მოვიყვანოთ მაგალითები:

- ვთქვათ A არის ხდომილება, რომ კამათელის გაგორების შედეგად გამოვა 4-ზე ნაკლები ციფრი. B არის ხდომილება, რომ კამათელის გაგორებისას გამოვა ციფრი 3 ან 6. მაშინ $A+B$ არის ხდომილება, რომ კამათელის გაგორებისას გამოვა ციფრი 1, 2, 3 ან 6; ხოლო $A\cdot B$ არის ხდომილება, რომ კამათლის გაგორებისას გამოვა ციფრი 3. $\overline{A}$ არის ხდომილება, რომ კამათლის გაგორებისას გამოვა ციფრი მეტი ან ტოლ 4-ის და ნაკლები ან ტოლი 6-ის.

მოვიყვანოთ ალბათობების თვისებები.

1) ნებისმიერი ხდომილებისათვის $0 \le P(A) \le 1$;

2) ორი A და B შეუთავსებადი ხდომილებების ჯამის ალბათობა ტოლია ამ ხდომილებების ალბათობების ჯამისა $P(A+B)=P(A)+P(B)$, ხოლო ზოგადად $P(A+B)=P(A)+P(B)-P(A\cdot B)$.

3) ჭეშმარირი ხდომილების ალბათობა ტოლია 1-ის, ხოლო შეუძლებელი ხდომილების ალბათობა ტოლია 0-ის.

A და B ხდომილებებს ეწოდებათ *დამოუკიდებელი*, თუ $P(A\cdot B)=P(A)\cdot P(B)$.

შემოვიტანოთ *პირობითი ალბათობის* ცნება. A ხდომილების ალბათობა იმ პირობით, რომ ადგილი ჰქონდა B ხდომილებას ჩაიწერება ასე $P(A\,|\,B)=\dfrac{P(A\cdot B)}{P(B)}$. აქედან $P(A\cdot B)=P(A\,|\,B)\cdot P(B)=P(B\,|\,A)\cdot P(A)$. თუ ხდომილება A დამოკიდებულია B ხდომილებისაგან, მაშინ B ხდომილებაც დამოკიდებულია A ხდომილებისაგან და პირიქით. თუ ხდომილება A არ არის დამოკიდებული B ხდომილებისაგან, მაშინ B ხდომილებაც არ არის დამოკიდებული A ხდომილებისაგან.

1.3. ალბათობების გაზომვა

რადგან ალბათობა ახასიათებს ამა თუ იმ მოვლენის მოხდენის შესაძლებლობას, ბუნებრივია მოვითხოვოთ მისი გაზომვის შესაძლებლობა. სხვა ფიზიკური სიდიდეებისაგან განსხვავებით, მაგალითად, წონა, დენის ძაბვა, სისწრაფე, სიგრძე და ა.შ., ალბათობის გაზომვა რაიმე ხელსაწყოს გამოყენებით შეუძლებელია. არსებობს ალბათობის გაზომვის ორი გზა: *ლოგიკური დასკვნების საფუძველზე ან პირდაპირი გაზომვა*. ალბათობის ლოგიკური გაზომვა მდგომარეობს მიღებული დაშვებების პირობებში ლოგიკური მსჯელობის საფუძველზე ალბათობის გამოთვლაში. მაგალითად, კამათელის გაგორების შემთხვევაში, თუ ვიცით, რომ ის სიმეტრიული და ერთგვაროვანია, ბუნებრივია დავუშვათ, რომ ნებისმიერი გვერდის გამოსვლის ალბათობა ერნაირია. რადგან ყველა შესაძლო შედეგების რაოდენობა ექვსია,

ამიტომ 1-დან 6-დე ნებისმიერი ციფრის გამოსვლის ალბათობა ტოლია $1/6$-ის. წყვილი ციფრების გამოსვლის ალბათობა ტოლია $1/2$-ის. ციფრების 3-ის ან 5-ის გამოსვლის ალბათობა ტოლია $1/3$-ის.

პირდაპირი გაზომვის არსი მდგომარეობს შემდეგში. ატარებენ რაც შე-იძლება დიდი რაოდენობის ექსპერიმენტებს. აღვნიშნოთ მათი საერთო რაოდენობა N-ით, ხოლო $N(A)$ აღვნიშნოთ ექსპერიმენტების რიცხვი, როდესაც ადგილი ჰქონდა A ხდომილებას. ცხადია, რომ $N(A) \leq N$. ხდომილების ალბათობის მიახლოებითი მნიშვნელობა გამოითვლება ფორმულით $P(A) = \dfrac{N(A)}{N}$.

ექსპერიმენტების რიცხვის უსასრულოდ გაზრდისას, ანუ როდესაც $N \to \infty$ ალბათობის გამოთვლილი მნიშვნელობა მიისწრაფვის მისი ნამდვილი მნიშ-ვნელობებისაკენ (იხ. პარაგრაფი 4..2).

1.4. შემთხვევითი სიდიდეები. განაწილების ფუნქცია

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შემთხვევითი სიდიდე ეს ისეთი სიდიდეა, რომელიც თავისი განსაზღვრის არედან ღებულობს მნიშვნელობებს შემთხვევით. ყოველი მნიშვნელობის მიღებას გააჩნია გარკვეული შესაძლებლობა, რომელსაც ამ მნიშვნელობის შესაბამისი ალბათობა ჰქვია. შესაბამისობას შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობებსა და ამ მნიშვნელობების მიღების ალბათობებს შორის შემთხვევითი სიდიდის *განაწილების კანონი* ჰქვია.

პრაქტიკული ამოცანების ამოხსნის დროს ძირითადად გვხვდება ორი სახის შემთხვევითი სიდიდეები: *დისკრეტული და უწყვეტი*. თუმცა არსებობენ სხვა სახის შემთხვევითი სიდიდეები, რომელთაც წინამდებარე კურსში არ განვიხილავთ. *დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდე* ჰქვია ისეთ სიდიდეს, რომლის შესაძლო მნიშვნელობები სასრულო ან თვლადია. მაგალითად, დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდეა სათამაშო კამათელის გაგორების შედეგად გამოსული ციფრი. ამ შემთხვევითი სიდიდის შესაძლო მნიშვნელობებია 1, 2, 3, 4, 5, 6. დისკრეული შემთხვევითი სიდიდეა, აგრეთვე, ორი კამათელის აგდებისას გამოსული ციფრების ჯამი, რომელიც ღებულობს მნიშვნელობებს 2-დან 12-დე.

უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდე ჰქვია ისეთ შემთხვევით სიდიდეს, რომლის შესაძლო მნიშვნელობათა ჩამოთვლა შეუძლებელია, რადგან ის ღებულობს ყველა შესაძლო მნიშვნელობებს რომელიმე სასრულო ან უსასრულო არედან. უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ ელექტრო ნათურის მუშაობის ხანგრძლივობა. ამ შემთხვევით სიდიდეს თეორიულად შეუძლია მიიღოს მნიშვნელობა ნოლიდან უსასრულობამდე დროის ინტერვალში.

ზემოთ ავღნიშნეთ, რომ შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობებსა და ამ მნიშვნელობების მიღების შესაძლებლობებს, ანუ შესაბამის ალბათობებს შორის დამოკიდებულებას ჰქვია *შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონი.* დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის მაგალითზე განვიხილოთ განაწილების კანონის არსი. განვიხილოთ ორი კამათელის აგდების შედეგად გამოსული ორი ციფრის ჯამი. ამ შემთხვევით სიდიდეს შეუძლია მიიღოს მნიშვნელობები

2, 3, 4, …, 12. შემთხვევითი სიდიდის ყოველ შესაძლო მნიშვნელობას შეესაბამება გარკვეული ალბათობა, რომელიც ახასიათებს ამ მნიშვნელობის მიღების შესაძლებლობას. ცხრილ 1.1-ში მოცემულია განსახილველი დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის შესაძლო მნიშვნელობები და შესაბამისი ალბათობები.

ცხრილი 1.1.

A	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
$P(A)$	1/36	2/36	3/36	4/36	5/36	6/36	5/36	4/36	3/36	2/36	1/36

ცხრილით მოცემულია შესაბამისი დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონი, რადგან ის ამყარებს შესაბამისობას შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობებსა და ამ მნიშვნელობების მიღების ალბათობებს შორის.

უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდისათვის განაწილების კანონის ასევე მარტივად ჩაწერა შეუძლებელია მისი შესაძლო მნიშვნელობების უსასრულო რაოდენობის გამო. ამას გარდა, უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდის შემთხვევაში ალბათობა იმისა, რომ შემთხვევითი სიდიდე მიიღებს ერთ რომელიმე მნიშვნელობას მისი განსაზღვრის არედან ნოლის ტოლია (მისი შესაძლო მნიშვნელობების უსასრულო რაოდენობის გამო). ამ შემთხვევაში შეიძლება ვილაპარაკოთ ალბათობაზე, რომ შემთხვევითი სიდიდე მიიღებს მნიშვნელობას მისი განსაზღვრის არის რომელიმე ქვესიმრავლიდან. კერძოდ, ალბათობა იმისა, რომ უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდე ξ მიიღებს x ცვლადზე ნაკლებ მნიშვნელობას ჩაიწერება ასე $F(x) = P(\xi < x)$ და მას ეწოდება *შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქცია*. განაწილების ფუნქცია შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონის წარმოდგენის ყველაზე უნივერსალური ფორმაა. განმარტებიდან ჩანს, რომ განაწილების ფუნქცია არსებობს როგორც დისკრეტული, ასევე უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდეებისათვის.

მოვიყვანოთ განაწილების ფუნქციის თვისებები.

1) $F(x) \geq 0$;
2) $F(-\infty) = 0$;
3) $F(+\infty) = 1$;
4) $0 \leq F(x) \leq 1$.

ალბათობების განაწილების კანონის ჩაწერის შემდეგი ფორმაა *განაწილების სიმკვრივე*. მაგრამ განაწილების ფუნქციისაგან განსხვავებით ალბათობების განაწილების სიმკრივე არსებობს მხოლოდ უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდეებისათვის. განაწილების სიმკრივის ცნება შეიძლება შემოვიტანოთ ინტეგრალური და დიფერენციული ფორმით.

ინტეგრალური ფორმა. ξ შემთხვევითი სიდიდის განაწილების სიმკვრივე ეწოდება $p(x)$ ფუნქციას, თუ ის აკმაყოფილებს პირობას

$$F(x) = \int_{-\infty}^{x} p(t)dt,$$

სადაც $F(x)$ არის განსახილველი შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქცია.

დიფერენციალური ფორმა. ξ შემთხვევითი სიდიდის განაწილების სიმკვრივე ეწოდება $p(x)$ ფუნქციას, თუ ალბათობა იმისა, რომ ξ

შემთხვევითი სიდიდე მოხვდება Δx სიგრძის მქონე ელემენტარულ ინტერვალში გამოითვლება ფორმულით

$$P(x \le \xi \le x + \Delta x) = p(x) \cdot \Delta x + O\Delta x,$$

სადაც $O\Delta x$ არის Δx შედარებით უსასრულოდ მცირე სიდიდე.

მოვიყვანოთ განაწილების სიმკვრივის თვისებები:

1) $p(-\infty) = p(+\infty) = 0;$

2) $p(x) \ge 0, \quad x \in (-\infty;+\infty);$

3) $\int\limits_{-\infty}^{+\infty} p(x)dx = 1.$

ნახაზებზე 1.5 და 1.6 მოყვანილია შესაბამისად განაწილების ფუნქციისა და სიმკვრივის გრაფიკული სახეები

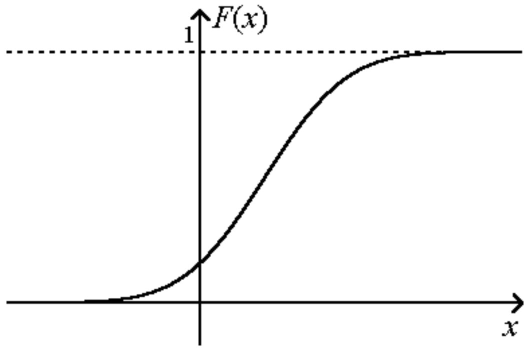

ნახ. 1.5.

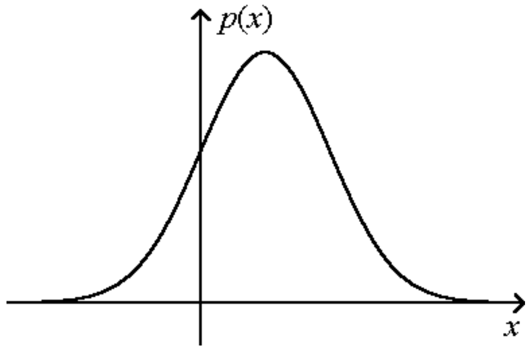

ნახ. 1.6.

ალბათობების განაწილების ფუნქციის და ალბათობების სიმკვრივის განაწილების ინტეგრალური ფორმის საფუძველზე ადვილად ვრწმუნდებით, რომ ξ შემთხვევითი სიდიდის მისი განსაზღვრის არედან (a,b) ინტერვალში მოხვედრის ალბათობა განისაზღვრება შემდეგნაირად

$$P(\xi \in (a,b)) = F(b) - F(a) = \int\limits_{a}^{b} p(x)dx,$$

სადაც $F(x)$ არის ξ შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქცია, ხოლო $p(x)$ არის მისი ალბათობების განაწილების სიმკვრივე.

1.5. ალბათობების განაწილების რიცხვითი მახასიათებლები

შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქცია და სიმკვრივე მოიცავენ შემთხვევითი სიდიდის შესახებ სრულ ინფორმაციას, ანუ შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონის ცოდნა შეესაბამება შემთხვევითი სიდიდის ბუნების შესახებ სრული ინფორმაციის ქონას (მისი განსაზღვრის არე, დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის დროს შესაძლო მნიშვნელობების სიმრავლე და მათი მიღების ალბათობები, შემთხვევითი სიდიდის რომელიმე არეში მოხვედრის ალბათობა და სხვა). ძალზე ხშირად შემთხვევითი

სიდიდის განაწილების კანონი უცნობია და მისი დადგენა ხდება ექსპერიმენტალური მონაცემების საფუძველზე, რაც საკმაოდ შრომატევად და, ხშირ შემთხვევაში, ძვირად ღირებულ სამუშაოს წარმოადგენს. მრავალი პრაქტიკული ამოცანის გადაწყვეტისას არც არის საჭირო განაწილების კანონის ცოდნა ანუ შემთხვევითი სიდიდის მთელი ბუნების ცოდნა. საკმარისია მისი ცალკეული მახასიათებლების ცოდნა. შემთხვევითი სიდიდის ცალკეულ თვისებებს ახასიათებენ მისი რიცხვითი მახასიათებლები. არსებობს შემთხვევითი სიდიდის მრავალი რიცხვითი მახასიათებელი. მათ შორის ყველაზე გავრცელებულია *მომენტები* და *კვანტილები*. ჩვენ შევისწავლით ორი სახის მომენტებს. შემთხვევითი სიდიდის *საწყის მომენტებს* და *ცენტრალურ მომენტებს*.

დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის k-ური რიგის საწყისი მომენტი ჰქვია სიდიდეს α_k, რომელიც გამოითვლება ფორმულით

$$\alpha_k = \sum_{i=1}^{n} x_i^k \cdot p_i ,$$

სადაც $x_1, x_2, ..., x_n$ არიან დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის შესაძლო მნიშვნელობები, ხოლო $p_1, p_2, ..., p_n$ არიან შესაბამისი მნიშვნელობების მიღების ალბათობები. იმისათვის რომ k-ური რიგის საწყისი მომენტი α_k არსებობდეს მწკრივი უნდა იკრიბებოდეს აბსოლუტურად.

ანალოგიურად განიმარტება უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდის k-ური რიგის საწყისი მომენტი

$$\alpha_k = \int_{-\infty}^{+\infty} x^k \cdot p(x) dx,$$

სადაც $p(x)$ შესაბამისი შემთხვევითი სიდიდის განაწილების სიმკვრივეა.

საწყისი მომენტები დამოკიდებული არიან რიცხვით ღერძზე ათვლის წერტილის მდებარეობაზე. მომენტებს, რომელთა მნიშვნელობებიც ამ მდებარეობაზე არ არიან დამიკიდებული, ეწოდებათ ცენტრალური მომენტები.დისკრეტული ξ შემთხვევითი სიდიდის k-ური რიგის ცენტრალური მომენტი ჰქვია სიდიდეს μ_k, რომელიც განისაზღვრება შემდეგნაირად

$$\mu_k = \sum_{i=1}^{n} (x_i - M\xi)^k \cdot p_i ,$$

სადაც $M\xi$ აღნიშნულია შემთხვევითი სიდიდის პირველი საწყისი მომენტი, რომელსაც შემთხვევითი სიდიდის *მათემატიკური მოლოდინი* ჰქვია. იმის გამო, რომ მათემატიკურ მოლოდინს აქვს დიდი მნიშვნელობა აქვს ალბათობის თეორიაში და მათემატიკურ სტატისტიკაში, შემოღებულია მისი უნივერსალური აღნიშვნა $M\xi$ ან $M(\xi)$. ინგლისურ ლიტერატურაში ხმარობენ აღნიშვნას $E(\xi)$. მათემატიკური მოლოდინი ახასიათებს შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობების მდებარეობას რიცხვით ღერძზე. ანუ ეს არის ისეთი მნიშვნელობა, რომლის ახლო-მახლოთაც განლაგდებიან შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობათა დიდი უმრავლესობა.

უწყვეტი ξ შემთხვევითი სიდიდის k-ური რიგის ცენტრალური მომენტი განისაზღვრება ანალოგიურად. კერძოდ,

$$\mu_k = \int_{-\infty}^{+\infty} (x - M\xi)^k \cdot p(x) dx,$$

სადაც $M\xi$ არის ξ შემთხვევითი სიდიდის პირველი რიგის საწყისი მომენტი.

მოვიყვანოთ მათემატიკური მოლოდინის თვისებები. ავღნიშნოთ: a - რაიმე რიცხვია, ხოლო ξ - შემთხვევითი რიცხვი. მაშინ

1) $M(a) = a;$
2) $M(\xi + \eta) = M(\xi) + M(\eta),$
3) $M(a \cdot \xi) = a \cdot M(\xi).$

შემთხვევითი სიდიდის რიცხვით მახასიათებლებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მეორე რიგის ცენტრალურ მომენტს, რომელსაც შემთხვევითი სიდიდის *დისპერსია* ჰქვია. დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდისათვის ის გამოითვლება ფორმულით $D\xi = \sum_{i=1}^{n} (x_i - M\xi)^2 \cdot p_i$, ხოლო უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდისათვის - $D\xi = \int_{-\infty}^{+\infty} (x - M\xi)^2 \cdot p(x)dx$. ინგლისურ ლიტერატურაში ხმარობენ აღნიშვნას $V(\xi)$.

დისპერსია ახასიათებს შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობების გაბნევას მათემატიკური მოლოდინის მიმართ. დისპერსიას აქვს შემთხვევითი სიდიდის განზომილების კვადრატის განზომილება, ამიტომ ხშირად მოხერხებულია გაბნევა დავახასიათოთ სიდიდით, რომელსაც აქვს შემთხვევითი სიდიდის განზომილება. ასეთ მახასიათებელს *საშუალო კვადრატული გადახრა* ეწოდება, აღინიშნება σ და გამოითვლება $\sigma = \sqrt{D\xi}$.

მოვიყვანოთ დისპერსიის თვისებები.

1) $D(a) = 0;$
2) $D(a + \xi) = D\xi;$
3) $D(a \cdot \xi) = a^2 \cdot D\xi$.

ისევე როგორც მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია სხვა საწყისი და ცენტრალური მომენტებიც ახასიათებენ შემთხვევითი სიდიდის ამა თუ იმ თვისებებს. შემთხვევითი სიდიდის ყველა მომენტის განსაზღვრის შესაძლებლობა ნიშნავს იმას, რომ შესაძლებელია შემთხვევითი სიდიდის შესახებ მივიღოთ სრული ინფორმაცია ანუ ეს ტოლფასია შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონის, კერძოდ, ალბათობების განაწილების ფუნქციის ან სიმკვრივის ცოდნისა.

მოვიყვანოთ შემთხვევითი სიდიდის რამოდენიმე მნიშვნელოვანი რიცხვითი მახასიათებლი. საწყისი და ცენტრალური მომენტების განსაზღვრებიდან ჩანს, რომ მათი მნიშვნელობები დამოკიდებული არიან შემთხვევითი სიდიდის გაზომვის ერთეულზე. ზოგჯერ მოხერხებულია ისეთი მომენტების გამოყენება, რომლებიც არ არიან გაზომვის ერთეულზე დამოკიდებული. ასეთი მომენტებიდან ყველაზე ხშირად გამოიყენებიან მესამე და მეოთხე რიგის ნორმირებული ცენტრირებული მომენტები, რომლებსაც *ასიმეტრიისა* და *ექსცესის კოეფიციენტები* ჰქვიათ. ასიმეტრიის კოეფიციენტი გამოითვლება ფორმულით

$$Asym. = \frac{M[(\xi - M\xi)^3]}{(D\xi)^{3/2}} = \frac{\mu_3}{\sigma^3} \quad .$$

ასიმეტრიის კოეფიციენტი ახასიათებს შემთხვევითი სიდიდის განაწილების არასიმეტრიულობას.

ექსცესის კოეფიციენტი გამოითვლება ფორმულით

$$Exc. = \frac{M[(\xi - M\xi)^4]}{(D\xi)^2} - 3 = \frac{\mu_4}{\sigma^4} - 3 \quad .$$

ექსცესის კოეფიციენტი ახასიათებს შემთხვევითი სიდიდის განაწილების სიმკვრივის გვერდების ციცაბოობას, ანუ იმას, თუ რამდენად ხშირად ღებულობს შემთხვევითი სიდიდე მათემატიკური მოლოდინიდან დაშორებულ მნიშვნელობებს.

შემთხვევითი სიდიდის შემდეგი მნიშვნელოვანი რიცხვითი მახასიათებლებია *კვანტილები.*

შემთხვევითი ξ სიდიდის p - ური რიგირს კვანტილი ეწოდება ისეთ x_p რიცხვს, რომელიც აკმაყოფილებს პირობას $F(x_p) = p$, სადაც $F(x)$ არის ξ შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქცია. 0,75 და 0,25 დონეების მქონე კვანტილებს *კვარტილებს* უძახიან. 0.1, 0.2, 0.3 და ა.შ. 0.9 დონეების მქონე კვანტილებს *დეცილები* ჰქვიათ.

1.6. დამოუკიდებელი და დამოკიდებული შემთხვევითი სიდიდეები

დამოუკიდებლობა და დამოკიდებულება შემთხვევითი სიდიდეებისათვის ძალზე მნიშვნელოვანი მახასიათებლებია. ზემოთ შემოვიტანეთ დამოკიდებულების ცნება ხდომილებებისათვის. ანალოგიურედ შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდეების დამოკიდებულების ცნება.

ორ შემთხვევით ξ და η სიდიდეს ეწოდება დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეები, თუ ადგილი აქვს ტოლობას $P(A \cdot B) = P(A) \cdot P(B)$, სადაც A და B არიან ხდომილებები $A = (a_1 < \xi < a_2)$, $B = (b_1 < \eta < b_2)$, ხოლო a_1, a_2, b_1, b_2 - ნებისმიერი რიცხვებია.

დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეებისათვის ადგილი აქვს ტოლობებს

$$M(\xi \cdot \eta) = M\xi \cdot M\eta ,$$

$$D(\xi + \eta) = D\xi + D\eta .$$

შემთხვევითი სიდიდე ξ დამოკიდებულია მეორე შემთხვევით η სიდიდეზე, თუ ξ შემთხვევითი სიდიდის ალბათობების განაწილების კანონი არის დამოკიდებული იმაზე, თუ რა მნიშვნელობა მიიღო η შემთხვევითმა სიდიდემ. შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდეების დამოკიდებულების ხარისხის დამახასიათებელი ზომა. შემთხვევითი სიდიდეების დამოკიდებულების უამრავი მახასიათებელი არსებობს. მათ შორის ყველაზე გავრცელებულია კოვარიაციისა და კორელაციის კოეფიციენტები, რომლებიც ახასიათებენ შემთხვევითი სიდიდეების წრფივ დამოკიდებულებებს. ორი შემთხვევითი ξ და η სიდიდის კოვარიაციის კოეფიციენტი განსაზღვრებით არის შემდეგნაირად გამოთვლილი რიცხვი

$$\text{cov}(\xi, \eta) = M[(\xi - M\xi)(\eta - M\eta)] = M\xi\eta - M\xi M\eta \, .$$

კოვარიაცია, დისპერსიის ანალოგიურად, არის მეორე რიგის ცენტრალური მომენტი. კოვარიაციის კოეფიციენტის მნიშვნელობა დამოკიდებულია ξ და η შემთხვევითი სიდიდეების გაზომვის ერთეულზე. ერთი ერთეულიდან მეორეზე გადასვლისას მისი მნიშვნელობა იცვლება, თუმცა ξ და η შორის დამოკიდებულების ხარისხი რჩება უცვლელი. ამიტომ

უფრო მოსახერხებელია დამოკიდებულების ხარისხის ისეთი მახასიათებლის არსებობა, რომელიც არ იქნება დამოკიდებული გაზომვის ერთეულისაგან. ასეთი მახასიათებელია კორელაციის კოეფიციენტი.

$$cor(\xi,\eta)=\rho(\xi,\eta)=\frac{M[(\xi-M\xi)(\eta-M\eta)]}{\sqrt{D\xi}\sqrt{D\eta}} \quad ,$$

სადაც $D\xi>0, D\eta>0$.

კორელაციის კოეფიციენტის თვისებებია:

1) $|\rho(\xi,\eta)|=|\rho(\xi^{'},\eta^{'})|$, სადაც $\xi^{'}=a_1+a_2\xi, \eta^{'}=b_1+b_2\eta,\quad a_1,a_2,b_1,b_2$ - ნებისმიერი რიცხვებია;

2) $-1\le\rho(\xi,\eta)\le+1$;

3) $|\rho(\xi,\eta)|=1$ მაშინ და მხოლოდ მაშინ, როცა ξ და η შემთხვევით სიდიდეებს შორის არსებობს წრფივი კავშირი;

4) $|\rho(\xi,\eta)|=0$ თუ ξ და η დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეებია. ზოგადად შებრუნებულ მტკიცებას ადგილი არა აქვს, ანუ შეიძლება კორელაციის კოეფიციენტი იყოს ნოლის ტოლი, მაგრამ შემთხვევითი სიდიდეები არ იყვნენ დამოუკიდებლები, რადგან კორელაციის კოეფიციენტი ასახავს მხოლოდ წრფივ დამოკიდებულებას. ამიტომ შეიძლება კორელაციის კოეფიციენტი ნოლის ტოლი იყოს, მაგრამ შემთხვევითი სიდიდეებს შორის არსებობდეს არა წრფივი კავშირი. დამოუკიდებლობა და კორელაციის კოეფიციენტის ნოლთან ტოლობა სინონიმებია პრაქტიკაში ძალზედ ფართოდ გავრცელებული ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეებისათვის. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ იქნება ნათქვამი, ორგანზომილებიანი ნორმალური კანონის განხილვისას.

როდესაც კორელაციის კოეფიციენტი ერთის ტოლია ანუ $\rho(\xi,\eta)=+1$, მაშინ ξ და η შემთხვევითი სიდიდეებს შორის არსებობს დადებითი წრფივი კავშირი, ხოლო თუ კორელაციის კოეეფიციენტი მინუს ერთის ტოლია, ანუ $\rho(\xi,\eta)=-1$, მაშინ ξ და η შემთხვევითი სიდიდეებს შორის არსებობს უარყოფითი წრფივი კავშირი.

1.7. შემთხვევითი ამონარჩევი

შემთხვევით მოვლენების, მათ შორის შემთხვევითი სიდიდეების შესწავლისას ძალზე იშვიათადად არის ცნობილი ალბათობების განაწილების კანონი. ამიტომ შესწავლა ეყრდნობა შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობებზე დაკვირვების შედეგებს, ანუ ატარებენ ექსპერიმენტების სიმრავლეს და აფიქსირებენ $x_1,x_2,...,x_n$ შემთხვევითი სიდიდის მიერ მიღებულ მნიშვნელობებს. დაკვირვების ამ მნიშვნელობების გამოყენებით გამოითვლება შესასწავლი შემთხვევითი სიდიდის ესა თუ ის მახასიათებლები. იმის გამო, რომ დაკვირვების შედეგების მიღება დაკავშირებულია გარკვეულ მატერიალურ და დროით დანახარჯებთან, რომლებიც ხშირად საკმაოდ მნიშვნელოვანია, პრაქტიკაში მათი რაოდენობა შეზღუდულია.

შემთხვევითი სიდიდის ყველა შესაძლო მნიშვნელობების სიმრავლეს *გენერალურ ამონარჩევს* უწოდებენ, ხოლო შემთხვევითი სიდიდის ყველა შესაძლო მნიშვნელობებიდან $x_1,x_2,...,x_n$ დაკვირვებების სასრულო

რაოდენობას, რომელთა საშუალებითაც შეისწავლიან შემთხვევით სიდიდეს, *ამონარჩევს* ეძახიან. მოცანა მდგომარეობს ისეთი ამონარჩევის მიღებაში, რომელიც მაქსიმალურად სრულად ასახავს გენერალური ამონარჩევის ყველა თვისებას. ეს მიიღწევა გენერალური ამონარჩევიდან თითო-თითო ობიექტის მიმდევრობით და წმინდა შემთხვევით ამორჩევით. მაგალითად, კონკრეტულ შემთხვევაში, n რაოდენობის ობიექტებიდან ერთის ამორჩევისას, აუცილებელია, რომ ყოველი ობიექტის ამორჩევის ალბათობა იყოს $1/n$-ის ტოლი. იმ შემთხვევაში, როდესაც ამონარჩევი ასახავს გენერალური ამონარჩევის არა ყველა თვისებას, არამედ მის რომელიმე მხარეს, ამონარჩევს ჰქვია *წანაცვლებული ამონარჩევი.* წანაცვლებულ ამონარჩევს, როგორც წესი, მივყავართ მცდარ დასკვნამდე, რადგან ის სრულად ვერ ასახავს შემთხვევითი სიდიდის თვისებებს.

შემთხვევითი ამორჩევის პრინციპის დარღვევას ზოგჯერ მივყევართ სერიოზულ შეცდომებამდე. წარუმატებელი ამონარჩევის მაგალითად მოგვყავს ამერიკის შეერთებული შტატების მოსახლეობის გამოკითხვის შედეგები, რომელიც ჩატარდა 1936 წელს, როდესაც ქვეყნის პრეზიდენტის პოსტზე კენჭს იყრიდა ორი კანდიდატი, რუზველტი და ლანდონი. ავტორიტეტულმა ჟურნალმა „ლიტერატურული მიმოხილვა“, საზოგადოებაში თავისი რეიტინგის ამაღლების მიზნით, მოახდინა 4 მილიონი ამერიკლის გამოკითხვა იმისათვის, რომ ეწინასწარმეტყველა ამერიკის მომავალი პრეზიდენტის ვინაობა. სატელეფონო წიგნებიდან ამოიწერეს 4 მილიონი ადამიანის მისამართი და გაუგზავნეს შესაბამისი შეკითხვა. მიღებული პასუხების დამუშავების შედეგად ჟურნალმა გამოაქვეყნა ინფორმაცია, რომ არჩევნებში დიდი უპირატესობით გაიმარჯვებდა ლანდონი, თუმცა კი ცხოვრებამ საპირისპირო შედეგი აჩვენა. ასეთივე გამოკითხვა ჩაატარეს ამერიკელმა სოციოლოგებმა გელაპმა და როუპერმა. მათ გამოკითხეს მხოლოდ ოთხი ათასი ამერიკელი, ამასთან ცდილობდნენ რაც შეიძლება სრულად მოეცვათ მოსახლეობის ყველა ფენა. მათი შედეგი აღმოჩნდა ჟურნალის მიერ მიღებული შედეგის საწინააღმდეგო. მიუხედავად იმისა, რომ ამონარჩევი იყო გაცილებით უფრო მცირე მოცულობის, შედეგი აღმოჩნდა სწორი წინა შედეგისაგან განსხვავებით. მიზეზი მდგომარეობდა იმაში, რომ რედაქციის სპეციალისტებმა დაუშვეს რამოდენიმე სერიოზული შეცდომა რესპონდენტების ამონარჩევის ფორმირებისას: ა) მათ ვერ გაითვალისწინეს, რომ ტელეფონის წიგნებში, განსაკუთრებით იმ დროს, წარმოდგენილი იყო მოსახლეობის შეძლებული ფენა; ბ) პასუხი დაუბრუნა არა ყველა გამოკითხულმა, არამედ იმ საქმიანმა ადამიანებმა, რომლებიც მიჩვეულნი იყვნენ კორესპონდენციაზე პასუხის გაცემას. ლანდონს სწორედ ეს ფენა უჭერდა მხარს და მიღებულ შედეგებში აისახა სწორედ მათი განწყობა. მეორე შემთხვევაში ამონარჩევი თავისუფალი იყო ამ შეცდომისაგან. ცნობილია, რომ საზოგადოების ერთი და იგივე ფენის წარმომადგენლებს აქვთ დაახლოებით ერთნაირი ფსიქოლოგია და დამოკიდებულება მოვლენებისადმი. ამიტომ მოსახლეობის დაყოფა ფენებად და თითოეული ფენიდან თანაბარი რაოდენობის რესპოდენტის შერჩევა იძლევა ობიექტურ წარმოდგენას მთელი საზოგადოების განწყობის შესახებ. პირველ შემთხვევაში ამონარჩევი წანაცვლებული იყო გარკვეული მიმართულებით, ამიტომ მის საფუძველზე მიღებული იყო არასწორი შედეგი. როგორც უკვე ავღნიშნეთ, ასეთ ამონარჩევებს წანაცვლებული ამონარჩევები ჰქვიათ. არსებობს პრაქტიკულად წაუნაცვლებელი ამონარჩევების მიღების მეთოდები. დაწვრილებით ეს საკითხი განხილულია [55]-ში.

1.8. ამონარჩევები და მათი აღწერა

შემთხვევითი სიდიდის ყველა შესაძლო მნიშვნელობებიდან ამონარჩევი ეწოდება ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ, ერთნაირად განაწილებულ შემთხვევით სიდიდეთა მიმდევრობას $x_1, x_2, ..., x_n$. როგორც წესი, ამონარჩევს წარმოადგენენ ცხრილის სახით. ამონარჩევის დიდი n მოცულობისას დაკვირვების ყველა შედეგის მიმოხილვა შეუძლებელი ხდება, ამიტომ ცდილობენ ამონარჩევი წარმოადგინონ შესაძლებლობის ფარგლებში კომპაქტურად და დამუშავებისათვის მოსახერხებელი ფორმით. ასეთი წარმოდგენის ერთ-ერთ შესაძლებელ ფორმას წარმოადგენს ალათობების განაწილების ემპირიული (სტატისტიკური) ფუნქცია $F_n(x)$. ξ შემთხვევითი სიდიდის ემპირიული განაწილების ფუნქცია $F_n(x)$ ტოლია ისეთი x_i მნიშვნელობების წილისა, რომელთათვისაც ადგილი აქვს პირობას $x_i \le x, i = 1,...,n$. ავღნიშნოთ $x_{(i)}, i = 1,...,n,$ დაკვირვების შედეგების ვარიაციული რიგი. მაშინ $F_n(x_{(i)}) = P(\xi \le x_{(i)}) = \frac{n_i}{n}$, სადაც n_i არის დაკვირვაბის შედეგების რაოდენობა რომლებიც $\le x_{(i)}$. ნახაზ 1.7.-ზე მოცემულია ემპირიული განაწილების ფუნქციის გრაფიკული სახე.

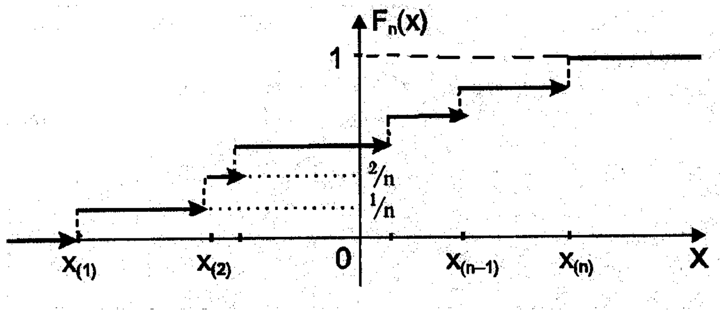

ნახ. 1.7.

განაწილების ემპირიულ ფუნქციას აქვს დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქციის ანალოგიური სახე. ეს აიხსნება შემდეგნაირად. უწყვეტი ξ შემთხვევითი სიდიდის ამონარჩევი $x_1, x_2, ..., x_n$ არის n დისკრეტულ მნიშვნელობათა ერთობლიობა. ამონარჩევის განმარტების თანახმად $x_1, x_2, ..., x_n$ არიან დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეები და თითოეული მათგანის შესაბამისი ალბათობა ტოლია $1/n$-ის. ამიტომ ამონარჩევით ემპირიული განაწილების ფუნქციის აგება შეესაბამება ისეთი დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქციის აგებას, რომლის შესაძლო მნიშვნელობებია $x_1, x_2, ..., x_n$ და თითოეულ ამ მნიშვნელობის მიღების ალბათობა ტოლია $1/n$-ის. ისევე, როგორც ხდომილების სიხშირე მიისწრაფვის შესაბამისი ალბათობისკენ (იხ. პარაგრაფი 1.3), როდესაც დაკვირვების რიცხვი n უსასრულოდ იზრდება, ემპირიული განაწილების ფუნქცია $F_n(x)$ მიისწრაფის უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდის $F(x)$ განაწილების ფუნქციისაკენ, როდესაც $n \to \infty$. ეს იმას ნიშნავს, რომ n-ის უსასრულოდ გაზრდისას ნახაზზე ნაჩვენები საფეხუროვანი ფუნქცია $F_n(x)$ გადადის შესაბამის $F(x)$ უწყვეტ ფუნქციაში.

როგორც ვიცით, ხშირ შემთხვევაში საკმარისია შემთხვევითი სიდიდის არა მთლიანი ბუნების ცოდნა (რასაც გვაძლევს განაწილების ფუნქციის ცოდნა), არამედ მისი ცალკეული მხარეების, ანუ რიცხვითი მახასიათებლების ცოდნა.

განვიხილოთ დაკვირვების შედეგებით რიცხვითი მახასიათებლების განსაზღვრის საკითხი, კერძოდ, ძირითადი რიცხვითი მახასიათებლებისა, როგორიცაა მათემატიკური მოლოდინი, დისპერსია, საშუალო კვადრატული გადახრა, კოვარიაციისა და კორელაციის კოეფიციენტები, კვანტილები. მათ შესაბამისად ჰქვიათ ამონარჩევის საშუალო, ამონარჩევის დისპერსია, ამონარჩევის კოვარიაცია და კორელაცია, ამონარჩევის კვანტილი.

ამონარჩევის საშუალო აღინიშნება შემდეგნაირად $\bar{x}$. მას დაკვირვების შედეგების საშუალო არითმეტიკულს ეძახიან და გამოითვლება ფორმულით $\bar{x} = \dfrac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i$. დაკვირვების შედეგებით შემთხვევითი სიდიდის დისპერსიის მნიშვნელობა გამოითვლება ფორმულით $S^2 = \dfrac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2$. ხშირად დისპერსიის მნიშვნელობას ითვლიან ფორმულით $S_*^2 = \dfrac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2$, რადგან ადგილი აქვს $M(S_*^2) = D(\xi)$.

ამონარჩევის კვანტილი ეწოდება სიდიდეს x_p^*, რომელიც არის შემდეგი განტოლების ამონახსნი

$$F_n(x) = p, \tag{1.1}$$

სადაც $F_n(x)$ არის ალბათობების ემპირიული განაწილების ფუნქცია, p არის ალბათობა $0 < p < 1$.

გასაგებია, რომ განტოლებას (1.1) ყოველთვის არა აქვს ამოხსნა. ამიტომ მიღებულია შემდეგი შეთანხმება. მაგალითად, ემპირიული მედიანის Med^* განსაზღვრისას საჭიროა $F_n(x) = 0.5$ განტოლების ამოხსნა. დაკვირვებების კენტი რიცხვის დროს $n = 2k+1$ ემპირიული მედიანა $Med^* = x_{(k)}$, ხოლო დაკვირვებების წყვილი რიცხვის დროს $n = 2k$ ემპირიული მედიანა $Med^* = (x_{(k)} + x_{(k+1)})/2$.

კოვარიაციის კოეფიციენტის მნიშვნელობა ამონარჩევით გამოითვლება ფორმულით

$$\operatorname{cov}(\xi,\eta) = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}),$$

სადაც $x_i, y_i, i = 1,\ldots,n$ არის ξ და η შემთხვევით სიდიდეებზე დაკვირვების შედეგები.

კორელაციის კოეფიციენტის მნიშვნელობა ამონარჩევით გამოითვლება ფორმულით

$$\rho = \frac{\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2}\sqrt{\sum_{i=1}^{n}(y_i - \bar{y})^2}}.$$

ყაჭიაშვილი ქ.ი.

დანართი 9 – ში მოცემულია ამონარჩევით გამოთვლილი კორელაციის კოეფიციენტის განწილების კვანტილები $r_{1-\frac{p}{2}}$.

1.9. რანგი და რანჟირება

ხშირად ექსპერიმენტის შედეგები არიან არა რიცხვები, არამედ სიდიდეები, რომლებიც ერთმანეთთან მიმართებას ახასიათებენ ცნებებით “მეტი” ან “ნაკლები”. მაგალითად, ცოდნის შეფასებისას, რაიმე საგნის, მოვლენის ან პიროვნების მიმართ დამოკიდებულების გამოხატვისას, ან ფერთა გამის განსაზრვრისას დაწერილი ქულათა რაოდენობა ახასიათებს უკეთეს ან უარეს ცოდნას, მეტ ან ნაკლებ სიმპატიას და ა.შ. დაწერილი ბალების მიხედვით არ შეიძლება ზუსტად გაინსაზღვროს რამდენად მეტია ან ნაკლებია ცოდნა. მაგალითად, არ შეიძლება თქმა, რომ “ხუთიანის” მიმღებმა სტუდენტმა ზუსტად $5/3=1\frac{2}{3}$-ჯერ უკეთესად იცის საგანი, ვიდრე “სამი” ქულის მიმღებმა სტუდენტმა. ასეთი მონაცემების დამუშავებისას გამოიყენება მათემატიკური სტატისტიკის სპეციალური მეთოდები, რომლებიც ოპერირებენ ექსპერიმენტის არა კონკრეტულ მნიშვნელობებზე, არამედ მათ ადგილებზე დაკვირვებათა მიღებულ მწკრივში. ასეთ მეთოდებს *რანგული მეთოდები* ჰქვიათ. დაკვირვების x_i შედეგის *რანგი* ჰქვია მის რიგით ნომერს $x_{(1)}, x_{(2)}, \dots, x_{(n)}$ ვარიაციულ რიგში. მაგალითად, ვთქვათ დაკვირვების შედეგები შესდგება რიცხვებისაგან 5, 7, 3, 1, 12, მაშინ დაკვირვებათა ამ მწკრივში, მათი შესაბამისი რანგები იქნება 3, 4, 2, 1, 5. დაკვირვებათა სიმრავლიდან მათი რანგების მიმდევრობაზე გადასვლის პროცედურას რანჟირების პროცესი ჰქვია, ხოლო მიღებულ შედეგს – რანჟირების შედეგი.

პრაქტიკული ამოცანების გადაწყვეტისას, დაკვირვების შედეგების, ანუ ამონარჩევის, დამრგვალების გამო, გვხვდება ერთნაირი შედეგები. ამ შემთხვევაში შესაბამისი ელემენტების რანგების განსაზღვრა ხდება შემდეგნაირად. ერთნაირი მნიშვნელობის მქონე დაკვირვების შედეგებს ამონარჩევში *შეკვრა* ან *კონა* დავარქვათ, ხოლო დაკვირვების რაოდენობას შეკვრაში – მისი *ზომა*. შეკვრაში მოხვედრილი დაკვირვების შდეგების რანგები ერთმანეთის ტოლია და უტოლდება ამ დაკვირვების შედეგების რანგების საშუალო არითმეტიკულს, რომლებიც მათ ექნებოდათ დაკვირვების ვარიაციულ რიგში მნიშვნელობების მიხედვით ერთმენეთის გვერდით განთავსებისას. მაგალითად, დაკვირვების შედეგების 3; 7; 3; 1; 12 შესაბამისი რანგები იქნება 2,5; 4; 2,5; 1; 5.

სტატისტიკური მეთოდების უმრავლესობა დაფუძნებულია დაშვებაზე, რომ განსახილველ შემთხვევით სიდიდეს აქვს ალბათობების გარკვეული განაწილების კანონი. ამ მეთოდებს *პარამეტრული მეთოდები* ჰქვიათ. უმრავლესობა ამ მეთოდებისა უშვებენ განაწილების კანონის ნორმალურობას. თუ რეალური ამოცანების გადაწყვეტისას აღმოჩნდა, რომ ეს დაშვება არა სწორია, მაშინ მიღებული შედეგები, დიდი ალბათობით, იქნებიან არა სწორი. *რანგული მეთოდები* არ ითხოვენ ასეთ დაშვებებს. ამიტომ მათ იყენებენ აგრეთვე დაკვირვებების რიცხვითი მონაცემების

დამუშავებისას, როდესაც ალბათობების განაწილების კანონი უცნობია და დაკვირვებების მცირე რიცხვი არ იძლევა მათი იდენტიფიკაციის საშუალებას.

1.10. აღწერითი სტატისტიკის მეთოდები

დაკვირვებათა სიმრავლე ხშირად საკმაოდ დიდი მოცულობისაა, შედგება ათეულობით, ასეულობით, ათასეულობით დაკვირვებების შედეგებისაგან, რაც აძნელებს დაკვირვებათა შედეგების უშუალო მიმოხილვასა და ანალიზს. ამიტომ წარმოიშობა დაკვირვეებათა შედეგების კომპაქტური წარმოდგენის ამოცანა. იდეალში ასეთი კომპაქტური წარმოდგენა იქნებოდა ფაქტი, რომ დაკვირვების შედეგები წარმოადგენენ ამონარჩევს, ანუ დამოუკიდებელ დაკვირვების შედეგებს მოცემული განაწილების კანონის მქონე შემთხვევითი სიდიდისათვის. ეს საშუალებას მოგვცემდა ყველა საჭირო გამოთვლები ჩაგვეტარებინა თეორიულად. მაგრამ, სამწუხაროდ, ხშირად, პრაქტიკული ამოცანების ამოხსნისას, განაწილების კანონები უცნობია. ამიტომ, ასეთ შემთხვევებში, ამონარჩევის კომპაქტური წარმოდგენისათვის სარგებლობენ *აღწერითი სტატისტიკის მეთოდებით*.

აღწერითი სტატისტიკის მეთოდებს უწოდებენ სხვადასხვა მახასიათებლებით ამონარჩევის აღწერის და გრაფიკული წარმოდგენის მეთოდებს. ამონარჩევის ამა თუ იმ თვისების მახასიათებლად ზემოთ განვიხილეთ ამონარჩევით განსაზღვრული შემთხვევითი სიდიდის რიცხვითი მახასიათებლები, რომლებიც შეიძლება დავყოთ რამოდენიმე ჯგუფად.

1. *მდებარეობის მახასიათებლები.* ეს მახასიათებლები რიცხვით ღერძზე მი-უთითებენ მდებარეობას, სადაც განლაგდებიან დაკვირვების შედეგები. მათ მიეკუთვნებიან: ამონარჩევის მინიმალური და მაქსიმალური ელემენტები, ზედა და ქვედა კვარტილები, დაკვირვების შედეგების საშუალო არითმეტიკული ($\bar{x}$), ამონარჩევის მედიანა (med)და სხვა ანალოგიური მახასიათებლები.
2. *გაბნევის მახასიათებლები.* ისინი ახასიათებენ დაკვირვების შედეგების გაბ-ნევას რიცხვით ღერძზე თავიაანთი ცენტრის მიმართ. მათ მიეკუთვნებიან: ამონარჩევის დისპერსია S^2, სტანდარტული გადახრა, სხვაობა ამონარჩევის მაქსიმალურ და მინიმალურ ელემენტებს შორის, რომელსაც გაქანებას ეძახიან $h = x_{\max} - x_{\min}$, სხვაობა ზედა და ქვედა კვარტილებს შორის, ექსცესის კოეფიციენტი და სხვა.
3. *ასიმეტრიის მახასიათებლები.* ისინი ახასიათებენ მონაცემების თავიაანთი ცენტრის მიმართ განლაგების სიმეტრიას. მათ მიეკუთვნებიან: ასიმეტრიის კოეფიციენტი, ამონარჩევის მედიანის მდებარეობა საშუალო არითმეტიკულის მიმართ და სხვა.
4. *განაწილების ემპირიული კანონები.* ესენია ემპირიული განაწილების ფუნქცია, წერტილოვანი დიაგრამა, ჰისტოგრამა, სიხშირეების ცხრილები. წერტილოვანი დიაგრამა გამოიყენება როდესაც დაკვირვების შედეგებში ერთი და იგივე დაკვირვების შედეგები გვხვდება მრავალჯერ. ასეთ შემთხვევაში აბსცისის შესაბამის წერტილში იხატება იმდენი წერტილი, რამდენჯერაც ეს მნიშვნელობა გვხვდება დაკვირვების შედეგებში. მახასიათებლის საერთო სახე ნაჩვენებია ნახ. 1.8-ზე.

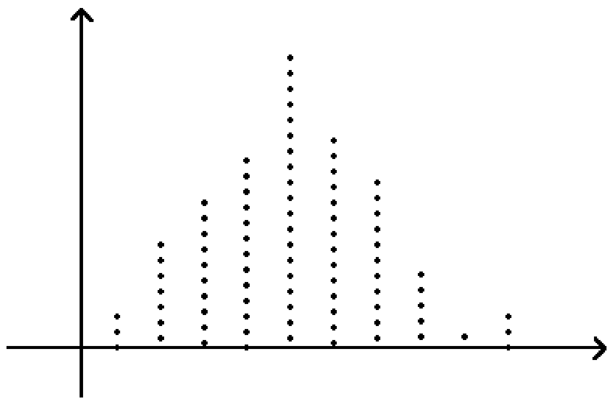

ნახ. 1.8. წერტილოვანი დიაგრამა

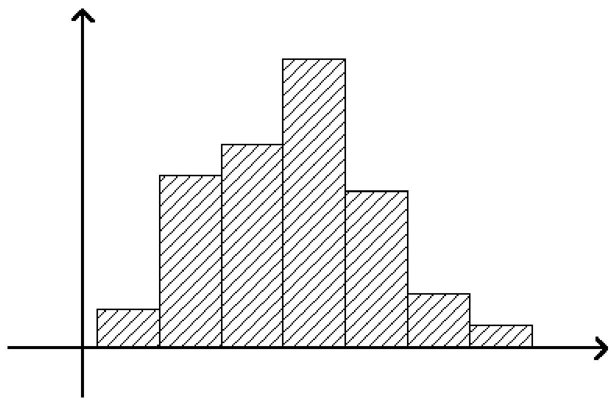

ნახ. 1.9. ჰისტოგრამა

ჰისტოგრამა არის ალბათობების განაწილების სიმკვრივის ემპირული ანალოგი. ის აიგება დაკვირვების შედეგებით შემდეგნაირად. დაკვირვების შედეგებიდან $x_{(1)}, x_{(2)}, ..., x_{(n)}$ განისაზღვრება $x_{\min} = x_{(1)}$ და $x_{\max} = x_{(n)}$. ამონარჩევის წარმოდგენის ინტერვალი იყოფა k ქვეინტერვალად. ზოგადად ინტერვალები შეიძლება იყვნენ არა თანაბარი. თუ ინტერვალები ტოლებია, მაშინ მათი სიგრძე $\Delta x = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{k}$. i-ი ინტერვალის სასაზღვრო წერტილები შემდეგნაირად განისაზღვრებიან $x_{(i)} = x_{(1)} + (i-1) \cdot \Delta x,$ $x_{(i+1)} = x_{(1)} + i \cdot \Delta x,$ $i = 1, ..., k-1$. ითვლება დაკვირვებების რიცხვი ყოველ ინტერვალში. დაკვირვებების რაოდენობა ყოველ ინტერვალში ავღნიშნოთ n_i, ხოლო p_i არის ამ ინტერვალში დაკვირვების შედეგების მოხვედრის სიხშირე. ცხადია, რომ $\sum_{i=1}^{k} n_i = n,$ $p_i = \frac{n_i}{n},$ $\sum_{i=1}^{k} p_i = 1$. ყოველ ინტერვალზე იგება სწორკუთხედი, რომლის ფართობიც p_i – ს ტოლია. ჰისტოგრამის საერთო სახე ნაჩვენებია ნახ. 1.9-ზე. ინტერვალების რაოდენობა k აირჩევა დაკვირვების შედეგების რაოდენობისაგან დამოკიდებულებით. დაკვირვების დიდი რიცხვის დროს ინტერვალების რაოდენობა იზრდება.

ალბათობების განაწილების ემპირიული ფუნქციის ანალოგიურად, რომელიც ამონარჩევის მოცულობის გაზრდისას, ანუ როდესაც $n \to \infty$, ასიმპტოტურად მიისწრაფის განაწილების თეორიული ფუნქციისაკენ $F_n(x) \to F(x)$, ჰისტოგრამა, როდესაც $n \to \infty$, მიისწრაფის ალბათობების განაწილების თეორიული სიმკვრივისაკენ $f_n(x) \to f(x)$.

დაჯგუფებული მონაცემებით შემთხვევითი სიდიდის მახასიათებლები გამოითვლება შემდეგნაირად.

ავღნიშნოთ x_i^0-ით შუა წერტილი i-რი ინტერვალის რომლის სიგრძე ტოლია $\Delta x_i = x_{(i+1)} - x_{(i)}$, $i = 1, ..., k$. როგორც ადრე n_i არის i ინტერვალში მოხვედრილი დაკვირვებების რაოდენობა. დაჯგუფებული მონაცემებით ამონარჩევის საშუალო განისაზღვრება შემდეგნაირად

$$\bar{x} = \sum_{i=1}^{k} x_i^0 \cdot \frac{n_i}{n} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} x_i^0 \cdot n_i \, .$$

ამონარჩევის დისპერსია გამოითვლება ფორმულით

$$S^2 = \frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{k}(x_i^0 - \overline{x})^2 \cdot n_i \,.$$

ანალოგიურად გამოითვლება სხვა რიცხვითი მახასიათებლების სიდიდეები დაჯგუფებული მონაცემებით.

თავი 2. ალბათობების განაწილების მნიშვნელოვანი კანონები

როგორც უკვე ვიცით, განაწილების კანონები ასახავენ დამოკიდებულებას შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობებსა და ამ მნიშვნელობების მიღების შესაძლებლობებს ანუ ალბათობებს შორის. ვიცით, რომ ყველაზე გავრცელებული შემთხვევითი სიდიდეებია დისკრეტული და უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდეები. უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდეების განაწილების კანონებია: განაწილების ფუნქცია და განაწილების სიმკვრივე, ხოლო დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდისათვის – განაწილების ფუნქცია და განაწილების მწკრივი.

წინამდებარე თავში შევისწავლით ყველაზე უფრო ფართოდ გავრცელებულ და გამოყენებულ დისკრეტული და უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდეების განაწილების კანონებს და მათ თვისებებს. კერძოდ, დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდეებისათვის – ბინომალური და პუასონის, უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდეებისთვის – ნორმალური, სტიუდენტის, მაჩვენებლიანი, თანაბარი, ხი-კვადრატი და ფიშერის განაწილების კანონების.

2.1. ბინომიალური განაწილება

ბინომალური განაწილების კანონი დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონია. ამ კანონით აღიწერება მრავალი ბუნებრივი და ტექნიკური პროცესები. ეს ისეთი პროცესებია, რომლებსაც ექსპერიმენტის შედეგად შეუძლიათ ჰქონდეთ ორი მნიშვნელობა: წარმატება და წარუმატებლობა. მაგალითად, საწარმოში პროდუქციის ხარისხის კონტროლის შედეგი შეიძლება იყოს ორიდან ერთი გადაწყვეტილება: ნაკეთობა ვარგისია ან უვარგისია. მასიური წარმოების დროს ყოველი ნაკეთობის ხარისხის შემოწმება ეკონომიურად არა ხელსაყრელია. ამიტომ კონტროლს ახორციელებენ შემდეგნაირად. დროის გარკვეულ მონაკვეთში გა-მოშვებული ნაკეთობების საერთო რაოდნობიდან აირჩევენ n ნაკეთობას და ამოწმებენ მათ ხარისხს. ნაკეთობის ხარისხიანობას აღნიშნავენ, მაგალითად, ნოლით, ხოლო უხარისხობას – ერთით. ითვლიან ერთიანების საერთო რაოდენობას. ის ტოლია უხარისხო ნაკეთობების რიცხვის. ბუნებრივია $0 \le m \le n$. იგულისხმება, რომ ცალკეული ნაკეთობის ვარგისიანობა ან უვარგისობა დამოუკიდებელი ხდომილებებია, ანუ ერთი ნაკეთობის ვარგისიანობა ან უვარგისობა გავლენას არ ახდენს მეორე ნაკეთობის ვარგისიანობაზე. ავღნიშნოთ p ალბათობა იმისა, რომ შესამოწმებელი ნაკეთობა იქნება უხარისხო, მაშინ $(1-p)$ არის ალბათობა იმისა, რომ ნაკეთობა იქნება ხარისხიანი. ზემოთ აღნიშნული დამოუკიდებლობა ნიშნავს, რომ p ალბათობის მნიშნელობა ყოველი ნაკეთობისათვის ერთნაირია. p-ს მიახლოებითი მნიშვნელობა გამოითვლება ფორმულით $p \approx \frac{m}{n}$. ადგილი აქვს $\frac{m}{n} \to p$, როცა $n \to \infty$.

აღვნიშნოთ X-ით დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდე, რომელიც შეესაბამება უხარისხო ნაკეთობების რაოდნობას n შემოწმებულ ნაკეთობაში. X შეუძლია მიიღოს ნებისმიერი მნიშვნელობა 0-დან n-დე, მაგრამ

თითოეული ამ მნიშვნელობის მიღების ალბათობა სხვადასხვაა. ზემოთ მოყვანილი პირობების შესრულებისას, შესაბამისობა X შემთხვევითი სიდიდის მნიშვნელობებსა და ალბათობებს შორის, რომლებითაც შემთხვევითი სიდიდე ღებულობს ამ მნშვნელობებს, აღიწერება განაწილების კანონით, რომელსაც განაწილების ბინომიალური კანონი ეწოდება და შემდეგი სახე აქვს

$$P(X=k)=C_n^k p^k (1-p)^{n-k}, \qquad (2.1)$$

სადაც $C_n^k = \dfrac{n!}{k!(n-k)!}$ და ჰქვია n - დან k დაჯგუფებათა რიცხვი.

იმ ფაქტის აღსანიშნავად, რომ ბინომიალური განაწილება დამოკიდებულია p და n - გან ალბათობას $P(X=k)$ ჩაწერენ ასე $P(X=k\,|\,n,p)$.

შემთხვევითი სიდიდე X-ის მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია შესაბამისად ტოლია $MX=np, \;\; DX=np(1-p)$.

ალბათობა იმისა, რომ X შემთხვევითი სიდიდე ღებულობს k-ზე ნაკლებ ან ტოლ მნიშვნელობებს გამოითვლება ფორმულით

$$P(X\le k)=\sum_{m=0}^{k} C_n^m p^m (1-p)^{n-m}. \qquad (2.2)$$

ნახ. 2.1.-ზე მოცემულია ბინომიალური განაწილების გრაფიკები p და n პარამეტრების სხვადასხვა მნიშვნელობებისათვის.

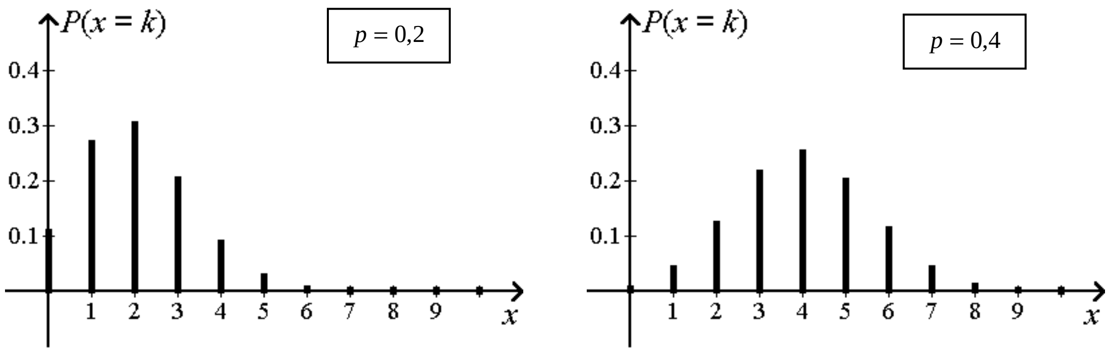

ნახ. 2.1. ბინომიალური განაწილების კანონის სახე სხვადასხვა p-თვის, როდესაც $n=10$.

ბინომალური განაწილების კანონი მჭიდრო კავშირშია სხვა განაწილების კანონებთან; მაგალითად, პუასონისა და ნორმალური განაწილების კანონებთან. თუ სრულდება პირობა $0.1\le p\le 0.9$ და $np(1-p)>5$, ბინომალური კანონი კარგად აპროქსიმირდება ნორმალური განაწილების კანონით np-ს ტოლი მათემატიკური მოლოდინითა და დისპერსიით $np(1-p)$. როდესაც $np(1-p)>25$ ეს აპროქსიმაცია შეიძლება გამოყენებული იქნას p მნიშვნელობისაგან დამოუკიდებლად.

საკმაოდ დიდი n-ის და $p<0.1$ დროს ბინომალური კანონის აპროქსიმაცია შესაძლებელია პუასონის განაწილების კანონით np-ს ტოლი მათემატიკური მოლოდინით.

ყაჭიაშვილი ქ.ი.

ალბათობების განაწილების ბინომალური კანონის დიდი მნიშვნელობის გამო მისი მნიშვნელობები გამოთვლილი (2.1) ან (2.2) ფორმულით და მოცემულია შესაბამის სტატისტიკურ ცხრილებში სხვადასხვა n-სა და p-თვის [2, 29]. წინამდებარე წიგნის ბოლოში, დანართ 1-ში მოცემულია ეს მნიშვნელობები ზოგიერთი n და p-თვის.

2.2. პუასონის განაწილება

პუასონის განაწილების კანონიც არის დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონი. ამ კანონს აქვს ადგილი ბუნებისა და ტექნიკის მრავალ ამოცანებში. მისი საშუალებით აღიწერება იმ მოვლენების ალბათობები, რომლებიც დაკავშირებულია შემთხვევითი რაოდენობის მოვლენების წარმოქმნასთან დროის მოცემულ ინტერვალში. მაგალითად, ატომურ ფიზიკაში – რადიოაქტიური ნივთიერების დაშლა დროის მოცემულ პერიოდში; ასტრონომიაში – მეტეორიტების გამოჩენა დროის მოცემულ ინტერვალში; რადიოლოკაციაში – ყალბი სიგნალების წარმოშობა არეკვლილი რადიოსიგნალების მიღებისას; კავშირგაბმულობაში – ტელეფონის სადგურში დარეკვების რაოდენობა ერთეულოვანი დროის ინტერვალში და ა.შ. პუასონის კანონს ადგილი აქვს იმ შემთხვევებში, როდესაც მოვლენის წარმოშობის ალბათობა პროპორციულია იმ Δx ინტერვალის, რომელშიც ეს მოვლენა ხდება და ტოლია $a \cdot \Delta x + O\Delta x$, სადაც $a > 0$ მოცემული რიცხვია, $O\Delta x$ არის უსასრულოდ მცირე სიდიდე Δx-თან შედარებით. ამ შემთხვევაში, ალბათობა იმისა, რომ X შემთხვევითი სიდიდე T დროის განმავლობაში ღებულობს k-ს ტოლ მნიშვნელობას გამოითვლება ფორმულით

$$P(X = k) = \frac{\lambda^k}{k!} e^{-\lambda}, \quad k = 0,1,2,...,$$

სადაც $\lambda = a \cdot T$ არის პუასონის კანონის ინტენსიურობა. დგილი აქვს პირობებს $MX = \lambda$, $DX = \lambda$.

პუასონის კანონი დაკავშირებულია ბინომიალურ და ნორმალურ განაწილების კანონებთან. როცა $\lambda > 9$ პუასონის განაწილების კანონი კარგად აპროქსიმდება ალბათობების ნორმალური განაწილებით λ ტოლი მათემატიკური მოლოდინითა და დისპერსიით.

დამოუკიდებელი n შემთხვევითი სიდიდის ჯამი, რომლებიც განაწილებული არიან შესაბამისად $\lambda_1, \lambda_2, ..., \lambda_n$ პარამეტრებიანი პუასონის კანონებით, აგრეთვე განაწილბულია პუასონის კანონით $\lambda = \lambda_1 + \lambda_2 + ... + \lambda_n$ პარამეტრით.

ნახაზ 2.2-ზე მოცემულია პუასონის განაწილების კანონის სქემატური სახე λ-ს სხვადასხვა მნიშვნლობისათვის.

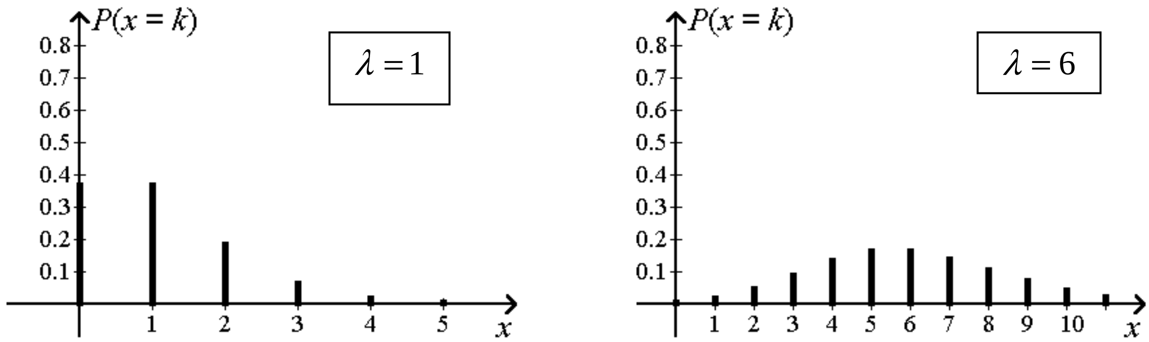

ნახ. 2.2. პუასონის განაწილების სახე λ სხვადასხვა მნიშვნელობებისა-თვის.

პუასონის განაწილების კანონის მნიშვნელობები გამოთვლილია და მოცე-მულია შესაბამის ცხრილებში λ-ს სხვადასხვა მნიშვნელობისათვის. ზოგიერთ მათგანში მოცემულია ალბათობები $P(X=k)$ [29], ხოლო ზოგიერთში – დაგროვილი ალბათობები $P(X \le k) = \sum_{m=0}^{k} \frac{\lambda^m}{m!} e^{-\lambda}$. წინამდებარე წიგნის ბოლოში, დანართ 2-ში, მოყვანილია ალბათობები $P(X=k)$ ზოგიერთი λ-თვის.

2.3. მაჩვენებლიანი ანუ ექსპონენციალური განაწილება

ექსპონენციალური კანონი არის უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდის განაწი-ლების კანონი. ეს კანონი ხშირად გამოიყენება ე.წ. “სიცოცხლის ხანგრძლიობის” ამოცანებში, ანუ ამოცანებში, სადაც მოვლენის ალბათობა დამოკიდებულია იმ დროის ხანგრძლიობისაგან, რომლის განმავლობაშიც მას ადგილი აქვს. მაგალითად, მედიცინაში – პაციენტის სიცოცხლის ხანგრლივობა; საიმედობის თეორიაში – ნაკეთობის უმტყუნო მუშაობის ხანგრძლიობა; მასობრივი მომსახურების თეორიაში – მომსახურებაზე ლოდინის დრო.

ექსპონენციალური განაწილების სიმკვრივეს აქვს შემდეგი სახე

$$p(x,\theta) = \theta \cdot e^{-\theta \cdot x}, \ \ \theta > 0 .$$

სადაც θ არის განაწილების პარამეტრი. ალბათობების განაწილების ფუნქციას აქვს სახე

$$F(x,\theta) = \begin{cases} 1 - e^{-\theta \cdot x}, & at \quad x \ge 0, \\ 0, & at \quad x < 0. \end{cases}$$

ექსპონენციალური განაწილებას ხშირად ეძახიან მეხსიერების არმქონე განაწილებასაც, რადგან ადგილი აქვს შემდეგ პირობას

$$P(X \ge s+t \,|\, X \ge t) = P(x \ge s) \ \ \text{ნებისმიერი} \ \ s,t \ge 0 .$$

ვთქვათ X არის რაიმე ნაკეთობის უმტყუნო მუშაობის ხანგრძლიობა (მაგალითად, ტელევიზორის). მაშინ აღნიშნული თვისება ნიშნავს, რომ მოწყობილობისათვის, რომელმაც იმსახურა t დროის განმავლობაში, ალბათობა რომ დამატებით იმუშავებს კიდევ s დროის განმავლობაში, ისეთივეა როგორიც ალბათობა იმისა, რომ ასევე s დროის განმავლობაში

იმუშავებს ახალი მოწყობილობა, რომელმაც მხოლოდ ახლა დაიწყო მუშაობა. ძნელია არ არის იმის მიხვედრა, რომ პრაქტიკაში ეს პირობა, როგორც წესი, არ სრულდება. ამ ნაკლის აღმოფხვრის მიზნით იმ ამოცანებისათვის, რომლებისთვისაც მოვლენის წინა ისტორია მნიშვნელოვანია, ექსპონენციალური კანონის ნაცვლად იყენებენ უფრო ზოგად კანონებს, რომლებიც ითვალისწინებენ წინაისტორიას. მაგალითად, გამა განაწილება, ვეიბულის განაწილება, ან რომელიმე სხვა განაწილება, რომელთა კერძო შემთხვევასაც წარმოადგენს ექსპონენციალური განაწილება.

ექსპონენციალური განაწილების მქონე შემთხვევითი სიდიდის მათემატიკური მოლოდინი $MX = \dfrac{1}{\theta}$, ხოლო დისპერსია – $DX = \dfrac{1}{\theta^2}$. ნახ. 2.3-ზე ნაჩვენებია θ პარამეტრის მქონე ექსპონენციალური განაწილების სიმკვრივის სახე.

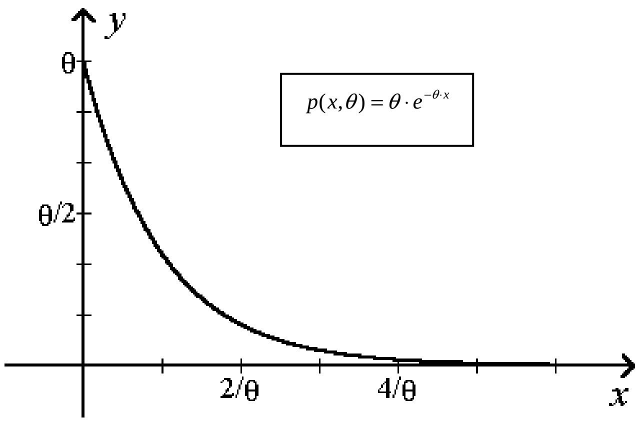

ნახ. 2.3. ექსპონენციალური განაწილების სიმკვრივე.

2.4. ნორმალური განაწილება

ნორმალურ განაწილებას ცენტრალური ადგილი უკავია ალბათობის თეორიასა და მათემატიკურ სტატისტიკაში მისი ზღვრული თვისებების გამო. ეს განსაკუთრებულობა გამომდინარეობს ორი მომენტიდან: ა) მრავალი შემთხვევითი სიდიდე, რომელთა ფორმირებაზეც მოქმედებს დიდი რაოდენობის სხვადასხვა ფაქტორი და მათი გავლენა დაახლოებით თანაბარია, განაწილებული არიან ნორმალური კანონის თანახმად; ასეთებია, მაგალითად, უმრავლესი გაზომვის შედეგები; ბ) ხშირად, როდესაც შემთხვევითი სიდიდე არ არის განაწილებული ნორმალური კანონით, მისი განაწილების კანონი, გარკვეულ პირობებში, შეიძლება აპროქსიმირებული იქნას ნორმალური კანონით. სტატისტიკური კრიტერიუმების დიდი უმრავლესობა დამუშავებულია ალბათობების განაწილების ნორმალური კანონისათვის. ნორმალური კანონი არის ყველაზე უფრო შესწავლილი განაწილების ყველა სხვა კანონებთან შედარებით. ნორმალური განაწილების კანონის სიმკვრივეს აქვს შემდეგი სახე

$$\varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\cdot\sigma}\exp\left\{-\frac{(x-a)^2}{2\cdot\sigma^2}\right\}, \quad -\infty < x < +\infty .$$

ნორმალური განაწილების კანონს აქვს ორი a და σ^2 პარამეტრი. პარამეტრი a არის ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდის მათემატიკური მოლოდინი, ხოლო σ^2 – დისპერსია. ნორმალური განაწილების კანონის სიმკვრივის გრაფიკი ნაჩვენებია ნახ. 2.4-ზე

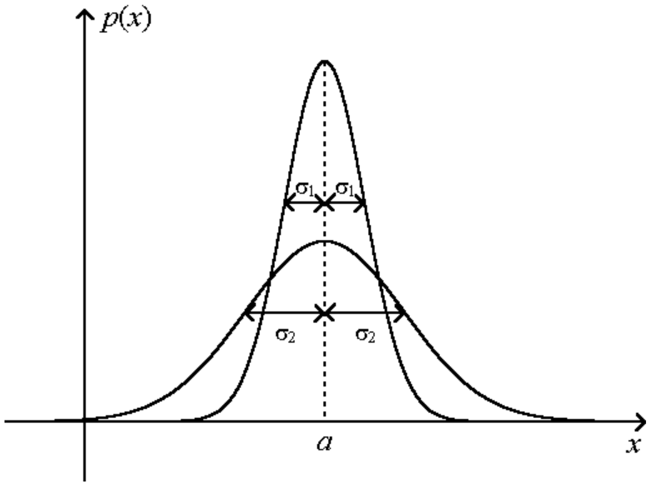

ნახ. 2.4. ალბათობების განაწილების ნორმალური კანონის სიმკვრივე

როგორც გრაფიკიდან ჩანს $\varphi(x)$ მიისწრაფის ნოლისაკენ როდესაც $x \to -\infty$ ან $x \to +\infty$. სიმკვრივე სიმეტრიულია a წერტილის მიმართ. ამასთან a წერტილში ფუნქცია $\varphi(x)$ აღწევს თავის მაქსიმუმს, რომელიც ტოლია $1/(\sqrt{2\pi} \cdot \sigma)$.

პარამეტრი a ახასიათებს განაწილების სიმკვრივის გრაფიკის მდებარეობას რიცხვით ღერძზე. პარამეტრი $\sigma > 0$ ახასიათებს სიმკვრივის გრაფიკის გაშლის ან შეკუმშვის ხარისხს.

განსაკუთრებული ადგილი უკავია ნორმალური განაწილების კანონს, რომლის მათემატიკური მოლოდინი ნოლის, ხოლო დისპერსია ერთის ტოლია. ასეთ შემთხვევით სიდიდეს ნორმირებული შემთხვევითი სიდიდე ეწოდება და მის სიმკვრივეს აქვს სახე

$$\varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \exp\left\{-\frac{x^2}{2}\right\}, \quad -\infty < x < +\infty .$$

ის ფაქტი, რომ X შემთხვევითი სიდიდე გნაწილებულია ნორმალურად მათემატიკური მოლოდინით a და დისპერსიით σ^2, მიღებულია ჩაიწეროს შემდეგნაირად $X \sim N(a,\sigma^2)$. ნორმირებული შემთხვევითი სიდიდისათვის გვაქვს $X \sim N(0,1)$. ვთქვათ ადგილი აქვს $\xi \sim N(a,\sigma^2)$, მაშინ სამართლიანია $\eta = \dfrac{\xi - a}{\sigma} \sim N(0,1)$.

ნორმირებული შემთხვევითი η სიდიდისათვის ადგილი აქვს: ალბათობა იმისა, რომ შემთხვევითი სიდიდე ღებულობს მნიშვნელობებს ინტერვალიდან (-2;+2), ე.ი. $p(-2 \le \eta \le +2) = 0,94$, აგრეთვე სამართლიანია $p(-3 \le \eta \le +3) = 0,9933$. უკანასკნელს ეწოდება სამი სიგმას კანონი, რადგან არა ნორმირებული შემთხვევითი სიდიდსათვის მას აქვს სახე $p(a - 3\sigma \le \xi \le a + 3\sigma) = 0.9933$.

ნორმირებული ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი $\eta \sim N(0,1)$ სიდიდისათვის განაწილების ფუნქცია $\Phi(x)$-ით აღინიშნება. ადგილი აქვს პირობას $\Phi(x)=1-\Phi(-x)$. ამ თვისების საფუძველზე ყოველთვის შეგვიძლია გამოვთვალოთ ნორმირებული განაწილების ფუნქციის მნიშვნელობა რიცხვითი ღერძის მარცხენა ნახევარზე მისი მნიშვნელობებით რიცხვითი ღერძის მარჯვენა ნახევრიდან. ამ თვისების გამოყენებით ცხრილებში ყოველთვის მოცემულია განაწილების ფუნქციისა და სიმკვრივის მნიშვნელობები მხოლოდ $x \geq 0$-თვის. ეს ცხრილები ამა თუ იმ მოცულობით მოცემულია ალბათობის თეორიისა და მათემატიკური სტატისტიკის პრაქტიკულად ყველა წიგნში [იხ. მაგალითად 3, 14, 20]. ერთ-ერთი ასეთი ცხრილი მოცემულია წინამდებარე წიგნის ბოლოშიც (იხ. დანართი 3). ნორმირებული ნორმალური შემთხვევითი სიდიდის ცხრილით ადვილად გამოითვლება არანორმირებული ნორმალური შემთხვევითი სიდიდის შესაბამისი მნიშვნელობები. მართლაც, ვთქვათ $\xi \sim N(a,\sigma)$ და $\eta \sim N(0,1)$, მაშინ ადგილი აქვს

$$F(x)=P(\xi<x)=P\left(\frac{\xi-a}{\sigma}<\frac{x-a}{\sigma}\right)=\Phi\left(\frac{x-a}{\sigma}\right).$$

2.5. ორგანზომილებიანი ნორმალური განაწილება

ისევე როგორც ერთგანზომილებიანი შემთხვევითი სიდიდის შემთხვევაში, ზოგადად n განზომილებიანი შემთხვევითი სიდიდისათვის განაწილების ფუნქცია ცალსახად განისაღვრება განაწილების სიმკვრივით.

ვთქვათ ξ_1 და ξ_2 შემთხვევითი სიდიდეები განაწილებული არიან ნორმალურად შესაბამისად მათემატიკური მოლოდინებით a_1, a_2 და დისპერსიებით σ_1^2, σ_2^2, ანუ $\xi_1 \sim N(a_1,\sigma_1^2)$ და $\xi_2 \sim N(a_2,\sigma_2^2)$. მაშინ ორგანზომილებიანი შემთხვევითი სიდიდე $\xi=(\xi_1,\xi_2)$ განაწილებულია ორგანზომილებიანი ნორმალური განაწილების კანონიით. თუ შემთხვევითი სიდიდეები ξ_1 და ξ_2 ნორმირებული და დამოუკიდებლები არიან, ანუ მათი მათემატიკური მოლოდინები ნოლის ტოლია, დისპერსიები – ერთის, ხოლო კორელაცია მათ შორის ნოლის ტოლია, მაშინ $\xi=(\xi_1,\xi_2)$ ორგანზომილებიანი შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ნორმალურ სიმკვრივეს აქვს სახე

$$p(x,y)=\frac{1}{2\pi}\exp\left\{-\frac{x^2+y^2}{2}\right\}.$$

ერთგანზომილებიანი შემთხვევითი სიდიდის განწილების ფუნქცია არის შემთხვევითი სიდიდის x ცვლადის (განაწილების ფუნქციის არგუმენტის) მოცემული მნიშვნელობიდან მარცხნივ მოხვედრის ალბათობა. ანალოგიურად განისაზღვრება ორგანზომილებიანი, სამგანზომილებიანი და ა.შ. შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონი. ავღნიშნოთ, მაგალითად G არის რაიმე არე ორგანზომილებიან სივრცეში. მაშინ ამ არეში მოხვედრის ალბათობა ტოლია

$$F(x,y)=\iint_G p(x,y)dxdy.$$

ორგანზომილებიანი შემთხვევითი ξ სიდიდს განაწილების სიმკრივით ადვილად შეიძლება განვსაზრვროთ ξ_1 და ξ_2 ერთგანზომილებიანი შემთხვევითი სიდიდეების განაწილების სიმკვრივეები შემდეგნაირად

$$p_1(x) = \int_{-\infty}^{+\infty} p(x, y)dy \ , \ \ p_2(y) = \int_{-\infty}^{+\infty} p(x, y)dx \ .$$

ამ ფორმულებით ადვილედ გამოითვლება ξ_1 და ξ_2 შემთხვევითი სიდიდეების მათემატიკური მოლოდინები

$$a_1 = \int_{-\infty}^{+\infty}\int_{-\infty}^{+\infty} xp(x, y)dxdy \ , \ \ a_2 = \int_{-\infty}^{+\infty}\int_{-\infty}^{+\infty} yp(x, y)dxdy \ .$$

ზოგადად ξ_1 და ξ_2 კორელირებული შემთხვევითი სიდიდეებისათვის ორგანზომილებიან გნაწილების სიმკვრივეს აქვს შემდეგი სახე

$$p(x, y) = \frac{1}{2\pi\sigma_1\sigma_2\sqrt{(1-\rho^2)}} \times \exp\left\{-\frac{1}{2(1-\rho^2)}\left[\frac{(x-a_1)^2}{\sigma_1^2} - 2\rho\frac{(x-a_1)(y-a_2)}{\sigma_1 \cdot \sigma_2} + \frac{(y-a_2)^2}{\sigma_2^2}\right]\right\},$$

სადაც a_1 და a_2 არიან შესაბამისად ξ_1 და ξ_2 შემთხვევითი სიდიდეების მათემატიკური მოლოდინები, ხოლო σ_1^2, σ_2^2 - დისპერსიები; ρ არის კორელაციის კოეფიციენტი ξ_1 და ξ_2 შორის.

2.6. ნორმალურ კანონთან დაკავშირებული განაწილებები

ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეების გარკვეული არა-წრფივი გარდაქმნით წარმოიშობა ახალი განაწილებების სიმრავლე, რომელთაგან მრავალს განსაკუთრებული ადგილი უკავია ალბათობის თეორიასა და მათემატიკურ სტატისტიკაში. მათ შორის განსაკუთრებით აღნიშვნის ღირსია სტიუდენტის, χ^2 და ფიშერის განაწილებები, რადგან ამ განაწილებებს უკავიათ განსაკუთრებული ადგილი მათემატიკურ სტატისტიკაში და მათი კვანტილები ანუ პროცენტული წერტილები გამოიყენება მრავალ კრიტერიუმში, რომელთაგან ზოგიერთს ქვემოთ განვი-ხილავთ.

ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეების წრფივი გარდაქ-მნისას განაწილების კანონი ნორმალური რჩება, ანუ თუ $\xi_i \sim N(a_i, \sigma_i^2), i = 1,...,n$, მაშინ შემთხვევით სიდიდეს $\eta = \sum_{i=1}^{n}(b_i \cdot \xi_i + c_i)$, სადაც b_i და c_i ნამდვილი რიცხვებია, აქვს ნორმალუირ განაწილების კანონი მათემატიკური მოლოდინით $a = \sum_{i=1}^{n}(b_i \cdot a_i + c_i)$ და დისპერსიით $\sigma^2 = \sum_{i=1}^{n} b_i^2 \cdot \sigma_i^2$, თუ ξ_i არიან არაკორელირებული შემთხვევითი სიდიდეები.

2.6.1. χ^2 განაწილება

ვთქვათ $\xi_1, \xi_2, ..., \xi_n$ არიან დამოუკიდებელი ნორმირებული ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეები, ანუ $\xi_i \sim N(0,1)$. განვიხილოთ

შემთხვევითი სიდიდე $\eta=\xi_1^2+\xi_2^2+...+\xi_n^2$, რომელიც განაწილებულია χ^2-განაწილების კანონით n-ის ტოლი თავისუფლების ხარისხით. ამ კანონის განაწილების სიმკვრივე, ისევე როგორც სტიუდენტისა და ფიშერის განაწილების კანონების სიმკვრივეები, პრაქტიკაში უშუალოდ საკმაოდ იშვიათად გამოიყენება, რადგან, დიდი მნიშვნელობის გამო, მათი მნიშვნელობები ცხრილების სახით მოცემულია მათემატიკური სტატისტიკის პრაქტიკულად ყველა წიგნში და, ამიტომ, უშუალო გამოთვლებისას სიმკვრივის ანალიტიკური სახე არ გვჭირდება. ამიტომ მათი ანალიტიკური სახე აქ არ მოგვყავს. ისინი მოცემულია დანართ 1-ში, შესაბამისი ცხრილების ბოლოს.

η შემთხვევითი სიდიდის მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია შესაბამისად ტოლია $M(\eta)=n$ და $D(\eta)=2n$.

ნახაზ 2.5-ზე სქემატურად ნაჩვენებია η შემთხვევითი სიდიდის განაწილების სიმკვრივის სახე სხვადასხვა თავისუფლების ხარისხებისათვის

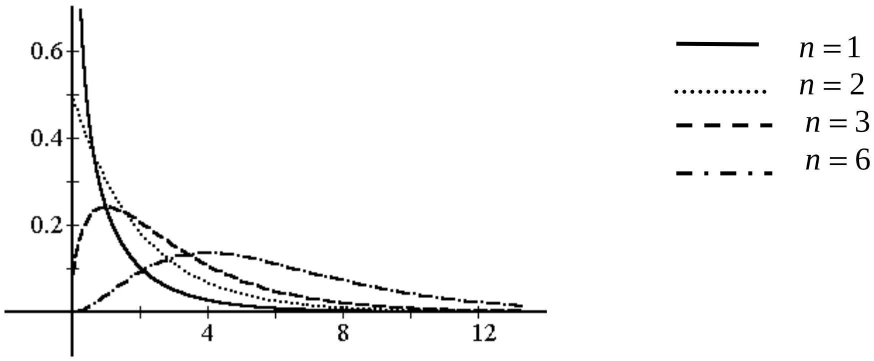

ნახ. 2.5.

χ^2-განაწილება ფართოდ გამოიყენება სხვადასხვა სტატისტიკურ კრიტერიუმებში, ამიტომ, როგორც უკვე ვთქვით, მისი განაწილების ფუნქციის და კვანტილების მნიშვნელობები ცხრილების სახით მოცემულია ალბათობის თეორიისა და მათემატიკური სტატისტიკის მრავალ წიგნში. წინამდებარე წიგნის ბოლოს, დანართ 4-ში მოცემულია ერთ-ერთი ასეთი ცხრილი.

2.6.2 სტიუდენტის განაწილება

ეს განაწილებაც ფართოდ გამოიყენება სხვადასხვა სტატისტიკურ კრიტერიუმებში. ვთქვათ $\xi_0,\xi_1,\xi_2,...,\xi_n$ დამოუკიდებელი ნორმირებული ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეებია. შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდე

$$\eta=\frac{\xi_0}{\sqrt{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}\xi_i^2}}.$$

მის ალბათობების განაწილებას ჰქვია სტიუდენტის განაწილების კანონი n თავისუფლების ხარისხით. ადგილი აქვს $M(\eta)=0$ და $D(\eta)=\dfrac{n}{n-2}$. სტიუდენტის განაწილების სიმკვრივის სახე სქემატურად მოცემულია ნახაზ 2.6-ზე.

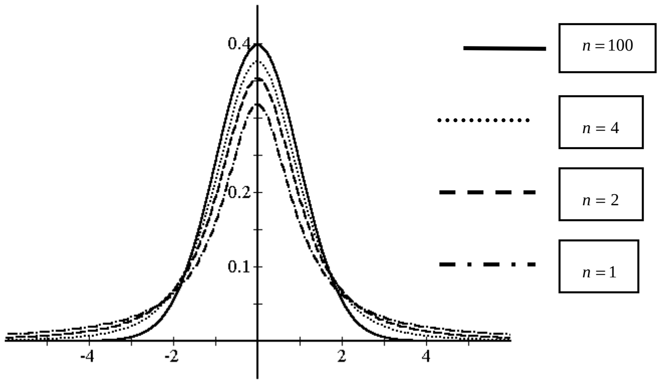

ნახ. 2.6.

განაწილების სიმკვრივე სიმეტრიულია $x=0$ მიმართ.

შესაბამის ცხრილებში მოცემულია სტიუდენტის განაწილების მქონე შემთხვევითი სიდიდის სხვადასხვა დონის კვანტილები და განაწილების ფუნქციის მნიშვნელობები. მათი დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობის გამო ეს მნიშვნელობები მოცემულია მათემატიკური სტატისტიკის პრაქტიკულად ყველა წიგნში. წინამდებარე წიგნის ბოლოს, დანართ 5-ში მოცემულია ერთ-ერთი ასეთი ცხრილი.

2.6.3. ფიშერის განაწილება

ვთქვათ შემთხვევითი სიდიდეები $\xi_1,\xi_2,...,\xi_n$ და $\eta_1,\eta_2,...,\eta_m$ (სადაც n და m ნატურალური რიცხვებია) დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეებია, რომელთაგან თითოეული განაწილებულია სტანდარტული ნორმალური კანონის თანახმად. შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდე

$$F_{m,n}=\frac{\frac{1}{m}(\eta_1^2+\eta_2^2+...+\eta_m^2)}{\frac{1}{n}(\xi_1^2+\xi_2^2+...+\xi_n^2)}.$$

მას აქვს ფიშერის განაწილების კანონი m და n თავისუფლების ხარისხებით. ადგილი აქვს $MF_{m,n}=\dfrac{n}{n-2}$ როცა $n>2$ და $DF_{m,n}=\dfrac{2n^2(m+n-2)}{m(n-2)^2(n-4)}$ როცა $n>4$.

განაწილების სიმკვრივეს სქემატურად აქვს ნახ. 2.7-ზე ნაჩვენები სახე სხვადასხვა თავისუფლების ხარისხებისათვის.

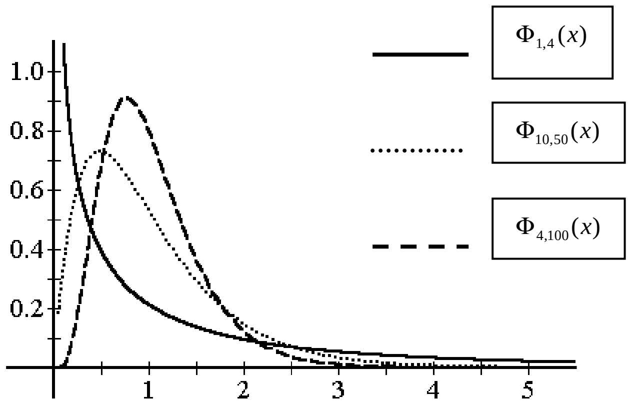

ნახ. 2.7.

ცხადია რომ ისევე როგორც χ^2 განაწილების კანონის მქონე შემთხვევითი სიდიდე, ფიშერის განაწილების მქონე შემთხვევითი სიდიდეც განსაზღვრულია $[0,+\infty)$ ინტერვალში.

ფიშერის განაწილების გამოთვლილი მნიშვნელობები სხვადასხვა m და n-თვის ამა თუ იმ მოცულობით მოცემულია მათემატიკური სტატისტიკის პრაქტიკულად ყველა წიგნში. წინამდებარე წიგნის ბოლოს, დანართ 6-ში მოცემულია ერთ-ერთი ასეთი ცხრილი.

2.7. თანაბარი განაწილების კანონი

თანაბარი განაწილების კანონი არის უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონი. ამ კანონით აღიწერება მრავალი შემთხვევითი სიდიდის განაწილება ბუნებაში და ტექნიკაში. მოვიყვანოთ მაგალითები: 1) ვთქვათ სასწორს, რომლითაც აწარმოებენ გარკვეული მასის აწონვას აქვს 1 გრამის ტოლი მინიმალური დანაყოფი. ვთქვათ სასწორი აჩვენებს, რომ წონა მოთავსებულია ორ k და $k+1$ გრამებს შორის. ბუნებრივია სხეულის წონად მიიღონ $k+1/2$ გრამი. ამ დროს დაშვებული შემთხვევითი შეცდომის სიდიდე მოთავსებულია ინტერვალში $\left[-\frac{1}{2},\frac{1}{2}\right]$ და ყოველი შეცდომის ალბათობა ამ ინტერვალიდან ერთნაირია. 2) ვთქვათ მეტროს შემადგენლობები მოძრაობენ 5 წუთიანი ინტერვალით. მგზავრი, რომელიც პერონზე გამოდის, მატარებელს ელოდება დროის განმავლობაში, რომლის სიდიდეც შემთხვევითი სიდიდეა და ერთნაირი ალბათობებით ღებულობს მნიშვნელობებს $[0,5]$ ინტერვალიდან.

ნაქვამიდან ცხადია, რომ თანაბარად განაწილებული შემთხვითი სიდიდე მნიშვნელობებს ღებულობს სასრულო ინტერვალიდან, რომელსაც მისი განსაზღვრის ინტერვალი ჰქვია და ყოველი მნიშვნელობის ალბათობა ერთნაირია.

ვთქვათ ξ თანაბრად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეა, რომელიც მნიშვნელობებს ღებულობს $[a,b]$ ინტერვალიდან. მაშინ მისი განაწილების სიმკვრივეს აქვს სახე

$$p(x)=\begin{cases}0, & \text{at} \quad x<a,\\ \dfrac{1}{b-a}, & at \quad a\le x\le b,\\ 0, & at \quad x>b.\end{cases}$$

ძნელი არ არის დავრწმუნდეთ, რომ თანაბრად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქცია

$$F(x)=\begin{cases}0, & \text{at} \quad x<a,\\ \dfrac{x-a}{b-a}, & at \quad a\le x\le b,\\ 1, & at \quad x>b.\end{cases}$$

თანაბრადგანაწილებული შემთხვევითი სიდიდის მათემატიკური მოლოდინი $M\xi=\dfrac{a+b}{2}$, ხოლო დისპერსია $D\xi=\dfrac{(b-a)^2}{12}$. ვთქვათ $[\alpha,\beta]$ ინტერვალი მიეკუთვნება $[a,b]$ ინტერვალს (იხ. ნახ. 2.8), ანუ $[\alpha,\beta]\in[a,b]$, მაშინ $p(\xi\in[\alpha,\beta])=\dfrac{\beta-\alpha}{b-a}$.

განაწილების სიმკვრივისა და განაწილების ფუნქციის გრაფიკები ნაჩვენებია შესაბამისად ნახაზებზე 2.8 და 2.9-ზე.

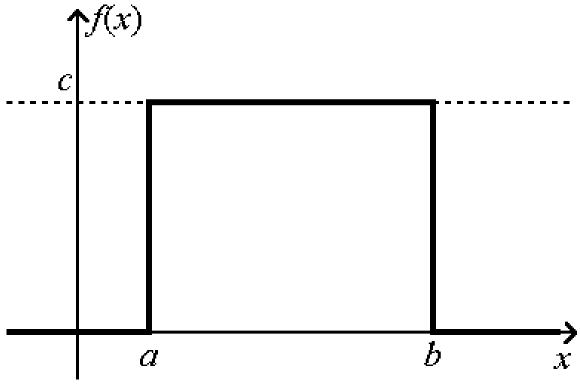

ნახ. 2.8.

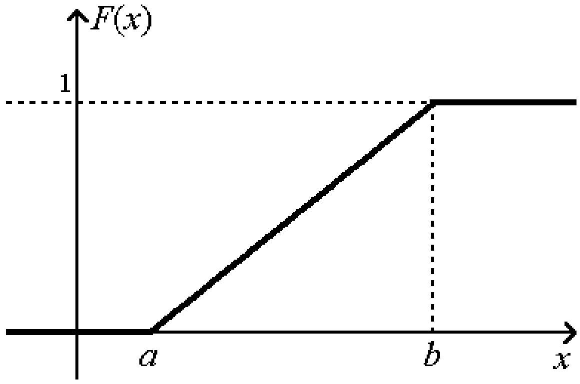

ნახ. 2.9.

თავი 3. სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმების საფუძვლები

ყოველდღიურ საქმიანობაში ყოველ ჩვენთაგანს ძალზე ხშირად უწევს გადაწყვეტილების მიღება ამა თუ იმ მოვლენის, საკითხის მდგომარეობის შესახებ. მაგალითად, დანიშნულების ადგილამდე ტრანსპორტის რომელი სახეობით უფრო სწრაფად მივალთ მოცემულ მომენტში, რაიმეს ყიდვისას რომელი ფირმის ნაწარმს მივცეთ უპირატესობა და ა.შ. როგორც წესი გადაწყვეტილებები ეფუძნებიან ჩვენს გამოცდილებას და ცოდნას იმ საკითხის შესახებ რომელთან მიმართებაშიც ვღებულობთ გადაწყვეტილებას. თუ საკითხის არსი და/ან ინფორმაცია, რომლის საფუძველზეც ვღებულობთ გადაწყვეტილებას, შეიცავს შემთხვევით მდგენელს, მაშინ ნებისმიერ გადაწყვეტილებას თან ახლავს შეცდომის დაშვების გარკვეული რისკი. მაგალითად, ფეხბურთის მატჩის ანგარიშის წინასწარი განჭვრეტა გარკვეული ცოდნის და ინფორმაციის საფუძველზე შესაძლებელია, მაგრამ თან ახლავს რისკი იმისა, რომ ჩვენი გადაწყვეტილება იქნება მცდარი იმიტომ, რომ მატჩის საბოლოო ანგარიშზე გავლენას ახდენენ მრავალი შემთხვევითი ფაქტორები. ვთქვათ გვინდა სამი გასროლის შედეგით შევადაროთ ორი მსროლელი ერთმანეთს. სროლის შედეგებით მიღებულ გადაწყვეტილებასაც თან ახლავს შეცდომის დაშვების გარკვეული რისკი იმის გამო, რომ სავსებით შესაძლებელია ამ კონკრეტულ შემთხვევაში უფრო ზუსტმა მსროლელმა აჩვენოს თავის შესაძლებლობებზე გაცილებით უარესი შედეგი და პირიქით, უფრო უარესმა მსროლელმა აჩვენოს უფრო კარგი შედეგი. ასეთ შემთხვევებში გადაწყვეტილების მისაღებად გამოიყენება მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდები, რომლებსაც სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმების მეთოდები ჰქვია. სტატისტიკური ჰიპოთეზა არის მათემატიკური სტატისტიკის ენაზე ფორმალიზებული დაშვება შესასწავლი მოვლენის არსის ამა თუ იმ მხარის შეახებ. სტატისტიკური ჰიპოთეზა ჩვეულებრივი ცხოვრებისეული ჰიპოთეზისაგან ძირითადად განსხვავდება იმით, რომ ის ალტერნატიულ ჰიპოთეზებთან ერთად მთლიანად მოიცავს შესასწავლი მოვლენის შესაძლო მნიშვნელობათა სიმრავლეს, მაშინ როდესაც ცხოვრებისეული ჰიპოთეზის დროს ეს აუცილებებლი არ არის. წინამდებარე თავში შემოვიტანთ სტატისტიკური მოდელების განმარტებას, შევისწავლით სტატისტიკური ჰიპოთეზების არსს, მათ სახეებს და სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმების ზოგიერთ, პრაქტიკაში ფართოდ გავრცელებულ, მეთოდებს.

3.1. სტატისტიკური მოდელები

როგორც ზევით არაერთხელ ავღნიშნეთ შემთხვევითი მოვლენის შესახებ ინფორმაციის მიღების ერთად-ერთი გზა არის ამონარჩევის ანუ სასრულო რაოდენობის დამოუკიდებელი დაკვირვების შედეგების მიღება გენერალური ამონარჩევიდან. რაც უფრო სრულყოფილად წარმოადგენს გენერალურ ამონარჩევს კონკრეტული ამონარჩევი მით უფრო მეტია შესაძლებლობა, რომ მის საფუძველზე მიღებული გადაწყვეტილება იქნება ჭეშმარიტი. ამონარჩევის, ანუ სასრულო რაოდენობის დამოუკიდებელი დაკვირვების შედეგების საფუძველზე მათემატიკურ სტატისტიკაში ხდება გადაწყვეტილების მიღება ანუ სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმება. სტატისტიკური ჰიპოთეზის შემოწმების იდეა ყოველდღიურ ცხოვრებაში გადაწყვეტილების მიღების

ლოგიკის ანალოგიურია. კერძოდ, ყოველდღიურ ცხოვრებაში გადაწყვეტილების მიღებისას, როგორც წესი, ვსარგებლობთ შემდეგი პრაგმატული წესით. ვღებულობთ გამოთქმულ დაშვებას, თუ ის არ ეწინააღმდეგება მოვლენის, რომლის შესახებაც გამოითქმება დაშვება, დამახასიათებელ ნიშნებზე დაკვირვების შედეგებს (ამონარჩევს) და უკუიგდება გამოთქმული დაშვება, თუ ამონარჩევს წარმოადგენს ის მნიშვნელობები, რომლებსაც არ შეიძლებოდა ადგილი ჰქონოდათ გამოთქმული დაშვების სამართლიანობისას. სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმებისას ვიქცევით ანალოგიურად. დაკვირვების შედეგების საფუძველზე გამოითვლება X დაკვირვების შედეგების (ამონარჩევის) $T(X)$ ფუნქცია , რომელიც სტატისტიკური ჰიპოთეზის სამართლიანობისას ღებულობს დიდ (პატარა) მნიშვნელობებს, ხოლო ჰიპოთეზის არასამართლიანობისას ღებულობს საწინააღმდეგო, პატარა (დიდ) მნიშვნელობებს. $T(X)$ ფუნქციის მნიშველობები არიან შემთხვევითი სიდიდეები, რადგან დაკვირვების შედეგები, ანუ ამონარჩევი X არის შემთხვევითი. ამიტომ $T(X)$ ფუნქციის მიერ დიდი თუ პატარა მნიშვნელობების მიღების ფაქტის დადგენა შემდეგნაირად ხდება. ამოირჩევა ისეთი C კრიტიკული მნიშვნელობა, რომ $T(X)>C$ ხდომილების ალბათობა იყოს ერთთან (ნოლთან) ახლოს შესამოწმებელი ჰიპოთეზის სამართლიანობისას, ხოლო ჰიპოეზის არასამართლიანობისას, პირიქით, იყოს ნოლთან (ერთთან) ახლოს. რეალური ამონარჩევის X_{real} მიღების შემდეგ მოწმდება პირობა $T(X_{real})>C$ და თუ მას ადგილი აქვს, მიიღება შესამოწმებელი ჰიპოთეზა, წინააღმდგ შემთხვევაში – უკუიგდება. ხდომილებას, რომლის ალბათობაც ახლოსაა ერთთან *პრაქტიკულად ჭეშმარიტი ხდომილება* ჰქვია, ხოლო ხდომილებას, რომლის ალბათობაც ახლოსაა ნოლთან, *პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილება* ჰქვია. პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილების ალბათობის შერჩევის საკითხი, რომლის დროსაც შესამოწმებელი ჰიპოთეზა უკუიგდება, არის ამოცანა, რომელიც ფორმალიზაციას არ ექვემდებარება. მისი შერჩევა დამოკიდებულია კონკრეტული ამოცანის სპეციფიკაზე. მაგალითად, ავტომობილის სამუხრუჭო სისტემის საიმედობის გათვლისას არ შეიძლება, რომ მათი უმტყუნო მუშაობის ალბათობა 0.001 – ის ტოლი იყოს. თუმცა ბევრ პრაქტიკულ ამოცანებში ჭეშმარიტი გადაწყვეტილების უკუგდების ალბათობა აიღება 0.01; 0.05-ის ტოლი. ავტომობილების მუხრუჭების შემთხვევაში, უმტყუნო მუშაობის ალბათობის 0.001-თან ტოლობა ნიშნავს, რომ მუხრუჭები მწყობრიდან გამოვლენ ყოველი ათასი დაჭერისას საშუალოდ ერთხელ, რაც გამოიწვევს მრავალრიცხოვან ავარიებს და მსხვერპლს. ამიტომ, ამ შემთხვევაში, ალბათობა უნდა იყოს 10^{-6}-ზე არა ნაკლები.

3.2. სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმება

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ სტატისტიკური ჰიპოთეზა არის შესასწავლი მოვლენის თვისებების და ამ თვისებებთან დაკავშირებული დაშვებების ფორმალიზებული ჩაწერა. სტატისტიკურ ჰიპოთეზას ვადგენთ იმ შემთხვევაში, როდესაც შესასწავლ მოვლენაზე გავლენას ახდენენ შემთხვევითი ფაქტორები, ანუ შესასწავლ მოვლენაზე დაკვირვების შედეგები წარმოადგენენ შემთხვევით

სიდიდეებს. ვიცით, რომ შემთხვევითი სიდიდის თვისებებს მთლიანად განსაზღვრავს მისი განაწილების კანონი. ამიტომ, სტატისიტკური ჰიპოთეზა არის დაშვება განაწილების კანონის ამა თუ იმ თვისების შესახებ. დაშვება შეიძლება ეხებოდეს როგორც თვითონ განაწილების კანონის სახეს და მის პარამეტრებს, ასევე ამ განაწილების კანონის მხოლოდ პარამეტრებს. სტატისტიკურ ჰიპოთეზას აღნიშნავენ H-ით. როგორც უკვე ვთქვით, ჰიპოთეზა შეიძლება იყოს დაშვება განაწილების კანონის სახის და პარამეტრების შესახებ. მაგალითად, ჰიპოთეზა $H: p(x) = N(x;a,\sigma^2)$ გულისხმობს, რომ შემთხვევით სიდიდე განაწილებულია ნორმალური კანონით მათემატიკური მოლოდინით a და დისპერსიით σ^2. მეორეს მხრივ, როდესაც განაწილების კანონის სახე ცნობილია, სტატისტიკური ჰიპოთეზა შეიძლება იყოს განაწილების კანონის პარამეტრების შესახებ დაშვებები. მაგალითად, ვთქვათ ცნობილია, რომ ξ შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია ნორმალური კანონით, ანუ $\xi \sim N(\cdot;a,\sigma^2)$. მაშინ ჰიპოთეზას შეიძლება ჰქონდეს სახე $H: a = a_1$, ან $H: \sigma = \sigma_1^2$, ან $H: a = a_1, \sigma = \sigma_1^2$ და ა.შ.

თუ ჰიპოთეზა განაწილების კანონს განსაზღვრავს ცალსახად, ანუ ჰიპოთეზას შეესაბამება მხოლოდ ერთი განაწილების კანონი, მაშინ ასეთ ჰიპოთეზას *მარტივი ჰიპოთეზა* ეწოდება. მარტივი ჰიპოთეზის მაგალითია $H: a = a_1$. წინააღმდეგ შემთხვევაში, როდესაც ჰიპოთეზას შეესაბამება ერთზე მეტი განაწილების კანონი, ჰიპოთეზას *რთული ჰიპოთეზა* ეწოდება. რთული ჰიპოთეზის მაგალითებია: $H: a > a_1$, $H: a < a_1$, $H: a \neq a_1$. პირველ ჰიპოთეზას *მარჯვენამხრივი* ჰიპოთეზა ჰქვია, მეორეს – *მარცხენამხრივი*, ხოლო მესამე ჰიპოთეზას – *ორმხრივი*.

ცხადია, რომ მარტივი ჰიპოთეზის შემოწმება უფრო ადვილია ვიდრე რთულის. იმისათვის, რომ შევამოწმოთ სტატისტიკური ჰიპოთეზა, ანუ მივიღოთ გადაწყვეტილება მისი ჭეშმარიტების შესახებ, საჭიროა შესამოწმებელ ჰიპოთეზასთან ერთად ჩამოვაყალიბოთ *ალტერნატიული ჰიპოთეზა*, რომელთან მიმართებაშიც ვამოწმებთ ძირითად ჰიპოთეზას. ძირითად ჰიპოთეზას, როგორც წესი, H_0-ით აღნიშნავენ, ხოლო ალტერნატიულ ჰიპოთეზას H_1-ით. მოვიყვანოთ ძირითადი და ალტერნატიული ჰიპოთეზების მაგალითები: 1) $H_0: a = a_1$, $H_1: a = a_2, a_1 \neq a_2$; 2) $H_0: a = a_1$, $H_1: a > a_1$; 3) $H_0: a = a_1$, $H_1: a \neq a_1$. პირველ შემთხვევაში ძირითადი და ალტერნატიული ჰიპოთეზები მარტივი ჰიპოთეზებია, მეორე და მესამე შემთხვევებში ალტერნატიული ჰიპოთეზები რთული ჰიპოთეზები არიან. ზოგადად ჰიპოთეზების რაოდენობა შეიძლება იყოს ორზე მეტი. წინამდებარე კურსში ამ შემთხვევას არ განვიხილავთ.

როგორც უკვე ვთქვით, H_0 ჰიპოთეზის შესამოწმებლად საჭიროა მოვნახოთ ისეთი კრიტიკული ხდომილება, რომელიც იქნება პრაქტიკულად ჭეშმარიტი ხდომილება შესამოწმებელი ჰიპოთეზის ჭეშმარიტების დროს და პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილება ალტერნატიული ჰიპოთეზის ჭეშმარიტებისას. იდეალში, რა თქმა უნდა, ყველაზე კარგი იქნებოდა გვეპოვა ისეთი A ხდომილება, რომელიც იქნებოდა ჭეშმარიტი H_0 ჰიპოთეზის დროს, ანუ მისი ალბათობა $P(A|H_0) = 1$ და შეუძლებელი H_1 ალტერნატიული ჰიპოთეზის დროს, ანუ $P(A|H_1) = 0$. მაგრამ ასეთი ხდომილების არსებობა ყოველთვის არ არის შესაძლებელი. ასეთ შემთხვევებში პოულობენ ისეთ

ხდომილებებს, რომლებიც არიან პრაქტიკულად ჭეშმარიტი ხდომილებები ძირითადი ჰიპოთეზის ჭეშმარიტების დროს და პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილებები ალტერნატიული ჰიპოთეზის ჭეშმარიტების დროს.

როგორც წესი, კრიტიკული ხდომილების მოსაძებნად შემდეგნაირად იქცევიან. ამონარჩევი აღვნიშნოთ X-ით, ხოლო $T(X)$-ით ავღნიშნოთ ამონარჩევის რაიმე ფუნქცია, რომელსაც შემდეგი თვისებები ექნება. შესამოწმებელი H_0 ჰიპოთეზის სამართლიანობისას დიდ მნიშვნელობებს ღებულობს, ხოლო ალტერნატიული H_1 ჰიპოთეზის სამართლიანობისას მცირე მნიშვნელობებს ღებულობს ან პირიქით, H_0-ის სამართლიანობისას ღებულობს მცირე მნიშვნელობებს და H_1-ის სამართლიანობისას ღებულობს დიდ მნიშვნელობებს. $T(X)$ ფუნქციას *კრიტერიუმის სტატისტიკას* ეძახიან. სიცხადისათვის ვთქვათ $T(X)$ სტატისტიკა დიდ მნიშვნელობებს ღებულობს H_0 ჰიპოტეზის სამართლიანობისას და მცირე მნიშვნელობებს ღებულობს H_1 ალტერნატიული ჰიპოთეზის სამართლიანობისას. მაშინ H_0 ჰიპოთეზის შემოწმების კრიტიკული არის განსაზღვრისათვის საჭიოა ისეთის C სიდიდს განსაზღვრა, რომლისათვისაც ადგილი აქვს $P(T(X) \geq C \mid H_0) \to 1$ და $P(T(X) \geq C \mid H_1) \to 0$. ორივე პირობის ერთდროული შესრულება შეუძლებელია, რადგან პირველი ალბათობის გაზრდა ყოველთვის იწვევს მეორე ალბათობის გაზრდას და პირიქით, მეორე ალბათობის ნოლთან მიახლოებით (C-ს მნიშვნელობის შერჩევით) მცირდება პირველი ალბათობა.

სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმების დროს ადგილი აქვს ორი სახის შეცდომებს: 1) უკუვაგდოთ ჰიპოთეზა, როდესაც ის ჭეშმარიტია; 2) მივიღოთ ჰიპოთეზა, როდესაც ის არ არის ჭეშმარიტი. ამ შეცდომებს *პირველი და მეორე გვარის* შეცდომებს უწოდებენ.

პირველი გვარის შეცდომის ალბათობა ჩაიწერება შემდეგნაირად $P(T(X) < C \mid H_0)$. ამ ალბათობას *კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონეს* ეძახიან და აღნიშნავენ α ასოთი, ე.ი. $P(T(X) < C \mid H_0) = \alpha$. H_0 ჰიპოთეზის მიღების კრიტიკულ არეს აქვს სახე $T(X) \geq C$, ხოლო $T(X) < C$ არის H_1 ჰიპოთეზის მიღების არე. კრიტიკულ არეს განსაზღვრავენ შემდეგნაირად: აფიქსირებენ პირველი ტიპის შეცდომის ალბათობის სიდიდეს, ანუ ირჩევენ კრიტერიუმის მნიშნელობის მაქსიმალურ დონეს და ზღურბლურ მნიშვნელობას C-ს ირჩევენ ისე, რომ მეორე ტიპის შეცდომის ალბათობა იყოს მინიმალური.

მეორე გვარის შეცდომის ალბათობას აღნიშნავენ β ასოთი. $1-\beta$ სიდიდეს ჰქვია *კრიტერიუმის სიმძლავრე*. ამრიგად, H_0 ჰიპოთეზის შემოწმებისას კრიტიკული არე უნდა განვსაზღვროთ ისე, რომ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე იყოს ზემოდან შემოზღუდული, ნოლთან ახლოს მყოფი სიდიდე, ხოლო კრიტერიუმის სიმძლავრე იყოს რაც შეიძლება დიდი, ერთთან ახლოს მყოფი სიდიდე. კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონის არჩევა ფორმალიზაციას არ ექვემდებარება და მის სიდიდეს იჩევენ კონკრეტული ამოცანის არსიდან გამომდინარე. ხშირ შემთხვევაში მის მნიშვნელობას ირჩევენ შემდეგი მნიშვნელობებიდან $\alpha = 0.1; 0.05; 0.01; 0.001$. იმ შემთხვევაში, როდესაც პირველი გვარის შეცდომა დაკავშირებულია დიდ დანაკარგებთან, α-ს მნიშვნელობას ღებულობენ გაცილებით უფრო ნაკლებს, მაგალითად $\alpha = 10^{-6}$ და ა.შ.

ნახ. 3.1-ზე მოცემულია ორი მარტივი ჰიპოთეზის შემოწმების ზემოთ აღწერილი წესის გრაფიკული ინტერპრეტაცია.

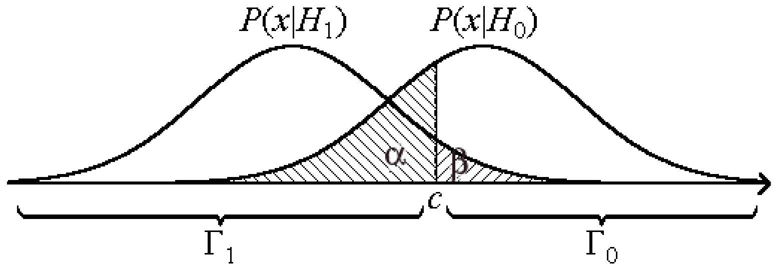

Γ_0 და Γ_1 შესაბამისად არიან H_0 და H_1 ჰიპოთეზების მიღების არეები.
ნახ. 3.1.

3.3. სტატისტიკური მოდელებისა და ჰიპოთეზების მაგალითები

განვიხილოთ მაგალითები, რომლებიც გვიჩვენებენ თუ როგორ შეიძლება პრაქტიკული ამოცანების ფორმალიზაცია სტატისტიკური მოდელებით და ბუნებრივ ენაზე დასმული საკითხების ჩამოყალიბება სტატისტიკური ჰიპოთეზების სახით. ზოგადად არ არსებობს ფორმალური აპარატი არაფორმალური ამოცანების სტატისტიკური მოდელებითა და სტატისტიკური ჰიპოთეზებით წარმოდგენისათვის. განხილული მაგალითების მიზანია წარმოდგენა მოგვცეს ამ პროცესებზე და გამოგვიმუშაოს გარკვეული მინიმალური ჩვევები ამოცანების ასეთი ფორმალიზაციისათვის.

სამმაგი ტესტი. ეს მაგალითი განვიხილოთ ფსიქოლოგიური ტესტის სახით, თუმცა ასეთი მაგალითები მრავლად გვხვდება როგორც ყოველდღიურ ცხოვრებაში ისე ტექნიკური ამოცანების ამოხსნისას. მაგალითად, ორი ან რამოდენიმე ტექნოლოგიური პროცესის შედარებისას, სწავლების სხვადასხვა მეთოდიკების შედარებისას და ა.შ.

ვთქვათ თითოეულს ადამიანების ჯგუფიდან მიეწოდება სამი ჭიქა წყალი რომელთაგან ორში ჩასხმულია სუფთა წყალი, ხოლო მესამეს დამატებული აქვს ცოტაოდენი შაქარი. ამოცანა მდგომარეობს დაადგინონ ადამიანების გამოსაცდელ ჯგუფს შეუძლია თუ არა შაქრის მოცემული კონცენტრაციის გარჩევა. ვთქვათ ადამიანების ჯგუფი ერთგვაროვანია, მათი ტესტირება ხდება ერთნაირ პირობებში და ერთი ადამიანის ტესტირების შედეგები გავლენას არ ახდენენ მეორე ადამიანის ტესტირების შედეგებზე. იმ ფაქტის დასადგენად, რომ ადამიანებს მოცემული ჯგუფიდან შეუძლიათ განასხვაონ შაქრის მოცემული კონცენტრაცია ჩავატაროთ შემდეგი მსჯელობა. ვთქვათ კონცენტრაცია ისეთია, რომ გამოსაცდელ პირებს არ შეუძლიათ მისი სუფთა წყლისაგან გარჩევა. მაშინ ყოველი მათგანი შემთხვევით ირჩევს მიწოდებული ჭიქებიდან ერთ-ერთს. ავღნიშნოთ სწორი არჩევანი ერთიანით, ხოლო არასწორი – ნოლით. თუ არჩევის შედეგზე არ მოქმედებენ სხვა ფაქტორები, გარდა სუფთა შემთხვევითისა, მაშინ სწორე არჩევის ალბათობა $p=\dfrac{1}{3}$. ამრიგად, საწყისი ამოცანა მივიყვანეთ სტატისტიკურ მოდელამდე, რომელსაც შეესაბამება ბერნულის სქემა. მართლაც, ყოველი ექსპერიმენტის შედეგი ორიდან ერთ მნიშვნელობას ღებულობს: 1 – დამტკბარი წყლის სწორი არჩევისას და 0 – მცდარი არჩევისას. სწორი არჩევანის ალბათობა ყოველ

ექსპერიმენტში ერთნაირია და ტოლია 1/3-ის. იმისდა მიხედვით თუ როგორი ალტერნატიული დაშვების მიმართ მოწმდება ძირითადი დაშვება იმის შესახებ, რომ გამოსაცდელი პიროვნებები ვერ არჩევენ შაქრის მოცემულ კონცენტრაციას, სტატისტიკური ჰიპოთეზები ფორმირდება სხვადასხვანაირად. მაგალითად, 1) $H_0: p = \frac{1}{3}$, $H_1: p > \frac{1}{3}$, როდესაც ალტერნატიულად იგულისხმება, რომ გამოსაცდელი ჯგუფი ანსხვავებს შაქრის მოცემულ კონცენტრაციას სუფთა წყლისაგან; 2) $H_0: p = \frac{1}{3}$, $H_1: p < \frac{1}{3}$, როდესაც ალტერნატიულად იგულისხმება, რომ გამოსაცდელი ჯგუფი ანსხვავებს შაქრის მოცემულ კონცენტრაციას სუფთა წყლისაგან, მაგრამ ერთმანეთში ერევა სუფთ და შაქრიანი წყლები; 3) $H_0: p = \frac{1}{3}$, $H_1: p = 0.9$, როდესაც ალტერნატიულად იგულისხმება, რომ გამოსაცდელი ჯგუფის ათი წევრიდან ცხრა სწორად ანსხვავებს შაქრის მოცემულ კონცენტრაციას სუფთა წყლისაგან.

პირველ ორ შემთხვევაში ალტერნატიული ჰიპოთეზები არიან რთული ჰიპოთეზები, ხოლო მესამე შემთხვევაში ალტერნატიული ჰიპოთეზა არის მარტივი.

შეწყვილებული დაკვირვებები. პრაქტიკაში ხშირად გვხვდება ამოცანები, როდესაც საჭიროა ორი მოქმედების ერთმანეთთან შედარება მათი შედეგებით. მაგალითად, სწავლების ორი მეთოდი, ორი ტექნოლოგია, ორი წამალი და ა.შ. მაგალითის სახით განვიხილოთ ადამიანის რეაქციის სისწრაფის შედარება ხმის და სინათლის სიგნალებზე. ამისათვის შეირჩა ერთგვაროვანი პიროვნებების ჯგუფი, რომლებსაც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად აწვდიდნენ ორი სახის სიგნალს: ბგერითს და სინათლის. სიგნალის მიღებისთანავე გამოსაცდელი პირი ხელს აჭერდა სპეციალური ხელსაწყოს ღილაკს, რომელიც აფიქსირებდა სიგნალის მიწოდების და ღილაკზე ხელის დაჭერის მომენტებს შორის სხვაობას. ავღნიშნოთ $x_i, y_i, i = 1,...,n$, არის ხმის და სინათლის სიგნალების მიწოდების მომენტებსა და ღილაკზე ხელის დაჭერის მომენტებს შორის განსხვავებები, შესაბამისად. n არის გამოსაცდელთა რაოდენობა, ანუ პიროვნებების რიცხვი ჯგუფში. ამოცანა მდგომარეობს დავადგინოთ ორივე ტიპის სიგნალზე ადამიანების რეაგირების იდენტურობა.

განვიხილოთ აღნიშნული ამოცანის სტატისტიკის ენაზე აღწერის შესაძლებლობა, ანუ სტატისტიკური მოდელის აგების და ამ მოდელის თვისებების შესახებ ჰიპოთეზების ფორმირების შესაძლებლობა, რომელთა სამართლიანობაც შემოწმებული უნდა იქნას დაკვირვების შედეგების საფუძველზე. სტატისტიკური მოდელების აგებისას შესაძლებელია სხვადასხვანაირად მოქცევა. ჯერ განვიხილოთ ამოცანის დასმის *პარამეტრული მიდგომა*. ასეთი მიდგომისას მიიღება, რომ x_i, y_i დაკვირვების შედეგები ემორჩილებიან ალბათობების განაწილების გარკვეულ კანონს. ტერმინის „მიიღება“ ქვეშ იგულისხმება ან ამ ფაქტის ცოდნა წინა გამოცდილების საფუძველზე, ან x_i, y_i დაკვირვების შედეგების გამოკვლევა სპეციალური ტესტების (კრიტერიუმების) გამოყენებით.

სტატისტიკური მოდელის არჩევა. დაუშვათ, რომ x_i, y_i დაკვირვების შედეგები განაწილებულია ნორმალურად, ანუ $x_i \sim N(a_i, \sigma^2)$, $y_i \sim N(b_i, \sigma^2)$. ეს ნიშნავს,

რომ ბგერით და სინათლის სიგნალებზე ყოველი გამოსაცდელის რეაქციის ხანგრძლიობის მათემატიკური მოლოდინები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან, ხოლო დისპერსიები ერთნაირია. ამ შემთხვევაში ბგერით და სინათლის სიგნალებზე გამოსაცდელი პიროვნებების რეაქციის იდენტურობის ჰიპოთეზას აქვს სახე:

$$H: a_1 = b_1, a_2 = b_2, \ldots, a_n = b_n,$$

სადაც $a_i, b_i, i = 1, \ldots, n$, და σ^2 არიან ნორმალური განაწილების კანონების უცნობი პარამეტრები და მათი მნიშვნელობები შეფასებული უნდა იქნას დაკვირვების შედეგების საფუძველზე. ამრიგად, მოვახდინეთ დასმული პრობლემის ფორმალიზაცია, ანუ ამოვირჩიეთ სტატისტიკური მოდელი, რომლითაც აღიწერება დასმული ტექნიკური ამოცანა და მოვახდინეთ გამოთქმული დაშვების ფორმალიზაციაც სტატისტიკური ჰიპოთეზის სახით.

მიღებული ფორმალიზებული ამოცანა საკმაოდ რთულია იმიტომ, რომ დაკვირვების შედეგებით საჭიროა $2n+1$ უცნობი პარამეტრის განსაზღვრა. დავუშვათ არსებობს საფუძველი მივიღოთ, რომ გამოსაცდელი პიროვნებების ჯგუფი იმდენად ერთგვაროვანია, რომ ერთიდაიგივე ტიპის სიგნალებზე მათი რეაქციის საშუალო ხანგრძლიობა ერთნაირია და შესაბამისად ტოლია a და b. ამ შემთხვევაში ორივე ტიპის სიგნალზე რეაქციის დროის ტოლობის დაშვება სტატისტიკური ჰიპოთეზის სახით ჩაიწერება შემდეგნაირად

$$H: a = b.$$

ასეთი ფორმალიზაციისას ამოცანა მნიშვნელოვნად მარტივდება. დაკვირვების შედეგების საფუძველზე საჭიროა მხოლოდ სამი (a, b, σ^2) პარამეტრის განსაზღვრა და შემდეგ ჰიპოთეზის შემოწმება. ამოცანის ფორმალიზაციისას ყოველთვის საჭიროა რაც შეიძლება მარტივი სტატისტიკური მოდელის მიღების მცდელობა, რომელიც მიიღება შესასწავლი მოვლენის შესახებ სხვადასხვა დაშვებების საფუძველზე. მაგრამ ყოველი დაშვება საჭიროა გაკეთდეს დიდი სიფრთხილით იმიტომ, რომ თუ დაშვება მცდარია, მაშინ რაც არ უნდა ფაქიზი მათემატიკური მეთოდები იქნას გამოყენებული ფორმალიზებული ამოცანის გადასაწყვეტად, არასწორი გადაწყვეტილების მიღბის ალბათობა მაინც დიდია.

სტატისტიკური მოდელების აგების მეორე გზა არის *არაპარამეტრული*. ამ შემთხვევაში არავითარი დაშვებები არ კეთდება განაწილების კანონებთან დაკავშირებით, რომლებსაც ემორჩილებიან დაკვირვების შედეგები, ანუ x_i, y_i დაკვირვების შედეგების ალბათობების განაწილების კანონებთან დაკავშირებით. ჰიპოთეზები ფორმირდებიან დაკვირვების შედეგების ურთიერთ მიმართების შესახებ და გადაწყვეტილება მიიღება არა უშუალოდ x_i, y_i დაკვირვების შედეგების საფუძველზე, არამედ მათი ურთიერთ მიმართების საფუძველზე ან მათი რანგების, ანუ მონოტოურად დალაგებულ დაკვირვების ყველა შედეგში მათი რიგითი ნომრების საფუძველზე. პარამეტრულთან შედარებით არაპარამეტრული მეთოდების დადებითი მხარე მდგომარეობს იმაში, რომ ამ შემთხვევაში არავითარი დაშვებების გაკეთება არ არის საჭირო განაწილების კანონებთან დაკავშირებით რომლებსაც ემორჩილებიან დაკვირვების შედეგები და ამით, თითქოსდა, თავიდან აიცილება შეცდომის დაშვების ერთ-ერთი შესაძლო წყარო ამოცანის ფორმალიზაციისას. უარყოფითი მხარე მდგომარეობს იმაში, რომ დაკვირვების შედეგების განაწილების კანონებთან დაკავშირებით გაკეთებული დაშვებების სამართლიანობისას, ის დამატებითი ინფორმაცია, რომელსაც შეიცავენ ეს კა-

ნონები, არაპარამეტრული კრიტერიუმების გამოყენებისას იკარგება, რასაც მივყევართ მიღებული გადაწყვეტილების სანდოობის შემცირებასთან.

3.4. სტატისტიკური ჰიპოთეზების შემოწმება (გამოყენებითი ამოცანები)

3.4.1. ბერნულის გამოცდების სქემა

გადავიდეთ ფორმალიზებული სტატისტიკური ამოცანების გადაწყვეტის მეთოდების შესწავლაზე. დავუბრუნდეთ ზემოთ განხილულ სამმაგი ტესტის მაგალითს, რომლის არსიც მდგომარეობს შემდეგში: საჭიროა ობიექტის მდგომარეობის შესახებ გადაწყვეტილების მიღება, როდესაც მას შეუძლია სამ სხვადასხვა მდგომარეობაში ყოფნა, რომელთაგან ორი ერთნაირია. იგულისხმებოდა, რომ ყოველ ცდაში სწორი გადაწყვეტილების ალბათობა ერთნაირია და p-ს ტოლია. შესამოწმებელ ძირითად ჰიპოთეზას ჰქონდა შემდეგი სახე: $H_0: p=\dfrac{1}{3}$. ეს ჰიპოთეზა შეიძლება შევამოწმოთ სხვადასხვა ალტერნატიულ ჰიპოთეზებთან მიმართებაში. ერთ-ერთ შესაძლო ალტერ-ნატიულ ჰიპოთეზას აქვს სახე: $H_1: p>\dfrac{1}{3}$. დამტკბარი წყლის განხილვისას ალ-ტერნატიული ჰიპოთეზა ნიშნავს, რომ გამოსაცდელი ადამიანების ჯგუფს შეუძლია შეიგრძნოს შაქრის მოცემული კონცენტრაცია. ალტერნატიულ ჰიპოთეზას შეიძლება ჰქონდეს სახე: $H_2: p<\dfrac{1}{3}$, რომელის ნიშნავს, რომ გამოსაცდელი ადამიანების ჯგუფს შეუძლია განასხვაოს შაქრის მოცემული კონცენტრაცია სუფთა წყლისაგან, მაგრამ მათ ურევს ერთმანეთში. ალტერნატიული ჰიპოთეზა $H_3: p=0.9$ ნიშნავს, რომ ათიდან ცხრა შემთხვევაში გამოსაცდელი პირები იღებენ სწორ გადაწყვეტილებას. მათემატიკური სტატისტიკის თვალსაზრისით მესამე ალტერნატიული ჰიპოთეზის განხილვის შემთხვევა არის ყველაზე მარტივი, რადგან ამ შემთხვევაში, როგორც ძირითადი, ისე ალტერნატიული ჰიპოთეზები არიან მარტივები, ანუ ისინი შეიცავენ თითო-თითო ალბათობების განაწილების კანონებს. განსახილველ შემთხვევაში ასეთები არიან ბერნულის განაწილების კანონები. ორ სხვა H_1 და H_2 ალტერნატიულ ჰიპოთეზებში იგულისხმება არა თითო ალბათობების განაწილების კანონები, არამედ მათი სიმრავლეები. პირ-ველ შემთხვევაში ესენია ბერნულის განაწილების ყველა კანონი, რომელთათვისაც სწორი გადაწყვეტილების ალბათობა p აკმაყოფილებს პირობას $1/3<p<1$. მეორე შემთხვევაში ალბათობა აკმაყოფილებს პირობას $0<p<1/3$.

ამ მაგალითზე განვიხილოთ გადაწყვეტილების მიღების ალგორითმის აგება. ავღნიშნოთ: A არის ხდომილება, რომლის ალბათობა, H_0 ჰიპოთეზის სამართლიანობისას, არის პატარა. ავღნიშნოთ ეს ალბათობა α ასოთი, ანუ A ხდომილებისათვის ადგილი აქვს $P(A|H_0)\leq\alpha$. სიდიდე α შეირჩევა ისე, რომ განსახილველი ამოცანისათვის ხდომილება, რომლის ალბათობა $\leq\alpha$, ითვლება პრაქტიკულად შეუძლებლად, ანუ A ხდომილება, H_0 ჰიპოთეზის სამართლიანობისას, არის პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილება. თუ

შესაძლებელია A ხდომილების არჩევა ისე, რომ ალტერნატიული ჰიპოთეზის სამართლიანობისას მისი ალბათობა იყოს დიდი, ანუ A იქნება პრაქტიკულად ჭეშმარიტი ხდომილება, მაშინ ასეთი ხდომილებით შესაძლებელი იქნება შევამოწმოთ ძირითადი ჰიპოთეზა შესაბამის ალტერნატიულ ჰიპოთეზასთან მიმართებაში. მართლაც, თუ ადილი აქვს A ხდომილებას, ეს ნიშნავს, რომ მოხდა პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილება მაშინ, როდასც H_0 ჰიპოთეზა არის ჭეშმარიტი. ამიტომ, დიდი ალბათობით, H_0 ჰიპოთეზას არ შეიძლება ჰქონდეს ადგილი. მეორეს მხრივ, ალტერნატიული ჰიპოთეზის სამართლიანობისას A ხდომილება არის პრაქტიკულად ჭეშმარიტი ხდომილება. ამიტომ ბუნებრივია მივიღოთ ალტერნატიული ჰიპოთეზა A ხდომილების ჭეშმარიტების დროს.

კონკრეტული შემთხვევის, სამი ჭიქა წყლიდან ერთი დამტკბარის არჩევის მაგალითზე განვიხილოთ, გადაწყვეტილების მისაღებად A ხდომილების არჩევა. კონკრეტულობისათვის ავირჩიოთ $\alpha = 0.02$, ანუ ხდომილებები რომელთა შესაბამისი ალბათობებიც α-ზე ნაკლებია ითვლებიან პრაქტიკულად შეუძლებელ ხდომილებებად. გამოთვლების სიმარტივისა და შედეგების თვალსაჩინოებისათვის დაუშვათ $n = 10$. ზოგადად, 10-ის ტოლი ამონარჩევის მოცულობა არ არის საკმარისი სერიოზული დასკვნებისათვის, მაგრამ აქ $n = 10$ ავირჩიეთ დასახელაბული მიზეზების გამო. ცხრილ 3.1-ში მოცემულია ხდომილებების ალბათობები, რომ k $(k \le n)$ გამოსაცდელმა სწორედ აირჩია დამტკბარ წყლიანი ჭიქა H_0 ჰიპოთეზის სამართლიანობისას. ცხრილ 3.2-ში მოცემულია ხდომილებების ალბათობები, რომ k პიროვნებაზე მეტმა მიიღო სწორე გადაწყვეტილება ძირითადი ჰიპოთეზის სამართლიანობის პირობებში. ცხრილ 3.3-ში მოცემულია ხდომილებების ალბათობები, რომ k გამოსაცდელზე მეტი იძლევა სწორ პასუხს H_3 ალტერნატიული ჰიპოთეზის სამართლიანობისას.

ძირითადი ჰიპოთეზის შესამოწმებლად განვიხილოთ A ხდომილება, რომ სწორი პასუხების რაოდენობა $S \ge C$. ზღვრული მნიშვნელობა C ავირჩიოთ 3.1 და 3.2 ცხრილების საფუძველზე.

ცხრილი 3.1.

k	0	1	2	3	4	5
$P(S=k\mid H_0)$	0.0173	0.0868	0.1950	0.2602	0.2276	0.1365
k	6	7	8	9	10	
$P(S=k\mid H_0)$	0.0569	0.0163	0.0030	0.0004	0.0000	

ცხრილი 3.2.

k	0	1	2	3	4	5
$P(S\ge k\mid H_0)$	1.000	0.9827	0.8959	0.7009	0.4407	0.2131
k	6	7	8	9	10	
$P(S\ge k\mid H_0)$	0.0766	0.0197	0.0034	0.0004	0.0000	

ცხრილი 3.3.

k	0	1	2	3	4	5
$P(S \geq k \mid H_3)$	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	0.9999
k	6	7	8	9	10	
$P(S \geq k \mid H_3)$	0.9984	0.9872	0.9298	0.7361	0.3487	

ცხრილი 3.1-დან ჩანს, რომ ხდომილებების დიდი რაოდენობა პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილებებია კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონის $\alpha = 0.02$ შერჩეული მნიშვნელობისათვის. ცხრილი 3.2-დან ჩანს, რომ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონის არჩეული მნიშვნელობით ხდომილებები $S \geq 7$, $S \geq 8$, $S \geq 9$, $S \geq 10$ არიან პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდომილებები, ანუ ნებისმიერი მათგანი, პრინციპში, შეიძლება არჩეული იქნას ძირითადი ჰიპოთეზის შესამოწმებლად. განვიხილოთ ამ ხდომილებების ალბათობები H_3 ალტერნატიული ჰიპოთეზის ჭეშმარიტებისას. ცხრილი 3.3-დან ჩანს, რომ H_3-ის ჭეშმარიტებისას $S \geq 7$ ხდომილების ალბათობა ტოლია 0.9872, ანუ არის პრაქტიკულად ჭეშმარიტი ხდომილება. ამრიგად, განხილული კონკრეტული მაგალითისათვის შევძელით მოგვეძებნა ხდომილება $A \equiv S \geq 7$ რომლის ალბათობა, H_0-ის ჭეშმარიტებისას, პრაქტიკულად ნოლის ტოლია, ხოლო H_3 ალტერნატიული ჰიპოთეზის ჭეშმარიტებისას არის ერთთან ახლოს. ამიტომ ხდომილება $A \equiv S \geq 7$ წარმოადგენს გადაწყვეტილების მიღების წესს, რომლის არსიც მდგომარეობს შემდეგში: თუ ექვს კაცზე მეტი იძლევა სწორე პასუხს, მაშინ დიდი დარწმუნებით შეიძლება ვთქვათ, რომ განსახილველი კონცენტრაცია გარჩევადია ადამიანების მოცემული ჯგუფისათვის. დავუშვათ $\alpha = 0.005$. ამ შემთხვევაში პრაქტიკულად შეუძლებელ ხდომილებებად ითვლე-ბიან ის ხდომილებები, რომელთა ალბათობებიც ≤ 0.005. ცხრილი 3.2-დან ჩანს, რომ A ხდომილებად უნდა ავიღოთ $S \geq 8$. ცხრილი 3.3-დან ჩანს, რომ ამ ხდომილების ალბათობა, H_3 ალტერნატიული ჰიპოთეზის ჭეშმარიტებისას, საკმაოდ მაღალია. რთული H_1 და H_2 ალტერნატიული ჰიპოთეზების განხილვისას A ხდომილება უნდა ავირჩიოთ ისეთნაირად, რომ A ხდომილების ალბათობები იყვნენ შესაძლებლობის ფარგლებში მაქსიმალურები ალტერნატიული ჰიპოთეზების შესაბამისი ნებისმიერი განა-წილების კანონის შემთხვევაში.

განსახილველ კონკრეტულ შემთხვევაში H_1 ალტერნატიული ჰიპოთეზის დროს გადაწყვეტილების მიღების წესი $S \geq 7$ რჩება მისაღები (კარგი) კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონისას $\alpha = 0.02$.

ალტერნატიული ჰიპოთეზები H_1 და H_2 არიან ცალმხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზები. ალტერნატიული ჰიპოთეზა შეიძლება იყოს ორმხრივი $H_4 : p \neq p_0$ ძირითადი ჰიპოთეზის შემთხვევაში $H_0 : p = p_0$. ამ შემთხვევაში გადაწყვეტილების მიღების წესიც უნდა იყოს ორმხრივი, ანუ უნდა მოიძებნოს ორი რიცხვი C_1 და C_2, რომლებისათვისაც ადგილი აქვს პირობას $P(S \leq C_1 \mid H_0) + P(S \geq C_2 \mid H_0) \leq \alpha$.

3.4.2. ნიშნების კრიტერიუმი ერთი ამონარჩევისათვის

ეს კრიტერიუმი ერთ-ერთი უმარტივესთაგანია და საჭიროებს დაკვირვების შედეგებთან დაკავშირებით მინიმალურ ინფორმაციას. კარძოდ, ისინი უნდა იყვნენ დამოუკიდებლები და მედიანა უნდა იყოს განსაზღვრული ცალსახად. კრიტერიუმი დაფუძნებულია ბერნულის სქემაზე, რომელიც გავარჩიეთ წინა პარაგრაფში. ის საშუალებას გვაძლევს შევამოწმოთ ჰიპოთეზა განაწილების კანონის მედიანასთან დაკავშირებით. ვიცით, რომ ξ შემთხვევითი სიდიდის ალბათობების განაწილების მადიანას უწოდებენ ისეთ θ რიცხვს, რომლისათვისაც სამართლიანია პირობა $P(\xi<\theta)=P(\xi>\theta)=1/2$. მრავალი პრაქტიკული ამოცანის მიყვანა ხერხდება მედიანასთან დაკავშირებული ჰიპოთეზის შემოწმების შემთხვევასთან. მაგალითად, ვთქვათ პოლიკლინიკაში გმოკვლევებით დადგინდა პაციენტების არტერიალური წნევის მედიანური მნიშვნელობა და ვთქვათ ეს მნიშვნელობა θ ტოლია. საჭიროა დადგინდეს შეიცვალა თუ არა არტერიალური წნევის მედიანური მნიშვნელობა მოცემული პოლიკლინიკის პაციენტებისათვის ზაფხულის შვებულებების შემდეგ. ამისათვის იკვლევენ პოლიკლინიკის n პაციენტს. აღვნიშნოთ $x_1,x_2,...,x_n$ - პაციენტების არტერიალური წნევის მნიშვნელობებია და გამოვითვალოთ სხვაობები $x_i-\theta, i=1,...,n$. შემოვიტანოთ შემდეგი ფუნქცია

$$s(x)=\begin{cases}1, & at \quad x>0,\\ 0, & at \quad x<0.\end{cases}$$

გამოვითვალოთ მნიშვნელობა $S=\sum_{i=1}^{n}s(x_i-\theta)$. შემთხვევითი სიდიდე $s(x)$ ღებულობს ორ მნიშვნელობას 0 ან 1. ჰიპოთეზის სამართლიანობისას, რომ არტერიული მნიშვნელობა არ შეიცვალა, ყოველი ამ მნიშვნელობის ალბათობა ერთნაირია და ტოლია 1/2-ის. შემთხვევითი სიდიდე S არის $s(x_i-\theta)$-ის დადებითი მნიშვნელობების რაოდენობა n გამოცდაში. ამრიგად, საწყისი ამოცანა მივიყვანეთ ბერნულის სქემაზე, რომელშიც S-ით აღნიშნულია წარმატებების რიცხვი და n ექსპერიმენტში მისი მნიშვნელობის მიხედვით უნდა შემოწმდეს ჰიპოთეზა $H_0: p=1/2$. ამ ჰიპოთეზის შემოწმება სხვადასხვა ალტერნატივებისას განხილული იყო ზემოთ.

მოცემული მეთოდის ღირსება მდგომარეობს მის სიმარტივეში და დასაკვირვებელი შემთხვევითი სიდიდის განაწილების კანონთან დაკავშირებული მოთხოვნების მინიმალურობაში.

3.5. ჰიპოთეზების შემოწმება ორ ამონარჩევიან ამოცანებში

მოცემული შემთხვევა წინა შემთხვევისაგან განსხვავდება იმით, რომ აქ ერთი ამონარჩევის ნაცვლად გვაქვს ორი ამონარჩევი და დასკვნა უნდა გამოვიტანოთ მათი ურთიერთ მიმართების შესახებ. ასეთი ამოცანების მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ შემდეგი: სწავლების ორი მეთოდის, ორი ტექნოლოგიის, ორი წამლის ეფექტის, ორი ობიექტის მდგომარეობის შედარება და ა.შ.

აღვნიშნოთ $F(x)$ არის განაწილების ფუნქცია პირველი ამონარჩევისათვის, ხოლო $G(x)$ - მეორე ამონარჩევისათვის. ორი ამონარჩევის შედარებისას შეიძლება გაკეთდეს სხვადასხვა დაშვება მათი ალბათობების განაწილების კანონებთან დაკავშირებით. ყველაზე მარტივ და გავრცელებულ შემთხვევაში იგულისხმება, რომ ორი შესადარებელი მეთოდი იწვევს რიცხვით ღერძზე განაწილების კანონის მხოლოდ მდებარეობის ცვლილებას, ე.ი. იწვევს შემთხვევითი სიდიდის მხოლოდ მათემატიკური მოლოდინის ცვლილებას. შედარებით რთულ შემთხვევაში შესადარებელ ამონარჩევებს შორის განსხვავება შეიძლება გამოხატული იქნას არა მხოლოდ ალბათობების განაწილების კანონის მდებარეობის ცვლილებაში, არამედ შემთხვევითი სიდიდის გაფანტვის მახასიათებლის, ანუ დისპერსიის ცვალებადობაშიც. და ბოლოს, ყველაზე რთულ შემთხვევაში, დამუშავების მეთოდების ცვალებადობამ შეიძლბა გამოიწვიოს მთლიანად განაწილების კანონის შეცვლა.

$G(x)$ ალბათობების განაწილება მიეკუთვნება $F(x)$ ალბათობების განაწილების კანონთა დაძრულ ოჯახს θ დაძვრის პარამეტრით, თუ ნებისმიერი x-თვის ადგილი აქვს $F(x)=G(x-\theta)$.

ალბათობების განაწილების ასეთი კანონებისათვის დაკვირვებების შედეგების ორი სიმრავლის ერთგვაროვნების შესახებ ჰიპოთეზა ჩაიწერება შემდეგნაირად $H_0:\theta=0$.

ამბობენ, რომ $F\geq G$, სადაც F და G განაწილების ფუნქციებია, თუ ნებისმიერი x რიცხვისათვის ადგილი აქვს $F(x)\geq G(x)$. ამბობენ, რომ $F\leq G$, თუ ნებისმიერი x რიცხვისათვის ადგილი აქვს $F(x)\leq G(x)$.

ამ განსაზღვრების აზრი მდგომარეობს შემდეგში. ავღნიშნოთ: ξ შემთხვევითი სიდიდეა, რომლის განაწილების კანონი არის $F(x)$, ხოლო η შემთხვევითი სიდიდეა $G(x)$ განაწილების კანონით. მაშინ $F(x)\geq G(x)$ ნიშნავს, რომ ξ-ს აქვს ტენდენცია მიიღოს უფრო პატარა მნიშვნელობები, ვიდრე η-მ; ანუ ნებისმიეი x-თვის სრულდება $P(\xi<x)\geq P(\eta<x)$.

3.5.1. მანი-უიტნის კრიტერიუმი

მოცემული კრიტერიუმი საშუალებას იძლევა ერთგვაროვნებაზე შევადაროთ ორი დამოუკიდებელი ამონარჩევი. ავღნიშნოთ $x_1,x_{2,},...,x_m$ - პირველი ამონარჩევია, ხოლო $y_1,y_2,...,y_n$ - მეორე ამონარჩევია. პირველი ამონარჩევის განაწილების ფუნქცია ავღნიშნოთ $F(x)$ – ით, ხოლო მეორესი $G(x)$ – ით.

განსახილველი კრიტერიუმის გამოსაყენებლად საჭიროა შემდეგი დაშვებები:

1. დაკვირვების შედეგები $x_1,x_{2,},...,x_m$; $y_1,y_2,...,y_n$ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი არიან;

2. განაწილების კანონები $F(x)$ და $G(x)$ არიან უწყვეტები. აქედან გამომდინარეობს, რომ ერთის ტოლი ალბათობით დაკვირვების შედეგები არ შეიცავენ ერთმანეთის ტოლ მნიშვნელობებს.

ორი ამონარჩევის ერთგვაროვნების შესახებ ჰიპოთეზა ჩაიწერება შემდეგნაირად: $H_0 : F(x) = G(x)$. ეს ჰიპოთეზა უნდა შევამოწმოთ ალტერნატიულ ჰიპოთეზასთან მიმართებაში, რომელიც შეიძლება იყოს როგორც ერთმხრივი, ისე ორმხრივი, ანუ ალტერნატივის სახით შეიძლება გვჰქონდეს შემდეგი ჰიპოთეზებიდან ერთ – ერთი:

1. მარჯვენამხრივი ალტერნატივა $F(x) > G(x)$, ანუ y დაკვირვების შედეგებს აქვთ ტენდენცია მიიღონ უფრო დიდი მნიშვნელობები ვიდრე x;
2. მარცხენამხრივი ალტერნატივა $F(x) < G(x)$, ანუ x დაკვირვების შედეგებს აქვთ ტენდენცია მიიღონ უფრო დიდი მნიშვნელობები ვიდრე y;
3. ორმხრივი ალტერნატივა $F(x) \neq G(x)$.

განვიხილოთ პირველი შემთხვევა. მანი-უიტნის კრიტერიუმის არსი მდგომარეობს x_i და y_j, $i = 1,...,m$; $j = 1,...,n$, დაკვირვების შედეგების წყვილ-წყვილად შეჯერებაში. შედარებების საერთო რიცხვი ტოლია mn. შედარების შედეგი ჩავთვალოთ წარმატებულად თუ $x_i < y_j$ და წარუმატებლად თუ $x_i > y_j$. იმის გამო, რომ $F(x)$ და $G(x)$ უწყვეტებია, x და y შორის ერთნაირი დაკვირვების შედეგი არ უნდა იყოს. მაგრამ რეალურ მონაცემებში, დაკვირვების შედეგების შეზღუდული სიზუტით ჩაწერის გამო, x და y შორი გვხვდებიან ერთნაირი სიდიდეები. ჯერ განვიხილავთ მანი-უიტნის კრიტერიუმი თეორიული შემთხვევისათვის, შემდეგ კი შემოვიტანოთ შესაბამისი შესწორება. დაკვირვების x და y შედეგების შედარების საფუძველზე დაითვლება წარმატებების საერთო რაოდენობა. ეს სიდიდე ავღნიშნოთ $U_{набл}$. ცხადია, რომ მას შეუძლია მიიღოს ნებისმიერი მნიშვნელობა 0-დან mn-დე. მარჯვენამხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზის შემოწმებისას ბუნებრივია დაუშვათ, რომ რაც უფრო დიდია $U_{набл}$-ს მნიშვნელობა, მით მეტია იმის ალბათობა, რომ ძირითადი ჰიპოთეზა არ არის ჭეშმარიტი და ადგილი აქვს ალტერნატიულ ჰიპოთეზას. $U_{набл}$ შემთხვევითი სიდიდს განაწილება არის დისკრეტული განაწილება, რომელიც, H_0 ჰიპოთეზის სამართლიანობისას განსაზღვრულია მოცემული კრიტერიუმის ავტორების მიერ. ამ განაწილების პროცენტული წერტილები დატაბულირებულია და მოცემულია შესაბამის ცხრილებში (იხ. დანართი 7).

ავირჩიოთ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე α. შესაბამისი ცხრილებიდან α, m და n-ის საშუალებით ვპოულობთ მანი-უიტნის განაწილების α დონის კვანტილს, ანუ ვხსნით ალბათურ განტოლებას

$$P(U \geq U_{пр.}(\alpha, m, n) \,|\, H_0) = \alpha \qquad (3.1)$$

და თუ ადგილი აქვს $U_{набл} \geq U_{пр.}(\alpha, m, n)$, მიიღება ალტერნატიული ჰიპოთეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება ძირითადი ჰიპოთეზა.

მარცხენამხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზის განხილვისას შესაბამისი ცხრილებიდან მოიძებნება შემდეგი განტოლების ამოხსნა

$$P(U \leq U_{л.}(\alpha, m, n) \,|\, H_0) = \alpha\,. \qquad (3.2)$$

თუ ადგილი აქვს $U_{набл} \leq U_{л.}(\alpha, m, n)$, მიიღება ალტერნატიული ჰიპოთეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში – ძირითადი ჰიპოთეზა.

ცხრილებიდან $U_{л.}(\alpha, m, n)$ მნიშვნელობის გამოსათვლელად შეიძლება ვისარგებლოთ დამოკიდებულებით

$$U_{л.}(\alpha, m, n) + U_{пр}(\alpha, m, n) = mn\,,$$

რომელიც გამომდინარეობს U სტატისტიკის განაწილების სიმეტრიიდან თავისი $mn/2$ ცენტრის მიმართ.

ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზის შემოწმებისას კრიტიკულ არეს აქვს შემდეგი სახე

$$\{U_{набл} \le U_{л}(\alpha,m,n)\} \cup \{U_{набл} \ge U_{пр}(\alpha,m,n)\},$$

ანუ მიიღება ალტერნატიული ჰიპოტეზა, თუ $U_{набл}$ მოხვდება $U_{л.}(\alpha,m,n)$ და $U_{пр.}(\alpha,m,n)$-ის შესაბამისად მარცხნივ ან მარჯვნივ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ანუ თუ $U_{набл}$ მოხვდება $U_{л.}(\alpha,m,n)$ და $U_{пр.}(\alpha,m,n)$ შორის, მიიღება ძირითადი ჰიპოთეზა. ამ შემთხვევაში კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე 2α-ს ტოლია. თუ გვინდა, ორმხრივი ალტერნატივის დროს, შევინარჩუნოთ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე α-ს ტოლი, მაშინ კრიტიკულ არეში უნდა ავიღოთ $U_{л.}(\alpha/2,m,n)$ და $U_{пр.}(\alpha/2,m,n)$.

იმის გამო, რომ U არის დისკრეტული შემთხვევითი სიდიდე (3.1) და (3.2) განტოლებებს შეიძლება არ ჰქონდეთ ზუსტი ამოხსნა α, m და n-ის მოცემული მნიშვნელობებისათვის. ამიტომ ცხრილებში მოიძებნება ან მათი მიახლოებითი ამოხსნები ან α შეირჩევა ისე, რომ მათ ჰქონდეთ ზუსტი ამოხსნები.

როგორც ზემოთ ავღნიშნეთ, დაკვირვების შედეგების ჩაწერის სიზუსტის შეზღუდულობის გამო, x და y შორის შეიძლება შეგვხდეს ერთნაირი მნიშვნელობები. ამ შემთხვევაში, U სტატისტიკის დათვლისას, ითვლიან ერთნაირი დაკვირვების შედეგების რაოდენობას და $U_{набл}$-ს უმატებენ ამ რაოდენობის განახევრებულ მნიშვნელობას. მაგალითად, ვთქვათ გვაქვს დაკვირვების შედეგები x:1, 7, 4; y:2, 4. მაშინ $U_{набл}$=1+1+0+0+0+1/2=2.5.

3.5.2. უილკოკსონის კრიტერიუმი

წინა კრიტერიუმი დაფუძნებულია ნიშნების კრიტერიუმზე. მასში გამოიყენება არა დაკვირვების შედეგების მნიშვნელობები, არამედ მათი ურთიერთ მიმართება. მისგან განსხვავებით უილკოკსონის კრიტერიუმი დაფუძნებულია დაკვირვების შედეგების რანგებზე. ის არის რანგებზე დაფუძნებული კრიტერიუმებიდან ერთ-ერთი პირველთაგანი. ეს კრიტერიუმი გამოიყენება იგივე პირობებში, როგორც მანი-უიტნის კრიტერიუმი.

ვთქვათ მოცემულია დაკვირვებების ორი ამონარჩევი $x_1, x_{2,}..., x_m$ და $y_1, y_2,..., y_n$. საჭიროა ძირითადი ჰიპოთეზის შემოწმება, რომ $x_1, x_{2,}..., x_m$, $y_1, y_2,..., y_n$ მიეკუთვნებიან ერთ გენერალურ ამონარჩევს.

დაშვებები დაკვირვების შედეგების შესახებ ანალოგიურია წინა შემთხვევისა:

1. დაკვირვების შედეგები $x_1, x_{2,}..., x_m$ და $y_1, y_2,..., y_n$ არიან ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი;
2. განაწილების კანონები $F(x)$ და $G(x)$ არიან უწყვეტები.

ძირითადი ჰიპოთეზა შემდეგნაირად ფორმირდება: $H_0 : F(x) = G(x)$.

ალტერნატიული ჰიპოთეზები წინა შემთხვევის ანალოგიურია:

1. მარჯვენამხრივი $F(x) > G(x)$;
2. მარცხენამხრივი $F(x) < G(x)$;
3. ორმხრივი $F(x) \neq G(x)$.

კრიტერიუმის არსი მდგომარეობს შემდეგში. დაკვირვების ყველა შედეგი $x_1, x_{2,}..., x_m$, $y_1, y_2,..., y_n$ ლაგდება ზრდადობის მიხედვით. $S_1, S_2,..., S_n$-ით აღვნიშნოთ y-ბის რანგები ამ ვარიაციულ რიგში. გამოვთვალოთ სიდიდე

$$W_{набл} = S_1 + S_2 + ... + S_n,$$

რომელსაც უილკოკსონის სტატისტიკა ჰქვია. განვიხილოთ როგორ იქცევიან ეს რანგები სხვადასხვა ალტერნატივების დროს.

1. მარჯვენამხრივი ალტერნატივის დროს, ცხადია, რომ y-ის მნიშვნელობები რიცხვით ღერძზე დაიკავებენ მარჯვენა ნახევარს და მათი რანგების ჯამი მიიღებს დიდ მნიშვნელობებს.
2. მარცხენამხრივი ალტერნატივის დროს, პირიქით, y-ბის მნიშვნელობები მოხვდებიან x-ბის მარცხნივ და მათი რანგების ჯამი მიიღებს პატარა მნიშნელობებს.

ამ თვისებაზეა დაფუძნებული უილკოკსონის კრიტერიუმი. ავტორმა შეძლო მოენახა W სიდიდის განაწილების ფუნქცია ძირითადი H_0 ჰიპოთეზის ჭეშმარიტებისას. ამ განაწილების კვანტილები გამოთვლილია α, m, n სხვადასხვა მნიშვნელობებისათვის და მოცემულია შესაბამის ცხრილებში (იხ. დანართი 8), საიდანაც m, n და α მოცემული მნიშვნელობებისათვის ვპოულობთ შემდეგი განტოლების ამოხსნას

$$P(W \geq W_{пр}(\alpha, m, n) \mid H_0) = \alpha.$$

თუ ადგილი აქვს $W_{набл} \geq W_{пр}(\alpha, m, n)$, მაშინ მიიღება მარჯვენამხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში – ძირითადი ჰიპოთეზა.

ანალოგიურად, მარცხენამხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზისათვის გვაქვს: α, m, n მოცემული მნიშვნელობებისათვის ვპოულობთ განტოლების ამოხსნას

$$P(W \leq W_{л}(\alpha, m, n) \mid H_0) = \alpha.$$

თუ $W_{набл} \leq W_{л}(\alpha, m, n)$ მიიღება მარცხენამხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება ძირითადი ჰიპოთეზა.

W-ს განაწილების სიმეტრიულობის გამო ადგილი აქვს

$$W_{л}(\alpha, m, n) + W_{пр}(\alpha, m, n) = n(m + n + 1). \quad (3.3)$$

ამიტომ დატაბულირებული მხოლოდ მარჯვენამხრივი კრიტიკული მნიშვნელობები და მარცხენამხრივი მნიშვნელობები მოიძებნება (3.3) დამოკიდებულებიდან.

ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზის შემოწმების დროს კრიტიკულ არეს აქვს შემდეგი სახე:

$$W_{набл} \leq W_{л}(\alpha, m, n) \bigcup W_{набл} \geq W_{пр}(\alpha, m, n), \quad (3.4)$$

ანუ (3.4) პირობის შესრულებისას მიიღება ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება ძირითადი ჰიპოთეზა.

როგორც მანი-უიტნის, ასევე უილკოკსონის კრიტერიუმისათვის შესაბამის ცხრილებში მოცემულია კვანტილების მნიშვნელობები m და n-ის შეზღუდული მნიშვნელობებისათვის. მათი ცხრილებში მოცემულ მნიშვნელობებზე მეტი მნიშვნელობებისათვის სარგებლობენ შესაბამისი განაწილების კანონების ნორმალური კანონით აპროქსიმაციით.

დამტკიცებულია, რომ ძირითადი H_0 ჰიპოთეზის ჭეშმარიტებისას და შემო-ტანილი დაშვებების სამართლიანობისას, $W^* = (W - MW)/\sqrt{DW}$ შემთხვევით სიდიდეს მიახლოებით აქვს სტანდარტული ნორმალური განაწილება, როდესაც $m \to \infty$ და $n \to \infty$, ანუ $W^* \sim N(\cdot;0,1)$. აქ $MW = n(m+n+1)/2$ და $DW = mn(m+n+1)/12$. ამ შემთხვევაში კრიტიკულ არეს აქვს შემდეგი სახე:

1. მარჯვენამხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზის დროს $W^*_{набл} \ge z_{1-\alpha}$;
2. მარცხენამხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზის დროს $W^*_{набл} \le z_{\alpha}$;
3. ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზის დროს $W^*_{набл} \le z_{\alpha} \bigcup W^*_{набл} \ge z_{1-\alpha}$.

აქ z_{α} და $z_{1-\alpha}$ არიან სტანდარტული ნორმალური განაწილების α და $1-\alpha$ დონის კვანტილები. ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზის დროს კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე 2α-ს ტოლია. თუ გვინდა შევინარჩუნოთ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე α-ს ტოლი, მაშინ შესაბამის კრიტიკულ არეებში z_{α} და $z_{1-\alpha}$-ს ნაცვლად უნდა ავიღოთ $z_{\alpha/2}$ და $z_{1-\alpha/2}$.

მანი-უიტნის და უილკოკსონის კრიტერიუმები ერთმანეთთან დაკავშირებულია დამოკიდებულებით $W = U + n(n+1)/2$. ეს დამოკიდებულება გვიჩვენებს U და W სტატისტიკების ექვივალენტობას. ამიტომ მათ გამოყენებას ერთნაირ შედეგებამდე მივყავართ.

3.6. შეწყვილებული დაკვირვებები

წინა პარაგრაფებში შევისწავლეთ ნიშნების, მანი-უიტნის, უილკოკსონის კრიტერიუმები, რომლებიც საშუალებას იძლევიან ერთმანეთს შევადაროთ ორი ამონარჩევი, გავაკეთოთ დასკვნები მათი იდენტურობის შესახებ. ამასთან ავღნიშნეთ, რომ დაკვირვების ობიექტები არიან ერთგვაროვნები. დაკვირვების ობიექტების ერთგვაროვნება არის მნიშვნელოვანი პირობა. მაგრამ, სამწუხაროდ ყოველთვის არ არის საშუალება შევამოწმოთ მათი ერთგვაროვნება. დაკვირვების ობიექტების არაერთგვაროვნების თავიდან ასაცილებლად, ხშირად, გამოცდებისას იყენებენ ერთი და იგივე ობიექტებს. მაგალითად: სწავლების ორი მეთოდის შედარებისას ამ მეთოდებს იყენებენ ადამიანების ერთი და იგივე ჯგუფზე; ორი ტექნოლოგიური პროცესის შედარებისას იყენებენ ერთი და იგივე დანადგარებს და ა.შ. ასეთ შემთხვევებში, ერთი და იგივე ობიექტისათვის ღებულობენ დაკვირვებების ორ სიმრავლეს და თუ n დაკვირვებების რიცხვია, მაშინ შედეგად ღებულობენ $(x_i, y_i), i = 1,...,n$, შეწყვილებულ დაკვირვებებს. შევისწავლოთ ასეთი დაკვირვე-ბის შედეგების დამუშავების მეთოდები.

3.6.1. ნიშნების კრიტერიუმი შეწყვილებული ამონარჩევის ანალიზისათვის

ვთქვათ $(x_i, y_i), i = 1,...,n$, n მოცულობის შეწყვილებული დაკვირვებებია. საჭიროა დამუშავების ეფექტის არ არსებობის შესახებ ჰიპოთეზის შემოწმება, რომელიც ჩაიწერება ასე

$$H_0 : P(x_i < y_i) = P(x_i > y_i) = 0.5 \text{ ყველა } i = 1,...,n.$$

შემოვიტანოთ სიდიდე $z_i = y_i - x_i, i = 1,...,n$. კეთდება დაშვებები: 1) ყველა z_i ურთიერთ დამოუკიდებალი შემთხვევითი სიდიდეებია. ეს დაშვება არ ნიშნავს ერთნაირი ინდექსის მქონე x_i და y_i დამოუკიდებლობას. ეს ძალზე მნიშვნელოვანია პრაქტიკაში, როდესაც დაკვირვებები ხდება ერთი და იგივე ობიექტზე და ამდენად, ისინი შეიძლება ერთმანეთზე დამოკიდებულები იყვნენ. 2) ყველა z_i აქვს ნოლის ტოლი მედიანები, ე.ი. $P(z_i < 0) = P(z_i > 0) = 1/2$. კიდევ ერთხელ გაუსვათ ხაზი, რომ სხვადასხვა z_i-ის განაწილების კანონი შეიძლება ერთმანეთს არ ემთხვეოდეს.

ავირჩიოთ ალტერნატიული ჰიპოთზა, რომელიც შეიძლება იყოს როგორც მარჯვენამხრივი, ასევე მარცხენამხრივი და ორმხრივი. ავირჩიოთ მარჯვენამხრივი: $H_1 : P(x_i > y_i) < P(x_i < y_i)$. z_i-თან მიმართებაში ძირითადი და ალტერნატიული ჰიპოთეზები შეიძლება ჩავწეროთ შემდეგნაირად: $H_0 : P(z_i < 0) = P(z_i > 0) = 0.5$; $H_1 : P(z_i < 0) < P(z_i > 0)$, ე.ი. ძირითადი ჰიპოთეზა გულისხმობს, რომ $z_i, i = 1,...,n$-თვის ნოლი არის მედიანა.

ამრიგად, განსახილველი შემთხვევა დავიყვანეთ სერიის კრიტერიუმის ცნობილ სქემამდე, როდესაც ბერნულის განაწილების დროს z_i შემთხვევითი სიდიდეებისათვის უნდა შემოწმდეს ჰიპოთეზა მედიანის შესახებ.

z_i-ს შორის ნულოვანი მნიშვნელობების არსებობისას საჭიროა მათი გადაგდება და შესაბამისად n-ის მნნიშვნელობის შემცირება z_i-ის არანულოვან რაოდენობამდე. n-ის დიდი მნიშვნელობისას, ისევე როგორც სერიის კრიტერიუმში, შეიძლება ვისარგებლოთ ბინომიალური განაწილების ნორალური აპოქსიმაციით.

თუ საჭიროა შევადაროთ არა მარტო ორი შეწყვილებული განმეორებადი დაკვირვებები, არამედ, მათ შორის განსხვავების არსებითობის შემთხვევაში, შევაფასოთ ამ განსხვავების სიდიდე, საჭიროა ვისარგებლოთ შემდეგი მოდელით. უშვებენ, რომ $z_i = \theta + \varepsilon_i, i = 1,...,n$, სადაც θ-რაღაც მუდმივია, რომელიც ახასიათებს ერთი განაწილების მეორეს მიმართ მდებარეობას, ხოლო ε_i შემთხვევითი სიდიდეებია მათემატიკური მოლოდინით $M(\varepsilon_i) = 0$. ასეთი მოდელის შემთხვევაში ძირითადი და ალტერნატიული ჰიპოთეზები ღებულობენ სახეს: $H_0 : \theta = 0$ და $H_1 : \theta > 0$. ალტერნატიული ჰიპოთეზის სამართლიანობისას არსებობს შესაძლებლობა შევაფასოთ θ - ორი ამონარჩევის განსხვავების სიდიდე.

განხილული კრიტერიუმის ღისება მდგომარეობს იმაში, რომ ის არ ადებს მკაცრ მოთხოვნებს x_i, y_i დაკვირვების შედეგებს. ერთად-ერთი მოთხოვნა მდგომარეობს იმაში, რომ z_i უნდა იყვნენ დამოუკიდებლები ერთმანეთის მიმართ. ამასთან x_i და y_i შეიძლება იყვნენ დამოკიდებულები. აგრეთვე z_i შეიძლება ემორჩილებოდნენ სხვადასხვა განაწილების კანონებს.

3.6.2. განმეორებადი შეწყვილებული დაკვირვებების ანალიზი ნიშნების რანგების მიხედვით (უილკოკსონის ნიშნების რანგების ჯამების კრიტერიუმი)

თუ შეიძლება დავუშვათ, რომ წინა პუნქტში შემოტანილი $z_i, i=1,...,n,$ უწყვეტი, ერთნაირად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეებია, მაშინ ერთგვაროვნების ჰიპოთეზის შესამოწმებლად შეიძლება გამოვიყენოთ უფრო ძლიერი უილკოკსონის ნიშნების რანგების ჯამების კრიტერიუმი, რომლის არსიც მდგომარეობს შემდეგში.

ძირითად და ალტერნატიულ ჰიპოთეზებს აქვთ წინა პუნქტში მოყვანილის ანალოგიური სახე:

$$H_0 : P(x_i < y_i) = P(x_i > y_i) = 0.5\,;\;\; H_1 : P(x_i > y_i) < P(x_i < y_i)\,.$$

გამოვთვალოთ: z_i არის x_i-ის y_i-გან გადახრის მნიშვნელობები, ანუ $z_i = y_i - x_i$. შემოვიტანოთ დამხმარე ფუნქცია $\psi_i, i=1,...,n$, სადაც

$$\psi_i = \begin{cases} 1, & если \;\; z_i > 0; \\ 0, & если \;\; z_i < 0. \end{cases}$$

ვთქვათ R_i არის $|z_i|$-ის რანგი $|z_1|,...,|z_n|$-ის ზრდადობის მიხედვით მოწეს-რიგებულ მიმდევრობაში. გამოვთვალოთ სტატისტიკა $T_{набл} = \sum_{i=1}^{n} \psi_i R_i$. ალტერნატიული H_1 ჰიპოთეზის ჭეშმარიტებისას სტატისტიკას $T_{набл}$ აქვს ტენდენცია მიიღოს დიდი მნიშვნელობები. ამიტომ H_0 ჰიპოთეზის H_1 ჰიპოთეზის მიმართ შემოწმების კრიტერიუმს აქვს სახე: თუ $T_{набл} \geq t(\alpha, n)$, მაშინ მიიღება ალტერნატიული ჰიპოთეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება ძირითადი ჰიპოთეზა. აქ α არის კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე, $t(\alpha, n)$ არის α დონის კვანტილი, რომელიც აკმაყოფილებს განტოლებას $P(T \geq t(\alpha, n) \,|\, H_0) = \alpha$.

მარცხენამხრივი ალტერნატივის დროს $H_2 : P(x_i > y_i) > P(x_i < y_i)$ კრიტიკულ არეს აქვს სახე $T_{набл} \leq \frac{n(n+1)}{2} - t(\alpha, n)$.

ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზის დროს $H_3 : P(x_i > y_i) \neq P(x_i < y_i)$ კრიტიკულ არეს, ანუ H_3 ჰიპოთეზის მიღების არეს აქვს სახე

$$T_{набл} \geq t(\alpha, n) \bigcup T_{набл} \leq \frac{n(n+1)}{2} - t(\alpha, n)\,.$$

ამ შემთხვევაში კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე 2α-ს ტოლია. თუ გვინდა შევინარჩუნოთ α ტოლი კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე, მაშინ კრიტიკულ არეში $t(\alpha, n)$ ნაცვლად უნდა ავიღოთ $t(\alpha/2, n)$.

x_i და y_i შემთხვევითი სიდიდეების უწყვეტობის გამო მათ შორის ერთნაირი მნიშვნელობები თეორიულად არ უნდა იყოს. მაგრამ, დამრგვალების შეცდომების გამო, დაკვირვებების პრაქტიკულ შედეგებში გვხვდება ერთნაირი მნიშვნელობები. ცხადია მათი შესაბამისი $z_i = 0$. ასეთ შემთხვევაში z_i-ის ნულოვანი მნიშვნელობები უკუიგდება, დაკვირვებების საერთო რიცხვი მცირდება შესაბამისი სიდიდით და აღწერილი კრიტერიუმი გამოიყენება დაკვირვების შედეგების შემცირებული რაოდენობისათვის.

თუ $z_i, i=1,...,n$, შორის გვხვდება ერთნაირი მნიშვნელობები, მაშინ R_i რანგების გამოთვლისას გამოიყენება საშუალო რანგები. დაკვირვების

შედეგების დიდი რაოდენობისას შეიძლება ვისარგებლოთ ნორმალური აპროქსიმაციით. H_0 ჰიპოთეზის სამართლიანობისას სტატისტიკას

$$T^* = \frac{T - MT}{\sqrt{DT}} = \frac{T - n(n+1)/4}{\sqrt{n(n+1)(2n+1)/24}}$$

ასიმპტოტურად (როცა $n \to \infty$) აქვს სტანდარტული ნორმალური განაწილება $N(\cdot;0,1)$. კრიტიკულ არეს (მაგალითად, მარჯვენამხრივი ალტერნატივისას) აქვს სახე $T^*_{набл} \geq z_{1-\alpha}$, სადაც $z_{1-\alpha}$ არის სტანდარტული ნორმალური განაწილების $1-\alpha$ პროცენტული წერტილი.

თავი 4. შეფასებათა თეორიის საფუძვლები

4.1. შესავალი

ალბათობის თეორია და მათემატიკური სტატისტიკა სწავლობენ კანონებს, რომლებსაც ემორჩილებიან შემთხვევითი სიდიდეები, მოვლენები, ხდომილებები; კერძოდ, სხვადასხვა შემთხვევითი ხდომილებების ალბათობების გამოთვლის მეთოდებს. ძალზე იშვიათად ხერხდება შემთხვევითი ხდომილების ალბათობის უშუალო გამოთვლა. როგორც წესი, ალბათობა გამოითვლება შემთხვევითი სიდიდეების ალბათობების განაწილების კანონების საშუალებით რომლებზედაც არის დამოკიდებული მოცემული ხდომილება. ალბათობების განაწილების კანონი არის განსაზღვრული თვისებების მქონე ფუნქცია, რომელიც დამოკიდებულია პარამეტრების სიმრავლეზე. ამ პარამეტრების კონკრეტული მნიშვნელობები გამოყოფენ ერთ კონკრეტულ განაწილებას ერთნაირი ტიპის განაწილებების უსასრულო სიმრავლიდან. მაგალითად, ვთქვათ ξ შემთხვევით სიდიდეს აქვს ნორმალური განაწილების კანონი m მათემატიკური მოლოდინით და σ^2 დისპერსიით, ანუ $\xi \sim N(\cdot;m,\sigma^2)$. m და σ^2-ს მნიშვნელობებისაგან დამოკიდე-ბულებით მიიღება ნორმალური კანონების უსასრულო სიმრავლე. ერთი განაწილების კანონის კონკრეტიზაციისათვის, რომელსაც სინამდვილეში ემორჩილება ξ შემთხვევითი სიდიდე, საჭიროა ნორმალური კანონების უსასრულო სიმრავლიდან გამოვყოთ ერთი განაწილება, ანუ დავაკონკრეტოთ m და σ^2 პარამეტრების მნიშვნელობები, რომლებიც შეესაბამებიან ξ შემთხვევით სიდიდეს, ანუ ვიპოვოთ ალბათობების განაწილების კანონების პარამეტრების უცნობი მნიშვნელობები. ეს შესაძლებელია გაკეთდეს ξ შემ-თხვევითი სიდიდის დაკვირვების შედეგების საფუძველზე, ანუ $x_1, x_2, \ldots, x_n$ დაკვირვების შედეგების საფუძველზე. ამიტომ განაწილების პარამეტრების ნაპოვნი მნიშვნელობები არიან არა ზუსტი, არამედ მათი მიახლოებითი მნიშვნელობები. მათემატიკურ სტატისტიკაში იმ ფაქტის აღსანიშნავად, რომ დაკვირვების შედეგების საფუძველზე m და σ^2 პარამეტრების ნაპოვნი მნიშვნელობები არიან მიახლოებითი მნიშვნელობები, გამოიყენება სიტყვა *შეფასება*, ანუ $a \equiv (m,\sigma^2)$ პარამეტრის შეფასება არის $\hat{a} \equiv (\hat{m},\hat{\sigma}^2)$, რომელიც არის a პარამეტრების ვექტორის უცნობი ნამდვილი მნიშვნელობის მიახლოებითი მნიშვნელობა, ანუ $\hat{a}(x_1, x_2, \ldots, x_n) \approx a$. დაკვირვების შედეგების საფუძველზე $\hat{a}$ მნიშვნელობის პოვნის პროცესს *შეფასებას* უწოდებენ. არსებობენ a პარამეტრის სხვადასხვა მიახლოებითი მნიშვნელობების პოვნის დიდი რაოდენობის მეთოდები. პრობლემა მდგომარეობს a-ს ყველა შესაძლო მნიშვნელობებიდან გარკვეული თვალსაზრისით საუკეთესო შეფასების გამოყოფაში. შეიძლება მოვიფიქროთ ბევრი კრიტერიუმი ტერმინის „საუკეთესო“ განსაზღვრისათვის. ქვემოთ შევჩერდებით ყველაზე უფრო გავრცელებულ და სხვებზე უფრო ხშირად გამოყენებულ კრიტერიუმებზე, როგორებიც არიან:

1. სიზუსტის კრიტერიუმი (პარამეტრის ჭეშმარიტ მნიშვნელობასთან სიახლოვე);
2. წაუნაცვლებლობის კრიტერიუმი (შეფასების მათემატიკური მოლოდინის ტოლობა პარამეტრის ჭეშმარიტ მნიშვნელობასთან);

3. ძალმოსილების კრიტერიუმი (დაკვირვებების რაოდენობის გაზრდისას შეფასების ალბათურად მისწრაფება პარამეტრის ჭეშმარიტი მნიშვნელობისაკენ);
4. ეფექტურობის კრიტერიუმი (შეფასების დისპერსიის მინიმალურობა სხვა შეფასებების დისპერსიებთან შედარებით) და ა.შ.

შეფასების პოვნა, რომელსაც ექნებოდა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი თვისებები, საკმაოდ რთული ამოცანაა. ამიტომ, დასახული მიზნებიდან გამომდინარე, კონკრეტული ამოცანების გადაწყვეტისას, უპირატესობა ეძლევა შეფასებების ამა თუ იმ თვისებებს.

ზოგიერთ წინა პარაგრაფში უკვე გვქონდა შეხება ალბათობების განაწილების პარამეტრების შეფასებებთან. მაგალითად, საშუალო არითმეტიკულის გამოყენებით ვაფასებდით მათემატიკური მოლოდინის მნიშვნელობას, ამონარჩევის დისპერსიით ვპოულობდით დისპერსიის უცნობ მნიშვნელობას. ისინი იყვნენ შემთხვევითი სიდიდის შესაბამისი რიცხვითი მახასიათებლების შეფასებები, თუმცა ტერმინით „შეფასება“ არ ვსარგებლობდით. ამონარჩევის ალბათობების განაწილების F_n ფუნქციით ვაფასებდით უცნობ F ალბათობების განაწილების ფუნქციას; ცდებში A ხდომილების გამოსვლის $n(A)/n$ სიხშირით ვაფასებდით ამ ხდომილების P ალბათობას. ყველა ისინი იყვნენ ე.წ. წერტილოვანი შეფასებები, რადგან იძლეოდნენ შესაბამისი a პარამეტრის უცნობი მნიშვნელობის ერთ $\hat{a}$ შეფასებით მნიშვნელობას. ამ შემთხვევაში შეუძლებელია მიუთითო რამდენად ზუსტია a პარამეტრის $\hat{a}$ შეფასება. ამ ამოცანის გადასაწყვეტად საჭიროა მიუთითო უცნობი პარამეტრის არა მარტო ერთი მიახლოებითი მნიშვნელობა, არამედ რაღაც ინტერვალი, რომელშიც მოცემული ალბათობით იმყოფება პარამეტრის უცნობი ჭეშმარიტი მნიშვნელობა. თუ ხერხდება ასეთი ინტერვალის მოძებნა, მას უწოდებენ *ინტერვალურ შეფასებას.*

შეფასებების მოძებნისას გარკვეული დაშვებები კეთდება ξ შემთხვევითი სიდიდის თვისებების შესახებ და ამ თვისებების საფუძველზე მოინახება ზემოთ ჩამოთვლილი ოპტიმალური თვისებების მქონე შეფასებები. თუ ξ-ს თვისებების შესახებ გაკეთებული დაშვებები არ არიან სამართლიანი, მაშინ გამოთვლილი შეფასებები იქნებიან არაოპტიმალური. მაგალითად, საშუალო არითმეტიკული $\bar{x} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i$ არის ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდის მათემატიკური მოლოდინის ოპტიმალური შეფასება, რომელსაც აქვს ოპტიმალურობის ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი თვისება. ალბათობების განაწილების კანონის ნორმალურობის დაშვების დარღვევისას (მაგალითად, თუ $x_1, x_2, ..., x_n$ ამონარჩევი შეიცავს უხეშ შეცდომებს) საშუალო არითმეტიკული არ არის მათემატიკური მოლოდინის ოპტიმალური შეფასება და მით უფრო ცუდ შეფასებებს იძლევა, რაც უფრო მეტია უხეში შეცდომები დაკვირვების შედეგებში. უკანასკნელი რამოდენიმე ათეული წელიწადია ინტენსიურად ვითარდება შეფასებების სპეციალური მეთოდები, რომლებიც იძლევიან მდგრად შეფასებებს დაკვირვების შედეგების თვისებებთან დაკავშირებით გაკეთებული საწყისი დაშვებების დარღვევისას (მაგალითად, დაკვირვების შედეგებში უხეში შეცდომების არსებობისას). ასეთ მეთოდებს უწოდებენ შეფასების *რობასტულ მეთოდებს.* წინამდებარე კურსში არ განვიხილავთ ასეთ შეფასებებს.

4.2. დიდ რიცხვთა კანონი

როგორც ზემოთ ავღნიშნეთ, ძალზე იშვიათად ხერხდება ხდომილების ალბათობის უშუალო გამოთვლა. ეს შესაძლებელია თუ ექსპერიმენტის სქემა დაიყვანება შედეგების სასრულო რიცხვამდე, რომელთაგან ნებისმიერის მოხდენა არის შესაძლებელი ექსპერიმენტების შედეგად. წინააღმდეგ შემთხვევაში ატარებენ n ექსპერიმენტს და ითვლიან იმ ექსპერიმენტების რაოდენობას, რომლებშიაც ადგილი ჰქონდა ჩვენთვის საინტერესო A ხდომილებას. ავღნიშნოთ ის $n(A)$-თი. A ხდომილების p ალბათობის შეფასებად ღებულობენ $n(A)/n$ სიხშირეს. n-ის გაზრდისას, ანუ როდესაც $n \to \infty$ ადგილი აქვს $n(A)/n \to p$. მათემატიკური ანალიზის ენაზე ეს ფაქტი შეიძლება ჩაიწეროს ასე: არსებობენ ისეთი მთელი რიცხვი N და $\varepsilon > 0$, რომ როდესაც $n > N$ ადგილი აქვს $|n(A)/n - p| < \varepsilon$. ალბათობის თეორიაში და მათემატიკურ სტატისტიკაში ასეთი განსაზღვრა არ არის სამართლიანი იმიტომ, რომ ნებისმიერი n-თვის ალბათობა იმისა, რომ $n(A)/n$ რაც არ უნდა დიდად განსხვავდება p-გან არ უდრის ნოლს. ამიტომ, ასეთი უზუსტობების თავიდან ასაცილებლად, ალბათობის თეორიაში შემოტანილია ზღვრის ასეთი განსაზღვრა: $n(A)/n$ სიხშირე იკრიბება p ალბათობისაკენ როდესაც $n \to \infty$, თუ ადგილი აქვს

$$P\left(\left|\frac{n(A)}{n} - p\right| < \varepsilon\right) \to 1$$

ნებისმიერი $\varepsilon > 0$.

ისტორიულად ხდომილების სიხშირის კრებადობა შესაბამისი ალბათობისაკენ პირველად დაამტკიცა ბერნულმა 17-ე საუკუნის ბოლოს და მის საპატივსაცემოდ ამ თეორემას ქვია **ბერნულის თეორემა**. თეორემის არსი მდგომარეობს შემდეგში: დაუშვათ, რომ n ექსპერიმენტიდან ყოველში A ხდომილების p ალბათობა უცვლელი რჩება და ყოველი ექსპერიმენტის შედეგი დანარჩენისაგან დამოუკიდებელია, მაშინ n-ის დიდი მნიშვნელობისათვის A ხდომილების მოხდენის $n(A)/n$ სიხშირე მიახლოებით A ხდომილების ალბათობის ტოლია, ანუ $p \cong n(A)/n$. ბერნულის თეორემის შემდგომი განვითარება არის *დიდ რიცხვთა კანონი*, რომლის უმარტივესი ვარიანტიც არის *ჩებიშევის თეორემა*. ავღნიშნოთ: $x_1, x_2, \ldots, x_n$ შემთხვევით ξ სიდიდეზე დამოუკიდებელი დაკვირვების შედეგებია. მაშინ **ჩებიშევის თეორემას** აქვს სახე:

$$P\left(\left|\frac{x_1 + x_2 + \ldots + x_n}{n} - M(\xi)\right| < \varepsilon\right) \to 1 \text{ როცა } n \to \infty,$$

ანუ დამოუკიდებელი, ერთნაირად განაწილებული დიდი რაოდენობის შემთხვევითი რიცხვების საშუალო არითმეტიკული ალბათურად მიისწრაფის მათი მათემატიკური მოლოდინისაკენ.

n-ის დიდი მნიშვნელობისათვის ამონარჩევის მახასიათებლის მისწრაფება შესაბამისი თეორიული მახასიათებლისაკენ (მისი ნამდვილი მნიშვნელობისაკენ) სამართლიანია არა მარტო საშუალო არითმეტიკულისათვის. განაწილების F ფუნქციის თვისებებზე და ჩვენთვის საინტერესო მახასიათებლებზე საკმაოდ სუსტი დაშვებებისას, დიდი n-თვის, ამონარჩევის მახასიათებლის მნიშვნელობა მიისწრაფის შესაბამისი მახასიათებლის თეორიული მნიშვნელობისაკენ. ეს მტკიცება ძალზე მნიშვნელოვანია

ალბათობის თეორიისათვის და მათემატიკური სტატისტიკისათვის და ეწოდება *დიდ რიცხვთა კანონი.*

დიდ რიცხვთა კანონის შემდგომ განვითარებას წარმოადგენს *ცენტრალური ზღვრული თეორემა.* ავღნიშნოთ $\theta = (\theta_1, ..., \theta_r)$ განაწილების პარამეტრების თეორიული მნიშვნელობები. როდესაც $r = 1$ პარამეტრი θ არის სკალარული სიდიდე, როდესაც $r \geq 2$ პარამეტრი θ არის ვექტორული სიდიდე. მაგალითად, ნორმალური კანონისათვის $\theta = (\theta_1, \theta_2) = (m, \sigma^2)$. ავღნიშნოთ θ_n არის θ პარამეტრის შეფასებული მნიშვნელობა, გამოთვლილი დაკვირვების შედეგების $x_1, x_2, ..., x_n$ საფუძველზე. მაშინ *ცენტრალური ზღვრული თეორემა* ამტკიცებს: განაწილების F ფუნქციაზე და θ პარამეტრზე ძალზე სუსტი დაშვებებისას შემთხვევით სიდიდეს

$$\sqrt{n}(\theta_n - \theta)$$

აქვს ასიმპტოტურად (როდესაც $n \to \infty$) ნორმალური განაწილება გარკვეული (m, σ^2) პარამეტრებით, ანუ $\sqrt{n}(\theta_n - \theta) \sim N(\cdot; m, \sigma^2)$.

4.3. სტატისტიკური პარამეტრები

მათემატიკურ სტატისტიკაში ტერმინის “სტატისტიკური მოდელების პარამეტრების” ქვეშ იგულისხმება ორი აზრით ახლოს მდგომი, მაგრამ მაინც სხვადასხვა მნიშვნელობა: 1) ალბათობების განაწილების პარამეტრები და 2) სტატისტიკური მოდელების პარამეტრები.

განაწილების კანონების პარამეტრები არის რიცხვითი მახასიათებლების სასრულო ერთობლიობა, რომელთა განსაზღვრული მნიშვნელობებიც გამოყოფენ ერთ კონკრეტულ განაწილებას მოცემული ტიპის ალბათობების განაწილების კანონების უსასრულო სიმრავლიდან. მაგალითად, ალბათობების განაწილების ნორმალური კანონის სიმკვრივეს აქვს სახე

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} \exp\left\{ -\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2} \right\}.$$

მოცემული განაწილების პარამეტრებია a და σ^2. მათი მოცემული მნიშვნელობები გამოყოფენ ერთ კონკრეტულ განაწილებას ალბათობების განაწილების ნორმალური კანონების უსასრულო სიმრავლიდან.

სტატისტიკური პარამეტრების მეორე ტიპი არის სხვადასხვა სტატისტიკური კანონზომიერებების აღმწერი სტატისტიკური მოდელების პარამეტრები. მაგალითად, პარამეტრი θ ნიშნების კრიტერიუმში ერთი ამონარჩევისათვის, აგრეთვე ნიშნების კრიტერიუმში შეწყვილებული განმეორებადი დაკვირვებების ანალიზისათვის; რეგრესიული დამოკიდებულებების პარამეტრები, რომლებიც აღწერენ დამოკიდებულებებს შემთხვევით სიდიდეებს შორის (განხილული იქნება ქვემოთ); ფაქტორების პარამეტრები ფაქტორულ ანალიზში, რომლის კერძო შემთხვევას წარმოადგენს დისპერსიული ანალიზი (განხილული იქნება ქვემოთ) და ა.შ.

სტატისტიკური პარამეტრები ავღნიშნოთ θ. თუ პარამეტრების რიცხვი ერთია, მაშინ θ არის სკალარული სიდიდე. თუ პარამეტრების რიცხვი $r \geq 2$, მაშინ $\theta = (\theta_1, ..., \theta_r)$ არის ვექტორული სიდიდე.

სტატისტიკური მოდელების ნებისმიერი მახასიათებლები შეიძლება გამოსახული იქნას მათი პარამეტრების საშუალებით. ამიტომ მათემატიკური სტატისტიკის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანა მდგომარეობს შემთხვევით სიდიდეზე დაკვირვების შედეგების, ანუ ამონარჩევის დახმარებით ამ პარამეტრების მნიშვნელობების მონახვაში. იმის გამო, რომ ამონარჩევი შედგება დაკვირვების შედეგების სასრულო რაოდენობისაგან, მათი საშუალებით გამოთვლილი შედეგები არიან შესაბამისი მახასიათებლების მიახლოებითი მნიშვნელობები. სიტყვათა შეხამების "მიახლოებითი მნიშვნელობები" მაგიერ სტატისტიკაში იხმარება ტერმინი "შეფასება". სტატისტიკური მოდელის θ პარამეტრების შეფასებები მოინახება დამოუკიდებელი, ერთნაირად განაწილებული $x_1, x_2, ..., x_n$ დაკვირვების შედეგების საფუძველზე, ანუ პოულობენ ისეთ $t(x_1, ..., x_n)$ ფუნქციას, რომ ადგილი ჰქონდეს

$$t(x_1, ..., x_n) \approx \theta .$$

4.4. განაწილების პარამეტრების შეფასება ამონარჩევით

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, სტატისტიკური პარამეტრების შეფასებები არიან ამ პარამეტრების მიახლოებითი მნიშვნელობები გამოთვლილი დაკვირვების შედეგების საფუძველზე. არსებობს სტატისტიკური პარამეტრების გამოთვლის ორი ძირითადი მიდგომა: 1) შეფასებები გამოითვლება დაკვირვებების მოცემული სასრული რაოდენობით, ანუ სასრულო $x_1, x_2, ..., x_n$ ამონარჩევის საფუძველზე; 2) შეფასებები მოინახება მუდმივად ზრდადი რაოდენობის დაკვირვების შედეგების საფუძველზე; ყოველი შემდგომი დაკვირვების შედეგით, წინა დაკვირვების შედეგების საფუძველზე პარამეტრების უკვე გამოთვლილი შეფასებები, ზუსტდებიან მანმადე, სანამ მიღებულ შეფასებებს არ ექნებათ საჭირო სიზუსტე მოცემული ალბათობით. უკანასკნელებს ეწოდებათ *მიმდევრობითი ანალიზის მეთოდები.*

მიმდევრობითი ანალიზის მეთოდები არიან უფრო მნიშვნელოვანი როგორც პრაქტიკული, ასევე თეორიული თვალსაზრისით, ვიდრე სასრულო ამონარჩევზე დაფუძნებული მეთოდები იმიტომ, რომ ისინი საშუალებას იძლევიან უფრო სრულად გამოვიყენოთ დაკვირვების შედეგებით მიღებული ინფორმაცია. მოცემული სიზუსტის შეფასებების მისაღებად ისინი საშუალოდ იყენებენ უფრო მცირე სიგრძის ამონარჩევს, ვიდრე სასრულო ამონარჩევზე დაფუძნებული მეთოდები. მოცემული კურსის შეზღუდულობის გამო, მასში მიმდევრობით მეთოდებს არ შევისწავლით.

ზემოთ ვისწავლეთ შემთხვევითი სიდიდეების ზოგიერთი სტატისტიკური მახასიათებლების გამოთვლის ფორმულები. მაგალითად, ვიცით, რომ საშუალო არითმეტიკული $\bar{x}$, გამოთვლილი $x_1, x_2, ..., x_n$ დაკვირვების შედეგების საფუძველზე, იძლევა ამ განაწილების a მათემატიკური მოლოდინის მიახლოებით მნიშვნელობას (მაშინ საშუალო არითმეტიკულს შეფასებას არ ვეძახოდით). შემოტანილი ტერმინოლოგიის თანახმად $\bar{x}_n$ არის მათემატიკური მოლოდინის შეფასება გამოთვლილი n დაკვირვების შედეგების საფუძველზე, ანუ $\bar{x}_n \approx a$. ჩებიშევის კანონის თანახმად $\bar{x}_n \xrightarrow{\text{по вероятности}} a$ როდესაც $n \to \infty$. ზუსტად ასევე, ზემოთ ნასწავლი გამოსახულება, რომელიც საშუალებას

იძლევა გამოვითვალოთ დისპერსიის მიახლოებითი მნიშვნელობა $S^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \overline{x})^2$ არის ამ დისპერსიის შეფასება, ანუ $S^2 \approx \sigma^2$ და ჩებიშევის თეორემის თანახმად $S^2 \xrightarrow{\text{по вероятности}} \sigma^2$ როდესაც $n \to \infty$.

ზოგადად, განაწილების ყოველი კანონი $F(\theta)$ დამოკიდებულია პარამეტრების სასრულო რაოდენობაზე. ამ განაწილების ნებისმიერი მახასიათებელი გამოთვლილი $F(\theta)$ განაწილების კანონის დახმარებით დამოკიდებულია ამ განაწილების θ პარამეტრზე. ავღნიშნოთ ეს მახასიათებელი T-ს საშუალებით. მაშინ T დამოკიდებულია θ პარამეტრზე, ანუ $T = T(\theta)$. დაკვირვების შედეგების $x_1, x_2, ..., x_n$ საფუძველზე გამოვთვლით მოცემული მახასიათებლის შეფასებას. ავღნიშნოთ ის T_n-ის დახმარებით. ვიცით, რომ დიდ რიცხვთა კანონის თანახმად $T_n \approx T(\theta)$. თუ ამ განტოლებას ამოვხსნით θ-ს მიმართ, მივიღებთ θ უცნობი პარამეტრის შეფასებას. ეს მიდგომა არის სტატისტიკური პარამეტრების შეფასებების მიღების საერთო მეთოდიკა. იმისგან დამოკიდებულებით, თუ რომელი მახასიათებლები ამოირჩევა, მიიღება θ პარამეტრების სხვადასხვა შეფასებები. თუ ამოცანა კორექტულად არის დასმული და ამოხსნილი, მაშინ ყველა ისინი არიან θ პარამეტრის უცნობი ჭეშმარიტი მნიშვნელობის მიახლოებითი მნიშვნელობები.

მაგალითის სახით განვიხილოთ ეგრეთ წოდებული *მომენტების* და *კვანტილების მეთოდები.* **მომენტების მეთოდში** სტატისტიკურ მახასიათებლებად გამოიყენება შემთხვევითი სიდიდის მომენტები. არჩეული მომენტების რაოდენობა დამოკიდებულია ალბათობების განაწილების კანონების პარამეტრების რიცხვზე, ანუ θ-ს განზომილებაზე. მაგალითად, განვიხილოთ ნორმალური განაწილება, რომელიც დამოკიდებულია ორ პარამეტრზე – მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია. ამრიგად, მომენტების მეთოდში მახასიათებლებად უნდა ამოვირჩიოთ რომელიმე ორი მომენტი. ავირჩიოთ პირველი და მეორე რიგის საწყისი მომენტები. ვიცით, რომ ნორმალური განაწილებისათვის $M\xi = a$ და $M\xi^2 = a^2 + \sigma^2$. $M\xi$ და $M\xi^2$-ის სტატისტიკური ანალოგები შესაბამისად არიან $\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i$ და $\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i^2$. შევადგინოთ სისტემა ორი განტოლებისაგან

$$\begin{cases} a = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i \,, \\ a^2 + \sigma^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i^2 \end{cases}.$$

ამრიგად, მივიღეთ ორი განტოლებისაგან შემდგარი სისტემა ორი უცნობით a და σ^2. ამ სისტემის ამოხსნით უცნობი პარამეტრების მიმართ ვღებულობთ $a = \overline{x}$ და $\sigma^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \overline{x})^2$. საბოლოოდ მივიღეთ, რომ მათემატიკური მოლოდინისა და დისპერსიის გამოთვლის ზემოთ ნასწავლი ფორმულები არიან შეფასებების გამოსათვლელი ფორმულები, მიღებული მომენტების მეთოდით ალბათობების განაწილების ნორმალური კანონის შესაბამისი პარამეტრებისათვის. თუ მახასიათებლებად ავირჩევდით შემთხვევითი სიდიდის არა საწყის პირველ ორ მომენტს, არამედ რომელიმე სხვა ორ მომენტს, მივიღებდით სხვა ფორმულებს a და σ^2 შეფასებების გამოსათვლელად. ისინიც

იქნებოდნენ a და σ^2-ს უცნობი მნიშვნელობების შეფასებები, მაგრამ მოგვცემდნენ სხვა მნიშვნელობებს, ვიდრე ზემოთ მოყვანილი ფორმულები.

კვანტილების მეთოდი. მეთოდის არსი ანალოგიურია მომენტების მეთოდის, მაგრამ ამ შემთხვევაში T მახასიათებლად და მის T_n სტატისტიკურ ანალოგად აირჩევიან კვანტილები. ეს მეთოდიც განვიხილოთ ნორმალური განაწილების მაგალითზე. ვთქვათ ξ ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეა, ანუ $\xi \sim N(a,\sigma^2)$, ხოლო $\eta \sim N(0,1)$, მაშინ $\xi = a + \sigma \cdot \eta$. შემთხვევითი η სიდიდის ზედა და ქვედა კვარტილები ეწოდებათ შესაბამისად სიდიდეებს $\Phi^{-1}(0.75)$ და $\Phi^{-1}(0.25)$, სადაც Φ - ნორმირებული ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქციაა. შემთხვევითი ξ სიდიდის ზედა და ქვედა კვარტილები შესაბამისად იქნებიან

$$(a + \sigma \cdot \Phi^{-1}(0.75)) \text{ და } (a + \sigma \cdot \Phi^{-1}(0.25)). \qquad (4.1)$$

ვიცით, რომ ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდისათვის მედიანა და მათემატიკური მოლოდინი ერთმანეთს ემთხვევა. მედიანა არის 0.5 დონის კვანტილი, ანუ $F^{-1}(0.5)$, სადაც $F(x)$ არის ξ შემთხვევითი სიდიდის ნორმალური განაწილების ფუნქცია. ამიტომ

$$a = F^{-1}(0.5) = med(x_1, x_2, ..., x_n) = \vartheta_n(0.5),$$

სადაც ϑ_n არის 0.5 დონის მქონე ამონარჩევის კვანტილი, ანუ მედიანა. ავღნიშნოთ $\vartheta_n(0.75)$ და $\vartheta_n(0.25)$ არიან შემთხვევითი ξ სიდიდის შსაბამისად ზედა და ქვედა კვარტილების სტატისტიკური ანალოგები. მაშინ (4.1)-ის საფუძველზე ვწერთ

$$a + \sigma \cdot \Phi^{-1}(0.75) = \vartheta_n(0.75),$$

$$a + \sigma \cdot \Phi^{-1}(0.25) = \vartheta_n(0.25).$$

აქედან ადვილად ვღებულობთ საშუალო კვადრატული გადახრის შეფასების გამოსათვლელ ფორმულას

$$\hat{\sigma} = \frac{\vartheta_n(0.75) - \vartheta_n(0.25)}{\Phi^{-1}(0.75) - \Phi^{-1}(0.25)} = \frac{\vartheta_n(0.75) - \vartheta_n(0.25)}{2 \cdot \Phi^{-1}(0.75)},$$

რადგან სამართლიანია ტოლობა $\Phi^{-1}(0.75) = -\Phi^{-1}(0.25)$. ამრიგად, მათემატიკური მოლოდინის და საშუალო კვადრატული გადახრის შეფასებების გამოსათვლელად მივიღეთ მომენტების მეთოდისაგან განსხვავებული ფორმულები.

4.5. შეფასებების თვისებები. ინტერვალური შეფასებები

ზემოთ უკვე ავღნიშნეთ, რომ პრინციპში შესაძლებელია სტატისტიკური პარამეტრების შეფასებების უსასრულო რაოდენობის პოვნა. იმისათვის, რომ გამოვყოთ ამ უსასრულო რაოდენობიდან ყველაზე უფრო ოპტიმალური შეფასებები, საჭიროა ჩამოვაყალიბოთ ოპტიმალურობის კრიტერიუმები, ანუ კრიტერიუმები, რომლებიც საშუალებას იძლებიან უპირატესობა მივცეთ ამა თუ იმ შეფასებებს. ყველაზე გავრცელებული კრიტერიუმებია შემდეგი.

1. *შეფასების ძალმოსილება*, რომლის ქვეშაც იგულისხმება შეფასების შემდეგი თვისება $\theta_n \xrightarrow{\text{по вероят.}} \theta$, როდესაც $n \to \infty$.
2. *შეფასების წაუნაცვლებლობა*, რომლის ქვეშაც იგულისხმება შეფასების შემდეგი თვისება $M\theta_n = \theta$.
3. *შეფასების ეფექტურობა*, რომლის ქვეშაც იგულისხმება შეფასების შემდეგი თვისება $M(\theta_n - \theta)^2 \Rightarrow \min$, ანუ შეფასების დისპერსიის მინიმალურობა.

ზოგჯერ ეფექტურობის მაჩვენებლად გამოიყენება არა დისპერსია, არამედ განსაზღვრული $W(\theta_n, \theta)$ ფუნქცია, რომელიც ახასიათებს რისკს, დაკავშირებულს θ_n შეფასებასთან. ამ ფუნქციას დანაკარგების ფუნქციას უწოდებენ. შეფასებას უწოდებენ *ეფექტურს*, თუ მისი შესაბამისი დანაკარგების მათემატიკური მოლოდინი $MW(\theta_n, \theta)$ მინიმალურია.

აქამდე ვიხილავდით წერტილოვან შეფასებებს, რომლებიც დაკვირვების შედეგების $(x_1, x_2, ..., x_n)$ საფუძველზე იძლევიან შესაფასებელი პარამეტრის ერთ მიახლოებით მნიშვნელობას. ამასთან უცნობია შეფასებების გამოთვლისას დაშვებული შეცდომები, ანუ არ არის ცნობილი θ_n რამდენად შორს არის θ-გან. ხშირად, ამოცანების გადაწყვეტისას, მოითხოვება ისეთი არეს პოვნა (დაკვირვების შედეგების საფუძველზე), რომელიც მოიცავს პარამეტრი θ-ს უცნობ ნამდვილ მნიშვნელობას მოცემული ალბათობით, ანუ საჭიროა ისეთი, მოცემულ α ალბათობაზე დამოკიდებული $A_n(\alpha)$ არეს პოვნა, რომ ადგილი ჰქონდეს

$$P(\theta \in A_n(\alpha)) = 1 - \alpha,$$

ანუ ალბათობა იმისა, რომ θ-ს უცნობი მნიშვნელობა იმყოფება ამ არეში $1-\alpha$-ს ტოლია. ინდექსი n მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ $A_n(\alpha)$ არე ნაპოვნია n მოცულობის ამონარჩევის საფუძველზე. $1-\alpha$ ალბათობას ეძახიან ნდობის ალბათობას, ხოლო $A_n(\alpha)$ არეს – ნდობის არეს. რაც უფრო დიდია $1-\alpha$ ნდობის ალბათობა, მით დიდია ნდობის ინტერვალი.

4.6. მაქსიმალური (უდიდესი) დამაჯერებლობის მეთოდი

შევისწავლოთ სტატისტიკური მოდელების პარამეტრების მონახვის კიდევ ერთი მეთოდი (გარდა მომენტების და კვანტილების). ეს მეთოდი ყველაზე უფრო გავრცელებულია იმიტომ, რომ საშუალებას იძლევა ყველაზე უფრო სრულად გავითვალისწინოთ დაკვირვების შედეგებში მოცემული ინფორმაცია.

ვთქვათ $x_1, x_2, ..., x_n$ არის დაკვირვების შედეგები ξ შემთხვევით სიდიდეზე, რომელსაც აქვს $p(x,\theta)$ ალბათობების განაწილების სიმკვრივე, ანუ $X_1, X_2, ..., X_n$ - ურთიერთ დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეებია, რომელთაგან ნებისმიერს აქვს $p(x,\theta)$ ალბათობების განაწილების სიმკვრივე. დაკვირვების შედეგების დამოუკიდებლობის გამო მათი ალბათობების განაწილების ერთობლივი სიმკვრივე ტოლია $p(x_1,\theta) \cdot p(x_2,\theta) \cdots p(x_n,\theta)$. პარამეტრ θ-ს *უდიდესი დამაჯერებლობის შეფასება* ჰქვია მის $\theta_{М.П.}(n)$ მნიშვნელობას, რომლისათვისაც ადგილი აქვს

$$p(x_1,\theta_{М.П.})\cdot p(x_2,\theta_{М.П.})\cdots p(x_n,\theta_{М.П.})\geq p(x_1,\theta)\cdot p(x_2,\theta)\cdots p(x_n,\theta)\,.$$

განვიხილოთ უდიდესი შესაძლებლობების შეფასებების მიღების მაგალითი ალბათობების ნორმალური განაწილების კანონისათვის. ვთქვათ $x_1,x_2,...,x_n$ არის ξ შემთხვევით სიდიდეზე დაკვირვების შედეგები, სადაც $\xi\sim N(a,\sigma^2)$, ანუ ადგილი აქვს

$$p(x_1,\theta)\cdot p(x_2,\theta)\cdots p(x_n,\theta)=(2\pi\sigma^2)^{-n/2}\cdot\exp\{-\frac{1}{2\sigma^2}\sum_{i=1}^{n}(x_i-a)^2\}\,. \tag{4.2}$$

უდიდესი შესაძლებლობების შეფასებების მისაღებად a და σ^2 პარამეტრებისათვის უნდა ვიპოვოთ მათი ისეთი მნიშვნელობები, რომელთათვისაც (4.2) გამოსახულება ღებულობს მაქსიმალურ მნიშვნელობას.

დაუშვათ σ^2-ის მნიშვნელობა მოცემულია. გამოსახულება (4.2) ღებულობს უდიდეს მნიშვნელობას a პარამეტრით, როდესაც ექსპონენტის მაჩვენებელი ნოლის ტოლია, ანუ

$$\frac{1}{2\sigma^2}\sum_{i=1}^{n}(x_i-a)^2=0\,. \tag{4.3}$$

(4.3)-ის ამოხსნით ვღებულობთ $a_{М.П.}=\overline{x}$.

σ^2-ის უდიდესი შესაძლებლობების შეფასების მისაღებად ვისარგებლოთ ფუნქციის მაქსიმუმის პოვნის ანალიტიკური მეთოდით, ანუ გავადიფერენციალოთ (4.2) σ^2-ით და ამოვხსნათ მიღებული განტოლება σ^2-თან მიმართებაში. შედეგედ ვღებულობთ

$$\sigma^2_{М.П.}=\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i-\overline{x})^2\,.$$

ამრიგად მივიღეთ, რომ ალბათობების განაწილების ნორმალური კანონისათვის პარამეტრების უდიდესი დამაჯერებლობის შეფასებები და მომენტების მეთოდით მიღებული შეფასებები ერთმანეთს ემთხვევა. სამწუხაროდ, ანალოგიურ ფაქტს ადგილი აქვს ალბათობების განაწილების არა ყველა კანონისათვის.

თავი 5. ერთი და ორი ნორმალური ამონარჩევის ანალიზი

წინამდებარე თავში განვიხილავთ წინა ორ თავში შესწავლილ საკითხებს, ანუ შეფასებათა თეორიისა და ჰიპოთეზების შემოწმების ძირითად საკითხებს ნორმალური განაწილებისათვის ამ უკანასკნელის განსაკუთრებული ადგილის გამო ალბათობის თეორიასა და მათემატიკურ სტატისტიკაში.

5.1. ნორმალური ამონარჩევის გამოკვლევა

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ პარამეტრების შეფასების და ჰიპოთეზების შემოწმების მეთოდები იყოფა ორ დიდ ჯგუფად: *პარამეტრულ* და *არაპარამეტრულ მეთოდებად.* პარამეტრული მეთოდებია ის მეთოდები, რომლებიც დაფუძნებულია დაკვირვების შედეგების განაწილების კანონებზე. არაპარამეტრული მეთოდები განაწილების კანონებს არ იყენებენ.

პარამეტრული მეთოდების დიდი უმრავლესობა დამუშავებულია ნორმალური განაწილების კანონისათვის. თუ პარამეტრული მეთოდი დამუშავებულია ერთი რომელიმე განაწილების კანონისათვის და მას ვიყენებთ ისეთი დაკვირვების შედეგებისათვის, რომლებიც არ ემორჩილებიან ამ განაწილების კანონს, მაშინ მიღებული გადაწყვეტილების სანდოობა, ზოგადად, ნაკლები იქნება საჭირო სანდოობაზე. ამიტომ, პარამეტრული მეთოდების გამოყენების წინ, საჭიროა შემოწმდეს ჰიპოტეზა, რომ დაკვირვების შედეგები ემორჩილებიან მოცემულ განაწილების კანონს. კერძოდ, ნორმალური განაწილებისათვის დამუშავებული კრიტერიუმების გამოყენებისას, საჭიროა დავრწმუნდეთ, რომ დაკვირვების შედეგები ემორჩილებიან ნორმალურ განაწილებას. ასეთი ჰიპოთეზის შემოწმება საკმაოდ რთული ამოცანაა იმ თვალსაზრისით, რომ სანდო გადაწყვეტილების მისაღებად საჭიროა დიდი რაოდენობა დაკვირვების შედეგები (ასობით, ათასობით). თუმცა კი დაკვირვებების მცირე რიცხვის დროს, როდესაც არ არის შესაძლებლობა გავზარდოთ დაკვირვებების რაოდენობა, განაწილების ნორმალურობაზე შემოწმებას მაინც ახდენენ, მაგრამ ამ დროს მიღებული გადაწყვეტილებების სანდოობა საკმაოდ დაბალია და დაკვირვების შედეგების განაწილების კანონის ნორმალურობის ჰიპოთეზა უარიყოფა იმ შემთხვევაში, როდესაც დაკვირვების შედეგების განაწილების კანონი მკვეთრად განსხვავდება ნორმალური განაწილებისაგან. დაკვირვების შედეგების განაწილების კანონების ტიპის შესახებ გადაწყვეტილების მიღება ხდება კრიტერიუმებით, რომლებსაც *თანხმობის კრიტერიუმები* ჰქვია.

ცნობილია თანხმობის კრიტერიუმები: ხი-კვადრატი (χ^2), კოლმოგოროვ-სმირნოვის, ომეგა-კვადრატი (ω^2) და სხვა. ეს კრიტერიუმები უნივერსალური კრიტერიუმებია და გამოიყენებიან ნებისმიერი ტიპის განაწილების კანონისათვის. ისინი იძლევიან საშუალებას მივიღოთ სწორი გადაწყვეტილება მოცემული ალბათობით დაკვირვებათა დიდი რიცხვისათვის. განაწილების კანონის ნორმალურობაზე შემოწმებისათვის, როდესაც დაკვირვებათა რიცხვი მცირეა, გამოიყენებიან სპეციალური, ნორმალური განაწილებისათვის დამუშავებული, კრიტერიუმები. ნორმალურობაზე შემოწმებისას აგრეთვე გამოიყენებიან ასიმეტრიისა და ექსცესის კოეფიციენტებზე დაფუძნებული კრიტერიუმები.

საერთოდ, ნორმალური ამონარჩევის განხილვისას, შეიძლება განხილული იქნას ორი ტიპის ამოცანები:

1) დაკვირვების შედეგებით მოინახოს ნორმალური განაწილების პარამეტრების, ანუ a და σ^2 - ის შეფასებები;

2) შემოწმდეს ამ პარამეტრების გარკვეულ მნიშვნელობებთან ტოლობის ჰიპოთეზა. მაგალითად, $H_0: a = a_0$; $H_0: \sigma^2 = \sigma_0^2$, სადაც a_0 და σ_0^2 მოცემული მნიშვნელობებია. ან ორი ამონარჩევის პარამეტრების ერთმანეთთან ტოლობა. მაგალითად, $H_0: a_1 = a_2$, სადაც a_1 და a_2, შესაბამისად, პირველი და მეორე ამონარჩევის მათემატიკური მოლოდინებია. წინამდებარე თავში შევისწავლით ასეთი ამოცანების გადაწყვეტის მეთოდებს.

მოკლედ მოვიყვანოთ ნორმალური განაწილების ზოგიერთი თვისება, რომელიც დაგვჭირდება წინამდებარე თავში.

1) ნორმალური განაწილების ფუნქცია $F(x)$ მათემატიკური მოლოდინით a და დისპერსიით σ^2 დაკავშირებულია ნორმალიზებულ ნორმალური განაწილების $\Phi(x)$ ფუნქციასთან შემდეგნაირად

$$F(x) = \Phi(\frac{x-a}{\sigma}).$$

2) თუ ξ არის ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდე მათემატიკური მოლოდინით a და დისპერსიით σ^2, ხოლო η არის ნორმალიზებული ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდე, მაშინ $\xi = a + \sigma \cdot \eta$.

3) თუ ξ_1 და ξ_2 არიან დამოუკიდებელი ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეები, მათემატიკური მოლოდინებით და დისპერსიებით შესაბამისად a_1, a_2 და σ_1^2, σ_2^2, მაშინ შემთხვევითი სიდიდე $\xi = \xi_1 + \xi_2$ განაწილებულია ნორმალური კანონით მათემატიკური მოლოდინით $a_1 + a_2$ და დისპერსიით $\sigma_1^2 + \sigma_2^2$.

5.2. ნორმალურობის შემოწმების გრაფიკული მეთოდი

შევისწავლოთ დაკვირვების შედეგების განაწილების კანონის ნორმალ-რობაზე შემოწმების უმარტივესი გრაფიკული მეთოდი, რომელიც დაფუძნებულია ადამიანის თვალის შესაძლებლობაზე გამოარჩიოს წრფივი დამოკიდებულება სხვა სახის დამოკიდებულებისაგან. ვთქვათ მოცემულია დაკვირვების შედეგები $x_1, x_2, ..., x_n$. დავალაგოთ დაკვირვების ეს შედეგები ვარიაციული მწკრივის სახით $x_{(1)}, x_{(2)}, ..., x_{(n)}$. თუ ამონარჩევი არის ნორმალურად განაწილებულ შემთხვევით სიდიდეებზე დაკვირვების შედეგები, მაშინ მათ ნორმირებულ მნისვნელობებს აქვთ სტანდარტული ნორმალური განაწილება. მოვახდინოთ ამონარჩევის გარდაქმნა შემდეგნაირად $y = \Phi(\frac{x-a}{\sigma})$, სადაც a და σ არიან მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია შესაბამისად. შემოვიტანოთ სიდიდე $z = \Phi^{-1}(y)$. ჩანს, რომ z და x შორის არსებობს წრფივი

კავშირი, რადგან $z=\dfrac{x-a}{\sigma}$. ვისარგებლოთ ამ დამოკიდებულებით და ყოველი დაკვირვების შედეგისათვის $x_{(1)},x_{(2)},...,x_{(n)}$ გამოვთვალოთ შესაბამისი z.

განაწილების სტატისტიკური ფუნქცია $F_n(x)$, როგორც ვიცით, არის საფეხუროვანი ფუნქცია, რომელიც ვარიაციულ მწკრივის ყოველ წერტილში იზრდება $1/n$ სიდიდით, ამასთან როცა $x<x_{(1)}$ $F_n(x)=0$, ხოლო როცა $x>x_{(n)}$ $F_n(x)=1$. გამოვიყენოთ ვარიაციული მწკრივის ყველა წერტილის შესაბამისი $F_n(x)$ ფუნქციის ნახტომის შუაწერტილისათვის ფუნქცია Φ^{-1}. შედეგად (x,z) კოორდინატთა სიბრტყეში მივიღებთ წერტილებს $\left(x_{(i)},\Phi^{-1}\left(\dfrac{2i-1}{2n}\right)\right)$, რომლებიც განლაგდებიან წრფეზე, თუ დაკვირვების შედეგები განაწილებული არიან ნორმალური კანონის თანახმად, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი არ ყოფილან ნორმალურად განაწილებულნი.

5.3. ნორმალური განაწილების პარამეტრების შეფასება და მათი თვისებები

ნორმალურ განაწილებას, როგორც ვიცით, აქვს ორი პარამეტრი: მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია. ზემოთ ვისწავლეთ ამ პარამეტრების შეფასებების გამოთვლის მეთოდები და კერძოდ, ვნახეთ, რომ როგორც მომენტების მეთოდით, ასევე უდიდესი დამაჯერებლობის მეთოდით, ამ პარამეტრების შეფასებები გამოითვლებიან შემდეგნაირად

$$\bar{x}=\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}x_i\ ,\ \ S^2=\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i-\bar{x})^2\ .$$

შესაძლებელია ამ პარამეტრების შეფასებები მოვნახოთ სხვა ფორმულებითაც, კერძოდ, მათემატიკური მოლოდინის შეფასება მოვნახოთ ფორმულით $\bar{x}=\dfrac{1}{n-2}\sum_{i=2}^{n-1}x_{(i)}$, დისპერსიის შეფასება მოვნახოთ ფორმულით $S^2=\left[\dfrac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}|x_i-\bar{x}|\right]^2$ და ა.შ.

წერტილოვანი შეფასების მონახვისას ყოველთვის ისმება კითხვა: რამდენად ზუსტად შეესაბამება ეს შეფასება საძიებელ უცნობ სიდიდეს?

განვიხილოთ მათემატიკური მოლოდინის შემთხვევა. ვთქვათ $\bar{x}$ არის უცნობი a მათემატიკური მოლოდინის შეფასება. ყოველი სასრულო ამონარჩევისათვის საინტერესოა $\bar{x}$-ის a-გან გადახრის შეფასება. ვიცით, რომ როცა $n\to\infty$ $\bar{x}$ ალბათურად მიისწრაფის a-კენ, ანუ ალბათობა უტოლობისა $|\bar{x}-a|<\varepsilon$, სადაც ε არის რაგინდ მცირე დადებითი რიცხვი, მიისწრაფის ერთისკენ, როდესაც $n\to\infty$.

საინტერესოა მოცემულ n მოცულობის ამონარჩევს როგორი ε შეესაბამება მოცემული ალბათობით. ვიცით, რომ თუ $x_1,x_2,...,x_n$ განაწილებულია ნორმალური განაწილების კანონით მათემატიკური

მოლოდინით a და დისპერსიით σ^2, მაშინ შემთხვევითი სიდიდე $\bar{x}$, როგორც დაკვირვების შედეგების წრფივი კომბინაცია, განაწილებულია ნორმალური კანონით მათემატიკური მოლოდინით a და დისპერსიით σ^2/n, ანუ $\bar{x} \sim N(\cdot; a, \sigma^2/n)$. ამიტომ, შემთხვევითი სიდიდე $\eta = \sqrt{n}(\bar{x}-a)/\sigma \sim N(\cdot;0,1)$. აქედან გამომდინარეობს $P\left(|\eta| < z_{1-\alpha}\right) = 1-2\alpha$, სადაც $z_{1-\alpha}$ არის სტანდარტული ნორმალური განაწილების $1-\alpha$ დონის კვანტილი. ამ ფორმულის სამართლიანობა ცხადად ჩანს ნახ. 5.1-ზე მოყვანილი გრაფიკიდან.

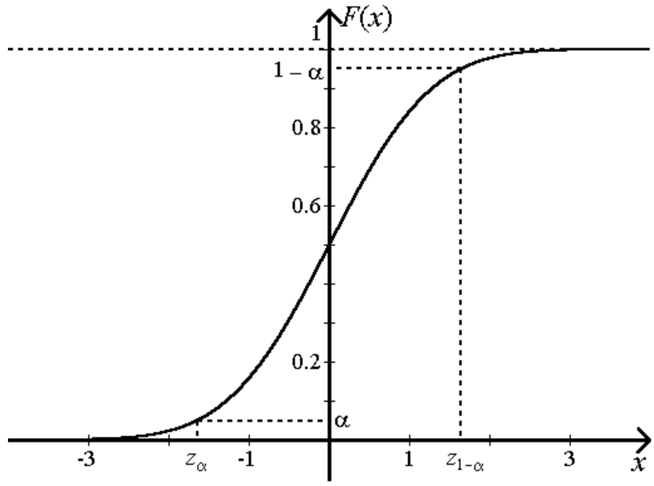

ნახ. 5.1.

ჩავსვათ ბოლო ფორმულაში η მნიშვნელობა. მივიღებთ, რომ $P\left(\left|\sqrt{n}\left(\bar{x}-a\right)/\sigma\right| < z_{1-\alpha}\right) = 1-2\alpha$, ანუ $P\left(\left|\left(\bar{x}-a\right)\right| < \frac{\sigma}{\sqrt{n}} z_{1-\alpha}\right) = 1-2\alpha$. ეს იმას ნიშნავს, რომ $\bar{x}$-ის a-თან მიახლოების სიზუსტე $\sigma \cdot z_{1-\alpha}/\sqrt{n}$ სიდიდეზე უარესი არ არის $1-2\alpha$-ს ტოლი ალბათობით. ამოვწეროთ ეს ინტერვალი მათემატიკური მოლოდინის უცნობი a მნიშვნელობისათვის. მივიღებთ

$$\bar{x} - \frac{\sigma}{\sqrt{n}} z_{1-\alpha} < a < \bar{x} + \frac{\sigma}{\sqrt{n}} z_{1-\alpha}. \tag{5.1}$$

ამრიგად, მივიღეთ ინტერვალი, რომელიც შეიცავს ნორმალური განაწილების მათემატიკურ მოლოდინს მოცემული ალბათობით. ამ ინტერვალს მათემატიკური მოლოდინის *ნდობის ინტერვალი* ჰქვია, შესაბამისად ნდობის ალბათობით $1-2\alpha$.

გამოვიკვლიოთ როგორ მოქმედებს ნდობის ინტერვალის სიდიდეზე დაკვირვების შედეგების მოცულობა n, შემთხვევითი სიდიდის საშუალო კვადრატული გადახრა σ და ალბათობა α.

(5.1)-დან ჩანს, რომ n-ის გაზრდით, ანუ დაკვირვებების რიცხვის გაზრდით, მცირდება ინტერვალის სიდიდე საშუალო კვადრატული გადახრის და α-ს მოცემული მნიშვნელობისათვის. მაგრამ ინტერვალის შემცირება ხდება არა n-ის პირდაპირპროპორციულად, არამედ $\sqrt{n}$-ის პროპორციულად. მაგალითად, თუ გვინდა წმინდა სტატისტიკური მეთოდებით 10-ჯერ გავზარდოთ შეფასების სიზუსტე, დაკვირვებების მოცულობა უნდა გავზარდოთ 100-ჯერ.

შემთხვევითი სიდიდის საშუალო კვადრატული გადახრის გაზრდით ნდობის ინტერვალის სიდიდე იზრდება, ანუ უარესდება შეფასების სიზუსტე. α-ს შემცირებით, ანუ ნდობის ალბათობის გაზრდით (ერთთან მიახლოებით) ნდობის ინტერვალის სიდიდე იზრდება, რადგან α-ს შემცირებით $z_{1-\alpha}$ იზრდება.

ამრიგად, განვიხილეთ შემთხვევა, როდესაც ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდის საშუალო კვადრატული გადახრა იყო ცნობილი. განვიხილოთ შემთხვევა, როდესაც საშუალო კვადრატული გადახრა არის უცნობი და ვსარგებლობთ მისი S შეფასებით. ამ შემთხვევაში განვიხილოთ შემდეგი შემთხვევითი სიდიდე

$$t = \sqrt{n}\,\frac{(\overline{x}-a)}{S}.$$

თუ გავიხსენებთ ზემოთ განხილულ სტიუდენტის განაწილების კანონს, ადვილად მივხვდებით, რომ t შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია სტიუდენტის განაწილების კანონით $n-1$-ის ტოლი თავისუფლების ხარისხით. ამიტომ ადგილი აქვს შემდეგ პირობას $P\left(|t| < t_{1-\alpha}\right) = 1-2\alpha$, სადაც $t_{1-\alpha}$ არის სტიუდენტის განაწილების კანონის $1-\alpha$ პროცენტული წერტილი, ანუ $1-\alpha$ დონის კვანტილი. თუ უკანასკნელ ფორმულაში ჩავსვავთ t-ს მნიშვნელობას მივიღებთ $P\left(\left|\sqrt{n}\,\frac{(\overline{x}-a)}{S}\right| < t_{1-\alpha}\right) = 1-2\alpha$. საიდანაც მათემატიკური მოლოდინის ნდობის ინტერვალისათვის ვღებულობთ

$$\overline{x} - \frac{S}{\sqrt{n}} t_{1-\alpha} < a < \overline{x} + \frac{S}{\sqrt{n}} t_{1-\alpha}. \qquad (5.2)$$

ამ შემთხვევაშიც ნდობის ინტერვალის დამოკიდებულება n-ის, S-ის და α-გან ანალოგიურია წინა შემთხვევის.

მოვნახოთ ნდობის ინტერვალი ნორმალური განაწილების დისპერსიისათვის. ვიცით, რომ დისპერსიის წაუნაცვლებელი შეფასება გამოითვლება ფორმულით

$$S^2 = \frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \overline{x})^2.$$

თუ გამოვიყენებთ იმ ფაქტს, რომ $x_i = a + \sigma \cdot \eta_i$, სადაც $\eta_i \sim N(\cdot;0,1)$, მაშინ დისპერსიის შეფასების ფორმულა ჩაიწერება შემდეგნაირად

$$S^2 = \frac{\sigma^2}{n-1}\sum_{i=1}^{n}(\eta_i - \overline{\eta})^2.$$

აქედან ვღებულობთ, რომ

$$\frac{(n-1)S^2}{\sigma^2} = \sum_{i=1}^{n}(\eta_i - \overline{\eta})^2. \qquad (5.3)$$

თუ გავიხსენებთ ზემოთ შესწავლილ χ^2 განაწილების კანონს, ადვილად დავრწმუნდებით, რომ შემთხვევითი სიდიდე $\sum_{i=1}^{n}(\eta_i - \overline{\eta})^2$ განაწილებულია χ^2 განაწილების კანონით $n-1$ თავისუფლების ხარისხით, ანუ $\sum_{i=1}^{n}(\eta_i - \overline{\eta})^2 \sim \chi^2_{n-1}(x)$. აღვნიშნოთ $\chi^2_{n-1,\alpha}$ და $\chi^2_{n-1,1-\alpha}$ $n-1$ თავისუფლების

ხარისხიანი χ^2 განაწილების α და $1-\alpha$ პროცენტული წერტილები. ცხადია, რომ ადგილი აქვს შემდეგ პირობას

$$P(\chi^2_{n-1,\alpha} < \chi^2_{n-1}(x) < \chi^2_{n-1,1-\alpha}) = 1-2\alpha .$$

უკანასკნელ ფორმულაში შევიტანოთ $\chi^2_{n-1}(x)$-ის მნიშვნელობა (5.3)-დან, მივიღებთ

$$P(\chi^2_{n-1,\alpha} < \frac{(n-1)S^2}{\sigma^2} < \chi^2_{n-1,1-\alpha}) = 1-2\alpha ,$$

საიდანაც ადვილად ვღებულობთ დისპერსიის ნდობის ინტერვალს

$$\frac{(n-1)S^2}{\chi^2_{n-1,1-\alpha}} < \sigma^2 < \frac{(n-1)S^2}{\chi^2_{n-1,\alpha}} .$$

ამრიგად, მიღებული გამოსახულება არის ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდის დისპერსიის ნდობის ინტერვალი $1-2\alpha$-ს ტოლი ნდობის ალბათობით.

5.4. ნორმალური განაწილების პარამეტრებთან დაკავშირებული ჰიპოთეზების შემოწმება

5.4.1. ერთი ამონარჩევი

ვთქვათ $x_1, x_2, ..., x_n$ არის ნორმალურად განწილებულ შემთხვევით სიდიდეზე დაკვირვების შედეგები მათემატიკური მოლოდინით a და დისპერსიით σ^2. განვიხილოთ ორი შემთხვევა: 1) დისპერსია σ^2 ცნობილია; 2) დისპერსია σ^2 უცნობია.

დისპერსია ცნობილია. ვთქვათ, გვინდა შევამოწმოთ ჰიპოტეზა $H_0 : a = a_0$, სადაც a_0 არის მათემატიკური მოლოდინის რაღაც გარკვეული მნიშვნელობა. განვიხილოთ ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზა $H_1 : a \neq a_0$. შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდე $\eta = \sqrt{n}\,\frac{(\bar{x}-a_0)}{\sigma}$. თუ ძირითადი ჰიპოტეზა სამართლიანია, ანუ დაკვირვების შედეგების მათემატიკური მოლოდინი a_0-ის ტოლია, მაშინ შემთხვევითი სიდიდე η ემორჩილება სტანდარტულ ნორმალურ განაწილებას, ანუ $\eta = \sqrt{n}\,\frac{(\bar{x}-a_0)}{\sigma} \sim N(\cdot;0,1)$. შევირჩიოთ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე $0<\alpha<1$. მაშინ H_0 ჰიპოტეზის სამართლიანობისას ადგილი აქვს უტოლობას

$$\sqrt{n}\left|\frac{(\bar{x}-a_0)}{\sigma}\right| < z_{1-\alpha/2} , \qquad (5.4)$$

სადაც $z_{1-\alpha/2}$ არის სტანდარტული ნორმალური განაწილების $1-\alpha/2$ დონის კვანტილი.

ამრიგად, მივიღეთ H_0 ჰიპოტეზის მიღების არე. თუ ადგილი აქვს (5.4) უტოლობას, მიიღება ძირითადი ჰიპოტეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზა.

დისპერსია უცნობია. ამ შემთხვევაში ვსარგებლობთ დისპერსიის S^2 შეფასებით. η სტატისტიკის ნაცვლად განვიხილოთ სტატისტიკა $t=\sqrt{n}\frac{(\bar{x}-a_0)}{S}$. იმ შემთხვევაში, როდესაც სამართლიანია H_0 ძირითადი ჰიპოტეზა, t შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია სტიუდენტის კანონის თანახმად $n-1$-ის ტოლი თავისუფლების ხარისხით. თუ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონეს ავიღებთ ისევ α - ს ტოლს, მაშინ H_0 ჰიპოტეზის მიღების არეს აქვს სახე

$$\sqrt{n}\left|\frac{(\bar{x}-a_0)}{S}\right|<t_{1-\alpha/2}, \tag{5.5}$$

სადაც $t_{1-\alpha/2}$ არის $n-1$-ის ტოლი თავისუფლების ხარისხის მქონე სტიუდენტის განაწილების $1-\alpha/2$ დონის კვანტილი. ამრიგად, თუ ადგილი აქვს (5.5) პირობას მიიღება ძირითადი ჰიპოთეზა, წინააღმდეგ შემთხვევაში – ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზა.

5.4.2. ორი ამონარჩევი

განვიხილოთ ორი ნორმალური ამონარჩევის მათემატიკური მოლოდინების შედარების ამოცანა.

ვთქვათ $x_1,x_2,...,x_n$ და $y_1,y_2,...,y_m$ დამოუკიდებელი ამონარჩევებია შესაბამისად (a_1,σ_1^2) და (a_2,σ_2^2) პარამეტრების მქონე ნორმალური განაწილების კანონებიდან. შევამოწმოთ $H_0:a_1=a_2$ ძირითადი ჰიპოტეზა, რომ ორი შემთხვევითი სიდიდის მათემატიკური მოლოდინები ერთმანეთის ტოლია, $H_1:a_1\neq a_2$ ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოტეზის წინააღმდეგ. σ_1^2 და σ_2^2 პარამეტრებთან დაკავშირებით შესაძლებელია ოთხი შემთხვევა:

ა) დისპერსიები ცნობილია და ერთმანეთის ტოლია $\sigma_1^2=\sigma_2^2=\sigma^2$;

ბ) დისპერსიები ცნობილია და ერთმანეთისგან განსხვავდებიან $\sigma_1^2\neq\sigma_2^2$;

გ) დისპერსიები უცნობია და ერთმანეთის ტოლია;

დ) დისპერსიები უცნობია და ერთმანეთისგან განსხვავდებიან.

პირველი შემთხვევა. შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდე $\frac{\bar{x}-\bar{y}}{\sigma\sqrt{\frac{1}{n}+\frac{1}{m}}}$. H_0 ჰიპოთეზის სამართლიანობის დროს ეს შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია სტანდარტული ნორმალური განაწილების კანონით, ანუ $\frac{\bar{x}-\bar{y}}{\sigma\sqrt{\frac{1}{n}+\frac{1}{m}}}\sim N(\cdot;0,1)$.

შევირჩიოთ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე α, ხოლო $z_{1-\alpha/2}$-ით აღვნიშნოთ სტანდარტული ნორმალური განაწილების $1-\alpha/2$ დონის კვანტილი. მაშინ ცხადია, რომ ძირითადი H_0 ჰიპოტეზის მიღების არეს ექნება შემდეგი სახე

$$\left|\frac{\bar{x}-\bar{y}}{\sigma\sqrt{\dfrac{1}{n}+\dfrac{1}{m}}}\right| < z_{1-\alpha/2},$$

წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება H_1 ალტერნატიული ჰიპოტეზა.

მეორე შემთხვევა. ამ შემთხვევაში შემოვიტანოთ შემდეგი სახის შემთხვევითი სიდიდე $\dfrac{\bar{x}-\bar{y}}{\sqrt{\sigma_1^2/n+\sigma_2^2/m}}$, რომელიც, H_0 ჰიპოტეზის სამართლიანობის დროს, განაწილებული იქნება სტანდარტული ნორმალური კანონით. ავღნიშნოთ: α - კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე; $z_{1-\alpha/2}$ - სტანდარტული ნორმალური განაწილების $1-\alpha/2$ დონის კვანტილი. მაშინ H_0 ჰიპოტეზის მიღების არეს ექნება შემდეგი სახე

$$\left|\frac{\bar{x}-\bar{y}}{\sqrt{\sigma_1^2/n+\sigma_2^2/m}}\right| < z_{1-\alpha/2},$$

წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება H_1 ალტერნატიული ჰიპოტეზა.

მესამე შემთხვევა. შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდე $\dfrac{\bar{x}-\bar{y}}{S\sqrt{\dfrac{1}{n}+\dfrac{1}{m}}}$, სადაც

$S^2 = \dfrac{(n-1)S_1^2+(m-1)S_2^2}{n+m-2}$ არის გაერთიანებული ამონარჩევით გამოთვლილი ამონარჩევების ტოლი დისპერსიების შეფასება, ხოლო S_1^2 და S_2^2 არიან შესაბამისად პირველი და მეორე ამონარჩევებით გამოთვლილი ერთი და იგივე დისპერსიის შეფასებები. თუ გავიხსენებთ ზემოთ შესწავლილ სტიუდენტის განაწილების კანონს, ადვილად დავრწმუნდებით, რომ განსახილველი შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია $n+m-2$ თავისუფლების ხარისხის მქონე სტიუდენტის კანონით.

ამ შემთხვევაში H_0 ძირითადი ჰიპოტეზის მიღების არეს აქვს შემდეგი სახე

$$\left|\frac{\bar{x}-\bar{y}}{S\sqrt{\dfrac{1}{n}+\dfrac{1}{m}}}\right| < t_{1-\alpha/2},$$

სადაც $t_{1-\alpha/2}$ არის $n+m-2$ თავისუფლების ხარისხის მქონე სტიუდენტის განაწილების $1-\alpha/2$ დონიანი კვანტილი. წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება H_1 ალტერნატიული ჰიპოტეზა.

მეოთხე შემთხვევა. ამ შემთხვევაში შემოვიტანოთ შემდეგი სახის შემთხვევითი სიდიდე

$$\frac{\bar{x}-\bar{y}}{\sqrt{S_1^2/n+S_2^2/m}},$$

სადაც S_1^2 და S_2^2 არიან შესაბამისად პირველი და მეორე ამონარჩევის დისპერსიების შეფასებები. ამ შემთხვევითი სიდიდის ზუსტი განაწილების კანონი უცნობია, მაგრამ მიახლოებით ის განაწილებულია სტიუდენტის განაწილების კანონით, თავისუფლების ხარისხით

$$d = \frac{\left(S_1^2 / n + S_2^2 / m\right)^2}{\frac{\left(S_1^2 / n\right)^2}{n-1} + \frac{\left(S_2^2 / m\right)^2}{m-1}}.$$

ამ შემთხვევაში ძირითადი H_0 ჰიპოტეზის მიღების არეს აქვს შემდეგი სახე

$$\left|\frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{S_1^2 / n + S_2^2 / m}}\right| < t_{1-\alpha/2},$$

სადაც $t_{1-\alpha/2}$ არის d თავისუფლების ხარისხის მქონე სტიუდენტის განაწილების $1-\alpha/2$ დონის პროცენტული წერტილი. წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება H_1 ალტერნატიული ჰიპოტეზა.

განვიხილოთ **ორი ამონარჩევის დისპერსიების ტოლობის ჰიპოთეზის შემოწმების ამოცანა.** განვიხილოთ ძირითადი ჰიპოტეზა $H_0 : \sigma_1^2 = \sigma_2^2$ ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზის წინააღმდეგ $H_1 : \sigma_1^2 \neq \sigma_2^2$.

განვიხილოთ შემთხვევითი სიდიდე $F = S_1^2 / S_2^2$, რომელსაც უწოდებენ ფიშერის სტატისტიკას. ძირითადი ჰიპოთეზის სამართლიანობისას F შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია ფიშერის განაწილების კანონით თავისუფლების ხარისხებით $(n-1, m-1)$, სადაც n და m შესაბამისად პირველი და მეორე ამონარჩევების მოცულობებია.

ავირჩიოთ კრიტერიუმის მნიშვნელობის დონე α. ძირითადი ჰიპოთეზის მიღების არეს, ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზის წინააღმდეგ შემოწმებისას, აქვს სახე

$$F_{n-1,m-1;\alpha/2} < F < F_{n-1,m-1;1-\alpha/2},$$

სადაც $F_{n-1,m-1;\alpha/2}$ და $F_{n-1,m-1;1-\alpha/2}$ $(n-1, m-1)$ თავისუფლების ხარისხის მქონე ფიშერის განაწილების $\alpha/2$ და $1-\alpha/2$ დონის კვანტილებია შესაბამისად. წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება H_1 ალტერნატიული ჰიპოთეზა.

5.4.3. შეწყვილებული მონაცემები

ვიცით, რომ შეწყვილებულ მონაცემებს აქვს შემდეგი სახე $(x_i, y_i), i = 1,\dots,n$, სადაც n არის დაკვირვებების რაოდენობა. x_i და y_i არიან დაკვირვებები ერთი და იმავე ობიექტზე სხვადასხვა პირობებში. შემოვიტანოთ შემთხვევითი სიდიდეები $z_i = y_i - x_i, i = 1,\dots,n$, და მათ დავადოთ შემდეგი მოთხოვნები:

1) $z_i, i = 1,\dots,n$ ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეებია;

2) z_i-ის წარმოდგენა შეიძლება შემდეგნაირად $z_i = \theta + \varepsilon_i$, სადაც $\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_n$ - დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეებია, θ - უცნობი მუდმივი სიდიდეა;

3) შემთხვევითი სიდიდე $\varepsilon_i \sim N(\cdot;0,\sigma^2)$, $i=1,\ldots,n$, სადაც, როგორც წესი, დისპერსია σ^2 არ არის ცნობილი.

ამრიგად, შემოტანილი აღნიშვნით საწყისი შეწყვილებულ მონაცემებიანი ამოცანა მივიყვანეთ ერთი ნორმალური ამონარჩევის ამოცანაზე, რომელიც ზემოთ განვიხილეთ, სადაც ფორმირებული ჰიპოტეზები შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ θ პარამეტრის მიმართ და მათ შესამოწმებლად გამოვიყენოთ მიღებული კრიტიკული არეები. მაგალითად, ამ შემთხვევაში შეწყვილებული მონაცემების მათემატიკური მოლოდინების ტოლობის ჰიპოთეზას ექნება შემდეგი სახე $H_0:\theta=0$, ხოლო ორმხრივი ალტერნატიული ჰიპოთეზას - $H_1:\theta\neq 0$.

თავი 6. დისპერსიული ანალიზი

6.1. ამოცანის დასმა

აქამდე ვსწავლობდით შემთხვევითი ფაქტორების გავლენას დაკვირვების შედეგებზე. მეორე, არა ნეკლებ მნიშვნელოვანი შემთხვევაა დაკვირვების შედეგებზე არა შემთხვევითი ფაქტორების გავლენა, ანუ შემთხვევა, როდესაც დაკვირვების შედეგებზე მოქმედებენ არა მარტო რომელიღაც შემთხვევითი ფაქტორები, არამედ ფაქტორები, რომლებიც იცვლებიან არა შემთხვევითად. მაგალითად, ნებისმიერი წარმოების მიზანია გამოუშვას ერთგვაროვანი პროდუქცია. პროდუქციის არა ერთგვაროვნებაზე გავლენას ახდენენ წარმოების სხვადასხვა ეტაპები და მათი გავლენა, როგორც წესი, სხვადა-სხვანაირია. არაერთგვაროვნების ფაქტის აღმოჩენისას საჭიროა მისი წარმოშობის მიზეზის დადგენა, ანუ იმ ეტაპების დადგენა, რომლებიც განაპირობებენ პროდუქციის არაერთგვაროვნებას და მათ შორის გამოიყოს ისეთი ეტაპები, რომლებიც ძირითადად განაპირობებენ ამ არაერთგვაროვნებას. ეს იმისათვის არის საჭირო, რომ კაპიტალდაბანდება, პირველ რიგში, განხორციელდეს იმ ეტაპების გასაუმჯობესებლად, რომლებსაც შეაქვთ ყველაზე მეტი არაერთგვაროვნება. ამავე დროს შეიძლება აღმოჩნდეს, რომ წარმოების რომელიღაც ეტაპები საერთოდ არ აუარესებენ პროდუქციის ერთგვაროვნებას და მათი მოდერნიზაცია არ არის საჭირო. ასეთი ამოცანების გადაწყვეტის საშუალებას იძლევიან მათემატიკური სტატისტიკის სპეციალური მეთოდები, რომლებიც გაერთიანებული არიან საერთო სახელწოდებით "ფაქტორული ანალიზი". წინამდებარე თავში განვიხილავთ მხოლოდ იმ შემთხვევებს, როდესაც შემთხვევითი ცვალებადობა ემორჩილება ნორმალური განაწილების კანონს. ნორმალური განაწილების კანონს აქვს ორი პარამეტრი: მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია. ამიტომ ასეთ შემთხვევით სიდიდეზე არა შემთხვევითი ფაქტორის გავლენა შეიძლება აისახოს როგორც მათემატიკური მოლოდინის, ასევე დისპერსიის ცვალებადობაზე. თუ დაკვირვებები ხორციელდება ერთი და იგივე მეთო-დიკით, ერთი და იგივე ხელსაწყოებით, მაშინ დისპერსია შეიძლება ჩავთვა-ლოთ უცვლელად და არა შემთხვევითი ფაქტორის გავლენა აისახება დაკვირვების შედეგების მათემატიკური მოლოდინის ცვალებადობაზე.

შემდგომში განვიხილავთ მხოლოდ ასეთ შემთხვევებს, როდესაც არა შემ-თხვევითი ფაქტორების გავლენით შეიძლება შეიცვალოს დაკვირვების შედეგების მათემატიკური მოლოდინი. *იმისათვის, რომ დადგინდეს არაშემთხვევითი* A *ფაქტორის გავლენა* $x_1, x_2, ..., x_n$ *დაკვირვების შედეგებზე, საჭიროა შემოვიტანოთ ამ გავლენის მახასიათებელი.* ვთქვათ A ფაქტორის გავლენა შეისწავლება ამ ფაქტორის $A_1, A_2, ..., A_k$ დონეებზე. შესაბამისი დაკვირვების შედეგები ავღნიშნოთ $a_1, a_2, ..., a_k$. მაშინ A ფაქტორის გავლენის შესასწავლად შეიძლება გამოვიყენოთ სიდიდე $\sigma_A^2 = \frac{1}{k-1}\sum_{i=1}^{k}(a_i - \bar{a})^2$, სადაც $\bar{a} = \frac{1}{k}\sum_{i=1}^{k} a_i$. σ_A^2-ს A ფაქტორის დისპერსიას ეძახიან. A ფაქტორი არ არის შემთხვევითი, ამიტომ σ_A^2 არ არის დისპერსია კლასიკური გაგებით. ის განსახილველად შემოტანილი იქნა ორი მიზეზის გამო. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ დისპერსია არის გაბნევის უმარტივესი მახასიათებელი. მეორეც,

შემთხვევითი A ფაქტორის გავლენა დაკვირვების შედეგებზე ამ შემთხვევაში ხასიათდება შემთხვევითი ფაქტორის ანალოგიურად. ეს საშუალებას იძლევა ერთმანეთს შევადაროთ შემთხვევითი და არა შემთხვევითი A ფაქტორის გავლენა.

დისპერსიული ანალიზი ეწოდება მეთოდების ერთობლიობას, რომლებიც საშუალებას იძლევიან მათი დისპერსიების დახმარებით გავაცალკევოთ შემთხვევითი და არა შემთხვევითი ფაქტორების გავლენა შესასწავლ მოვლენაზე. დისპერსიული ანალიზის ამოცანა არის: დაკვირვების შედეგებით გამოვთვალოთ შემთხვევითი და არა შემთხვევითი ფაქტორების დისპერსიები და შევადაროთ ისინი ერთმანეთს. განვიხილოთ დისპერსიული ანალიზის უმარტივესი შემთხვევა.

ვთქვათ $x_1, x_2, ..., x_n$ დაკვირვების შედეგებზე მოქმედებენ შემთხვევითი ფაქტორი და A ფაქტორი. ვთქვათ შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსია ცნობილია და σ^2-ის ტოლია. დაკვირვების შედეგებით გამოითვლება ამ დაკვირვების შედეგების გაფანტვის დისპერსია $S^2 = \frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \overline{x})^2$. ეს დისპერსია განპირობებულია ორი ფაქტორის გავლენით: შემთხვევითი ფაქტორით, რომელიც ხასიათდება σ^2 დისპერსიით და A ფაქტორით, რომელიც ხასიათდება σ_A^2 დისპერსიით. ეს ფაქტორები ერთმანეთისგან დამოუკიდებლები არიან. იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ დამოუკიდებელი შემთხვევითი სიდიდეების ჯამის დისპერსია ტოლია ამ შემთხვევითი სიდიდეების დისპერსიების ჯამის, ვწერთ $S^2 = \sigma^2 + \sigma_A^2$. აქედან ვღებულობთ $\sigma_A^2 = S^2 - \sigma^2$.

პრაქტიკაში, როგორც წესი, შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსია უცნობია და საჭიროა დაკვირვების შედეგებით მისი შეფასება. გადავიდეთ ისეთი შემთხვევის განხილვაზე, როდესაც დაკვირვების შედეგებზე გავლენას ახდენს ერთი ფაქტორი.

6.2. ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზი

განვიხილოთ შემთხვევა, როდესაც შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსია σ^2 უცნობია. ამ შემთხვევაში $x_1, x_2, ..., x_n$ დაკვირვების შედეგებით საჭიროა შემთხვევითი ფაქტორის σ^2 დისპერსიის და არა შემთხვევითი ფაქტორის σ_A^2 დისპერსიის შეფასება. ამ პრობლემის გადასაწყვეტად საჭიროა $A_1, A_2, ..., A_k$ დონეებზე დაკვირვებების გამეორება. ავღნიშნოთ $x_{i,1}, x_{i,2}, ..., x_{i,n}$-ით A ფაქტორის A_i $(i = 1, ..., k)$ დონის შესაბამისი დაკვირვების შედეგები. ამ შემთხვევაში შეიძლება სხვადასხვანაირად მოვიქცეთ. შეიძლება A ფაქტორის ერთ დონეზე განვახორციელოთ დაკვირვებების დიდი რაოდენობა, ამ დაკვირვებებით შევაფასოთ შემთხვევითი ფაქტორის σ^2 დისპერსია, მივიღოთ ის შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის ნამდვილ მნიშვნელობად და გამოვიყენოთ ზემოთ მოყვანილი სქემა. მაგრამ ეს არ არის საუკეთესო გამოსავალი იმიტომ, რომ არ იძლევა საშუალებას A ფაქტორის დონეებზე შევამოწმოთ შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის ცვალებადობა და ამ

ცვალებადობის არსებობის შემთხვევაში გავითვალისწინოთ ის დისპერსიულ ანალიზში. ამიტომ შემდეგნაირად იქცევიან.

A ფაქტორის i დონეზე ატარებენ დაკვირვებების ერთნაირ n რაოდენობას: $x_{i,j}, i=1,...,k; j=1,...,n$. ითვლიან საშუალოებს A ფაქტორის ყველა დონისათვის და დაკვირვებების ყველა შედეგისათვის

$$\overline{x}_i = \frac{1}{n}\sum_{j=1}^{n} x_{i,j} \quad \text{და} \quad \overline{\overline{x}} = \frac{1}{n \cdot k}\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{n} x_{i,j}.$$

ყველა დაკვირვების შედეგის დისპერსია გამოითვლება ფორმულით

$$S^2 = \frac{1}{nk-1}\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{n}(x_{ij} - \overline{\overline{x}})^2.$$

გამოვითვალოთ შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსია. A ფაქტორის დაფიქსირებული დონის დაკვირვების შედეგებზე, ანუ განსახილველი ფაქტორის A_i დონეზე $x_{i,1}, x_{i,2},..., x_{i,n}$ დაკვირვების შედეგებზე გავლენას ახდენს მხოლოდ შემთხვევითი ფაქტორი, რომლის დისპერსიაც ფასდება ფორმულით

$$S_i^2 = \frac{1}{n-1}\sum_{j=1}^{n}(x_{ij} - \overline{x}_i)^2, \quad i = 1,...,k.$$

ყოველი S_i^2, $i=1,...,k$, არის შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის შეფასება. შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის უფრო ზუსტ შეფასებას მივიღებთ, თუ გავასაშუალებთ მათ მნიშვნელობებს

$$S_0^2 = \frac{1}{k}\sum_{i=1}^{k} S_i^2 = \frac{1}{k(n-1)}\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{n}(x_{ij} - \overline{x}_i)^2.$$

გამოთვლილი S^2 და S_0^2 მნიშვნელობებით A ფაქტორის დისპერსია შეიძლება გამოვთვალოთ ფორმულით

$$\sigma_A^2 \approx S^2 - S_0^2. \tag{6.1}$$

ფორმულა (6.1) იძლევა σ_A^2 დისპერსიის უხეშ შეფასებას, რადგან S^2 და S_0^2 არიან დაკვირვების შედეგებით გამოთვლილი შეფასებები. უფრო ზუსტი შეფასება შეიძლება მივიღოთ დაკვირვების შედეგების A ფაქტორის დონეების მიხედვით საშუალო მნიშვნელობების, ანუ $\overline{x}_1, \overline{x}_2, ..., \overline{x}_k$ საშუალო მნიშვნელობების გაფანტვის განხილვით. ამ საშუალო მნიშვნელობების გაფანტვის დისპერსია ტოლია

$$\frac{1}{k-1}\sum_{i=1}^{k}(\overline{x}_i - \overline{\overline{x}})^2 = \sigma_A^2 + \frac{\sigma^2}{n} \approx \sigma_A^2 + \frac{S_0^2}{n}. \tag{6.2}$$

ეს დისპერისა განპირობებულია ორი ფაქტორით: შემთხვევითი და A ფაქტორით. (6.2)-დან ვღებულობთ

$$\sigma_A^2 = \frac{1}{k-1}\sum_{i=1}^{k}(\overline{x}_i - \overline{\overline{x}})^2 - \frac{S_0^2}{n}.$$

შემოვიტანოთ აღნიშვნა

$$S_A^2 = \frac{n}{k-1}\sum_{i=1}^{k}(\overline{x}_i - \overline{\overline{x}})^2 = n\sigma_A^2 + S_0^2,$$

მაშინ

$$\sigma_A^2 = \frac{S_A^2 - S_0^2}{n}. \tag{6.3}$$

იმისათვის, რომ დავადგინოთ დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის გავლენა საჭიროა ერთმანეთს შევადაროთ S_A^2 და S_0^2 დისპერსიები. თუ ეს დისპერსიები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან, მაშინ ეს განსხვავება შეიძლება გამოწვეული იქნას მხოლოდ A ფაქტორის გავლენით, რომელიც გამოისახება σ_A^2 დისპერსიით. თუ S_A^2 და S_0^2 დისპერსიები ერთნაირია, მაშინ ეს მიუთითებს იმაზე, რომ $\sigma_A^2 = 0$, ანუ A ფაქტორი არ მოქმედებს დაკვირვების შედეგებზე.

S_A^2 და S_0^2 არიან შესაბამისი დისპერსიების შეფასებები. ისინი გამოთვლილია დაკვირვების შედეგებით, რომლებიც შემთხვევითი სიდიდეები არიან. ამიტომ შეფასებებიც შემთხვევითი სიდიდეები არიან. აქედან გამომდინარე მათი ერთმანეთთან შედარება უნდა განხორციელდეს სტატისტიკური კრიტერიუმების გამოყენებით. კერძოდ, ფიშერის კრიტერიუმით, რადგან ცნობილია, რომ დისპერსიის ორი შეფასებული მნიშვნელობის შეფარდება ემორჩილება ფიშერის განაწილების კანონს. შედარების კრიტერიუმს აქვს სახე: თუ

$$\frac{S_A^2}{S_0^2} > F_{1-\alpha}, \tag{6.4}$$

სადაც $F_{1-\alpha}$ არის $l_1 = k-1,\ l_2 = k(n-1)$ თავისუფლების ხარისხებიანი ფიშერის განაწილების $1-\alpha$ დონის კვანტილი, მაშინ მიიღება გადაწყვეტილება, რომ დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის გავლენა არის არსებითი და ამ გავლენის დისპერსია გამოითვლება (6.3) ფორმულით. წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება გადაწყვეტილება, რომ დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორი გავლენას არ ახდენს. ამ შემთხვევაში შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის შეფასებისათვის S_0^2-ის ნაცვლად გამოიყენება S^2-ი, რომელიც არის შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის უფრო ზუსტი შეფასება.

კონკრეტული მაგალითების პრაქტიკული გამოთვლების პროცედურების გამარტივების მიზნით მოვიყვანოთ ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზის განხორციელების სქემა.

პირველ რიგში დაკვირვების ყველა შედეგის შეტანა ხდება ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზის ცხრილ 6.1-ში.

ცხრილი 6.1.

j-ი დაკვირ-ვების შედეგი	ფაქტორის დონეები			
	A_1	A_2		A_k
1	x_{11}	x_{21}		x_{k1}
2	x_{12}	x_{22}		x_{k2}
...				
n	x_{1n}	x_{2n}		x_{kn}
ჯამი	X_1	X_2		X_k

ცხრილის ბოლო სტრიქონში X_i-ით აღნიშნულია i სვეტში მოცემული დაკვირვების შედეგების ჯამი.

დაკვირვების შედეგებით გამოითვლება სიდიდეები:

1) ყველა დაკვირვების შედეგების კვადრატების ჯამი
$$\vartheta_1 = \sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{n} x_{ij}^2 ;$$
2) სვეტებში მოცემული დაკვირვების შედეგების ჯამების კვადრატების ჯამი გაყოფილი სვეტებში დაკვირვებების რაოდენობაზე
$$\vartheta_2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{k} X_i^2 ;$$
3) დაკვირვების შედეგების ჯამის კვადრატი გაყოფილი დაკვირვებების საერთო რაოდენობაზე
$$\vartheta_3 = \frac{1}{kn}\left(\sum_{i=1}^{k} X_i\right)^2 ;$$
4) S_A^2 და S_0^2 დისპერსიების შეფასებები ფორმულებით
$$S_0^2 = \frac{\vartheta_1 - \vartheta_2}{k(n-1)}, \quad S_A^2 = \frac{\vartheta_2 - \vartheta_3}{k-1}. \qquad (6.5)$$

ფიშერის კრიტერიუმებით ერთმანეთს დარდება დისპერსიები S_A^2 და S_0^2. ერთმანეთისაგან მათი არსებითი განსხვავებისას მიიღება გადაწყვეტილება დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის არსებითი გავლენის შესახებ და ამ ფაქტორის დისპერსია გამოითვლება (6.3) ფორმულით. წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება გადაწყვეტილება დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის გავლენის არა არსებითობის შესახებ და ფორმულით
$$S^2 = \frac{\vartheta_1 - \vartheta_3}{kn-1}$$
გამოითვლება შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის უფრო ზუსტი შეფასება ვიდრე (6.5)-ის პირველი ფორმულით გამოთვლილი შეფასებაა.

პრაქტიკაში ხშირად გვხვდება შემთხვევა, როდესაც A ფაქტორის სხვადასხვა დონეებზე მოცემულია დაკვირვების შედეგების სხვადასხვა რაოდენობა, ანუ ფაქტორის A_i დონეზე მოცემულია მნიშვნელობები $x_{i1}, x_{i2}, \dots, x_{in_i}$, $i = 1,\dots,k$. ამ შემთხვევაში შეიძლება მოვიქცეთ შემდეგნაირად: A ფაქტორის ყოველი დონისათვის დავტოვოთ დაკვირვებების ერთნაირი რაოდენობა, რომელიც შეესაბამება n_i-ის მინიმალურ სიდიდეს, სადაც $i = 1,\dots,k$; დანარჩენი დაკვირვების შედეგები უკუვაგდოთ. დაკვირვების შედეგების უკუგდება აუარესებს ანალიზის შედეგების ხარისხს. ამიტომ, ამ შემთხვევაში, ახორციელებენ ერთფაქტორულ დისპერსიულ ანალიზს, რომელიც არის ზემოთ მოყვანილი სქემის უბრალო მოდიფიკაცია და აქვს სახე:

1) $\vartheta_1 = \sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{n_i} x_{ij}^2$;

2) $\vartheta_2 = \sum_{i=1}^{k}\frac{X_i^2}{n_i}$;

3) $\vartheta_3 = \frac{1}{N}\left(\sum_{i=1}^{k} X_i\right)^2$, სადაც $N = \sum_{i=1}^{k} n_i$.

ამ სიდიდეებით გამოითვლება დისპერსიების მნიშვნელობები
$$S_0^2 = \frac{\vartheta_1 - \vartheta_2}{N-k}, \quad S_A^2 = \frac{\vartheta_2 - \vartheta_3}{k-1}.$$

მოწმდება დისპერსიების გამოთვლილი მნიშვნელობების ერთმანეთისაგან განსხვავების არსებითობა. თუ სრულდება (6.4) უტოლობა, სადაც $F_{1-\alpha}$ არის $l_1 = k-1$ და $l_2 = N-k$ თავისუფლების ხარისხებიანი ფიშერის განაწილების კანონის $1-\alpha$ დონის კვანტილი, მაშინ მიიღება გადაწყვეტილება დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის გავლენის არსებითობის შესახებ და ამ გავლენის დისპერსია

$$\sigma_A^2 = \frac{(k-1)N}{N^2 - \sum_{i=1}^{k} n_i^2}(S_A^2 - S_0^2).$$

წინააღმდეგ შემთხვევაში, ანუ თუ არ სრულდება (6.4) პირობა, მიიღება გადაწყვეტილება დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის გავლენის არა არსებითობის შესახებ და დისპერსიის უფრო ზუსტი შეფასება გამოითვლება ფორმულით

$$S^2 = \frac{\vartheta_1 - \vartheta_3}{N-1}.$$

6.3. ორფაქტორული დისპერსიული ანალიზი

პრაქტიკაში, ხშირად გვხვდება ამოცანები, როდესაც დაკვირვების შედეგებზე გავლენას ახდენენ მრავალი არაშემთხვევითი ფაქტორები. ასეთი ამოცანების გადასაწყვეტად გამოიყენება მრავალფაქტორული ანალიზის მეთოდები, კერძოდ, მრავალფაქტორული დისპერსიული ანალიზის მეთოდები. მრავალფაქტორული დისპერსიული ანალიზის მაგალითად განვიხილავთ ორფაქტორულ დისპერსიულ ანალიზს, ანუ შემთხვევას, როდესაც დაკვირვების შედეგებზე მოქმედებს ორი ფაქტორი A და B. ორი ფაქტორის გავლენა შეიძლება შესწავლილი იქნას ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზის საშუალებით შემდეგნაირად. დავაფიქსიროთ ერთი ფაქტორის (მაგალითად, B ფაქტორის) მნიშვნელობა რაღაც დონეზე და ამ დონეზე შევისწავლოთ მეორე ფაქტორის (მაგალითად, A ფაქტორის) გავლენა დაკვირვების შედეგებზე ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზის გამოყენებით. შემდეგ პირველი B ფაქტორის დონე დავაფიქსიროთ მეორე დონეზე და ამ დონეზე (კვლავ ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზის მეთოდის დახმარებით) შევისწავლოთ მეორე A ფაქტორის გავლენა და ა.შ. ასეთ მიდგომას გააჩნია შემდეგი ნაკლი: 1) B ფაქტორის ყველა დონისათვის საჭიროა ახალი დაკვირვების შედეგები, რომლებიც B ფაქტორის სხვა დონეებისათვის არ გამოდგება, ანუ გაუმართლებლად იზრდება დაკვირვების შედეგების საერთო რაოდენობა; 2) შეუძლებელია A და B ფაქტორების ურთიერთგავლენის ფაქტორის დაკვირვების შედეგებზე გავლენის დადგენა, იმ შემთხვევაში თუ ასეთ გავლენას ადგილი აქვს. ამ ნაკლისაგან თავისუფალია ორფაქტორული დისპერსიული ანალიზი, რომლის განხილვაზეც გადავდივართ.

ავღნიშნოთ $a_1, a_2, ..., a_k$ და $b_1, b_2, ..., b_m$ შესაბამისად A და B ფაქტორების დონეებია. ცხრილი 6..2 წარმოადგენს ორფაქტორული დისპერსიული ანალიზის ცხრილს.

ცხრილი 6.2.

ფაქტორები		A				ჯამი
		a_1	a_2		a_k	
B	b_1	x_{11}	x_{21}		x_{k1}	X_1'
	b_2	x_{12}	x_{22}		x_{k2}	X_2'
	b_m	x_{1m}	x_{2m}		x_{km}	X_m'
ჯამი		X_1	X_2		X_k	

მივაქციოთ ყურადღება იმას, რომ ნებისმიერი სვეტის და ნებისმიერი სტრიქონის გადაკვეთაზე მოცემულია დაკვირვების მხოლოდ ერთი შედეგი, ანუ A და B ფაქტორების დონეების ნებისმიერ წყვილს შეესაბამებს მხოლოდ ერთი დაკვირვების შედეგი. ცხრილ 6.2-ში $X_1, X_2, ..., X_k$-ით აღნიშნულია შესაბამის სვეტებში დაკვირვების შედეგების ჯამები, ხოლო $X_1^{'}, X_2^{'}, ..., X_m^{'}$-ით აღნიშნულია დაკვირვების შედეგების ჯამები შესაბამის სტრიქონებში.

ავღნიშნოთ: $\overline{x}_i$ არის i-რ სვეტში მოცემული დაკვირვების შედეგების საშუალო არითმეტიკული, ანუ $\overline{x}_i = \dfrac{X_i}{m}$, $i = 1, ..., k$, ხოლო $\overline{x}_j'$ არის j-რ სტრიქონში მოცემული დაკვირვების შედეგების საშუალო არითმეტიკული, ანუ $\overline{x}_j' = \dfrac{X_j'}{k}$, $j = 1, .., m$. $\overline{\overline{x}}$-ით აღნიშნულია ყველა დაკვირვების შედეგის საშუალო არითმეტიკული.

განვიხილოთ საშუალო არითმეტიკულების გაბნევა სვეტებში და სტრიქონებში. საშუალო არითმეტიკულების გაბნევაზე სვეტებში მოქმედებს მხოლოდ ორი ფაქტორი: A ფაქტორი და შემთხვევითი ფაქტორი, B ფაქტორი არ მოქმედებს, რადგან მისი მოქმედება ყოველ სვეტზე საშუალდება. ამიტომ შეიძლება დავწეროთ:

$$\frac{1}{k-1}\sum_{i=1}^{k}(\overline{x}_i - \overline{\overline{x}})^2 = \sigma_A^2 + \frac{\sigma^2}{m}. \qquad (6.6)$$

ზუსტად ასევე, საშუალო არითმეტიკულების გაფანტვაზე სტრიქონებში მოქმედებს ორი ფაქტორი: B ფაქტორი და შემთხვევითი ფაქტორი, A ფაქტორი არ მოქმედებს, რადგან მისი მოქმედება საშუალდება ყოველ სტრიქონზე. მიტომ სამართლიანია:

$$\frac{1}{m-1}\sum_{j=1}^{m}(\overline{x}_j' - \overline{\overline{x}})^2 = \sigma_B^2 + \frac{\sigma^2}{k}. \qquad (6.7)$$

ცნობილი, რომ იყოს შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსია σ^2, (6.6) და (6.7)-დან ადვილად გამოვთვლიდით A და B ფაქტორების შესაბამის დისპერსიებს σ_A^2 და σ_B^2 და დავამთავრებდით ორფაქტორულ დისპერსიულ ანალიზს. მგრამ დისპერსია σ^2 უცნობია და მისი მნიშვნელობა საჭიროა განვსაზღვროთ არსებული დაკვირვების შდეგების საფუძველზე.

მოვიქცეთ შემდეგნაირად. გამოვთვალოთ i-რ სვეტში მოცემული დაკვირვების შედეგების დისპერსია

$$S_i^2 = \frac{1}{m-1}\sum_{j=1}^{m}(x_{ij}-\overline{x}_i)^2\ ,\ \ i=1,\ldots,k\ .$$

ეს დისპერსია განაპირობებულია ორი ფაქტორით: შემთხვევითი ფაქტორი და B ფაქტორი, რადგან A ფაქტორის დონე დაფიქსირებულია. ამიტომ

$$S_i^2 = \sigma_B^2 + \sigma^2\ ,\ \ i=1,\ldots,k\ . \tag{6.8}$$

ტოლობა (6.8) უფრო ზუსტი იქნება, თუ S_i^2 ნაცვლად ვისარგებლებთ მათი გასაშუალებული მნიშვნელობით, ანუ

$$\sigma_B^2 + \sigma^2 = \frac{1}{k}\sum_{i=1}^{k}S_i^2 = \frac{1}{k(m-1)}\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{m}(x_{ij}-\overline{x}_i)^2\ . \tag{6.9}$$

ტოლობა (6.9)-ს გამოვაკლოთ ტოლობა (6.7). მივიღებთ

$$\sigma^2 - \frac{\sigma^2}{k} = \frac{1}{k(m-1)}\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{m}(x_{ij}-\overline{x}_i)^2 - \frac{1}{m-1}\sum_{j=1}^{m}(\overline{x}'_j-\overline{\overline{x}})^2\ .$$

აქედან ადვილად განვსაზღვრავთ σ^2-ს:

$$\sigma^2 = \frac{1}{(k-1)(m-1)}\left[\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{m}(x_{ij}-\overline{x}_i)^2 - k\sum_{j=1}^{m}(\overline{x}'_j-\overline{\overline{x}})^2\right].$$

მიღებული გამოსახულება იძლევა საშუალებას დაკვირვების ყველა შედეგით გამოვთვალოთ შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის შეფასება. აღვნიშნოთ ის S_0^2-ით.

შემოვიტანოთ აღნიშვნა

$$S_A^2 = \frac{m}{k-1}\sum_{i=1}^{k}(\overline{x}_i-\overline{\overline{x}})^2 = m\sigma_A^2+\sigma^2 \approx m\sigma_A^2 + S_0^2\ ,$$

$$S_B^2 = \frac{k}{m-1}\sum_{j=1}^{m}(\overline{x}_j-\overline{\overline{x}})^2 = k\sigma_B^2+\sigma^2 \approx k\sigma_B^2 + S_0^2\ .$$

ამ ფორმულებიდან ცხადად ჩანს, რომ დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის გავლენისას S_A^2 დისპერსია განსხვავებული იქნება S_0^2 დისპერსიისაგან. მათი სტატისტიკურად არსებითი განსხვავება უნდა დადგინდეს ფიშერის კრიტერიუმის დახმარებით, რადგან დაკვირვების შედეგებით გამოთვლილი შეფასებები S_A^2 და S_0^2 არიან შემთხვევითი სიდიდეები. მათი შედარების კრიტერიუმს აქვს შემდეგი სახე: თუ

$$\frac{S_A^2}{S_0^2} > F_{1-\alpha}\ ,$$

სადაც $F_{1-\alpha}$ არის $k-1$ და $(k-1)(m-1)$ თავისუფლების ხარისხებიანი ფიშერის განაწილების კანონის $1-\alpha$ დონის კვანტილი, მაშინ მიიღება გადაწყვეტილება, რომ დაკვირვების შედეგებზე A ფაქტორის გავლენა არსებითია და ამ გავლენის დისპერსია გამოითვლება ფორმულით:

$$\sigma_A^2 = \frac{S_A^2 - S_0^2}{m}\ .$$

თუ A ფაქტორი გავლენას არ ახდენს დაკვირვების შედეგებზე, მაშინ S_A^2 და S_0^2 არიან შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის შეფასებები და უფრო ზუსტი შეფასების საპოვნელად საჭიროა მათი საშუალო მნიშვნელობის გამოყენება

$$S^2 = \frac{(k-1)S_A^2+(k-1)(m-1)S_0^2}{(k-1)+(k-1)(m-1)} = \frac{(k-1)S_A^2+(k-1)(m-1)S_0^2}{m(k-1)}\ .$$

ზუსტად ასევე შეიძლება B ფაქტორის გავლენის არსებითობის დადგენა. თუ

$$\frac{S_B^2}{S_0^2} > F_{1-\alpha},$$

სადაც $F_{1-\alpha}$ არის $m-1$ და $(k-1)(m-1)$ თავისუფლების ხარისხებიანი ფიშერის განაწილების კანონის $1-\alpha$ დონის კვანტილი, მაშინ მიიღება გადაწყვეტილება, რომ დაკვირვების შედეგებზე B ფაქტორის გავლენა არსებითია. ამ გავლენის დისპერსია გამოითვლება ფორმულით:

$$\sigma_B^2 = \frac{S_B^2 - S_0^2}{k}.$$

თუ B ფაქტორი გავლენას არ ახდენს დაკვირვების შედეგებზე, მაშინ S_B^2 და S_0^2 არიან შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის შეფასებები და უფრო ზუსტი შეფასების გამოთვლა შესაძლებელია მათი საშუალო მნიშვნელობის გამოყენებით

$$S^2 = \frac{(m-1)S_B^2 + (k-1)(m-1)S_0^2}{(m-1)+(k-1)(m-1)} = \frac{(m-1)S_B^2 + (k-1)(m-1)S_0^2}{k(m-1)}.$$

თუ დაკვირვების შედეგებზე არ მოქმედებენ A და B ფაქტორები, მაშინ S_A^2, S_B^2 და S_0^2 დისპერსიების დახმარებით შესაძლებელია შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის ყველაზე ზუსტი შეფასების გამოთვლა

$$S^2 = \frac{(k-1)S_A^2 + (m-1)S_B^2 + (k-1)(m-1)S_0^2}{(k-1)+(m-1)+(k-1)(m-1)} = \frac{(k-1)S_A^2 + (m-1)S_B^2 + (k-1)(m-1)S_0^2}{mk-1}.$$

ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზის ანალოგიურად გამოთვლების ავტომატიზაციისათვის მოვიყვანოთ ორფაქტორული დისპერსიული ანალიზის გამოთვლების სქემა:

1) $\vartheta_1 = \sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{m} x_{ij}^2$;

2) $\vartheta_2 = \frac{1}{m}\sum_{i=1}^{k} X_i^2$;

3) $\vartheta_3 = \frac{1}{k}\sum_{j=1}^{m} X_j'^2$;

4) $\vartheta_4 = \frac{1}{km}\left(\sum_{i=1}^{k} X_i\right)^2 = \frac{1}{km}\left(\sum_{j=1}^{m} X_j'\right)^2$.

გამოთვლილი სიდიდეებით ჩვენთვის საინტერესო დისპერსიები გამოითვლება შემდეგი ფორმულებით

$$S_0^2 = \frac{\vartheta_1 + \vartheta_4 - \vartheta_2 - \vartheta_3}{(k-1)(m-1)};\quad S_A^2 = \frac{\vartheta_2 - \vartheta_4}{k-1};\quad S_B^2 = \frac{\vartheta_3 - \vartheta_4}{m-1}.$$

განხილულ ორფაქტორულ ანალიზში იგულისხმებოდა, რომ განსახილველი არა შემთხვევითი A და B ფაქტორები ერთმანეთზე არ მოქმედებენ. ასეთი ურთიერთ ზემოქმედების შემთხვევაში ურთიერთ გავლენის ფაქტორის არსებითობის დასადგენად საჭიროა განმეორებადი დაკვირვებები A და B ფაქტორების დაფიქსირებული მნიშვნელობებისათვის. ავღნიშნოთ: $x_{ij1}, x_{ij2}, ..., x_{ijn}$ დაკვირვების შედეგებია A და B ფაქტორების a_i და b_j

დონეებზე შესაბამისად. ავღნიშნოთ A და B ფაქტორების ურთიერთ მოქმედების ფაქტორის დისპერსია σ_{AB}^2-ით. შევინარჩუნოთ აღნიშვნა x_{ij} განმეორებადი დაკვირვების შედეგების საშუალო არითმეტიკულისათვის. შესაბამისი დისპერსია გამოითვლება ფორმულით

$$S_{ij}^2 = \frac{1}{n-1}\sum_{\ell=1}^{n}(x_{ij\ell} - x_{ij})^2 .$$

ის განაპირობებულია ორი ფაქტორის გავლენით: ურთიერთგავლენის ფაქტორი დისპერსიით σ_{AB}^2 და შემთხვევითი ფაქტორი S^2 დისპერსიით, რომლის მნიშვნელობაც გამოითვლება ასე

$$S^2 = \frac{1}{km}\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{m} S_{ij}^2 = \frac{1}{km(n-1)}\sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{m}\sum_{\ell=1}^{n}(x_{ij\ell} - x_{ij})^2 .$$

ორივე ეს დისპერსია შედის S_0^2 დისპერსიაში და განსაზღვრავს მის მნიშ-ვნელობას

$$S_0^2 \approx \sigma_{AB}^2 + \frac{S^2}{n} .$$

სიდანაც

$$\sigma_{AB}^2 \approx S_0^2 - \frac{S^2}{n} .$$

აქედან ცხადია, რომ თუ $n \cdot S_0^2$ სტატისტიკურად არსებითად განსხვავდება S^2-გან, ანუ თუ ადგილი აქვს

$$\frac{n \cdot S_0^2}{S^2} > F_{1-\alpha} ,$$

სადაც $F_{1-\alpha}$ არის $F_{(k-1)(m-1),km(n-1)}$ ფიშერის განაწილების კანონის $1-\alpha$ დონის კვანტილი, მაშინ მიიღება გადაწყვეტულება, რომ დაკვირვების შედეგებზე მოქმედებს ურთიერთ გავლენის ფაქტორი და მისი დისპერსია ფასდება ფორმულით

$$\sigma_{AB}^2 = \frac{nS_0^2 - S^2}{n} ,$$

წინააღმდეგ შემთხვევაში დაკვირვების შედეგებზე ურთიერთგავლენის ფაქტორი არ მოქმედებს. ამ შემთხვევაში S^2 და S_0^2 არიან შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის შეფასებები და მათი საშუალებით შეიძლება გამოვთვალოთ ამ უკანასკნელის უფრო ზუსტი შეფასება

$$\sigma^2 \approx \frac{km(n-1)S^2 + (k-1)(m-1)S_0^2}{km(n-1) + (k-1)(m-1)} .$$

ურთიერთგავლენის ფაქტორის გათვალისწინებისას ზემოთ მოყვანილი ორფაქტორული ანალიზის სქემა შეივსება შემდეგნაირად. დამატებით გამოითვლება

$$\vartheta_5 = \sum_{i=1}^{k}\sum_{j=1}^{m}\sum_{\ell=1}^{n} x_{ij\ell}^2 \quad \text{და} \quad S^2 = \frac{\vartheta_5 - n\vartheta_1}{km(n-1)} .$$

შემდგომი ანალიზი ხორციელდება ზემოთ მოყვანილის შესაბამისად.

თავი 7. რეგრესიული ანალიზი

7.1. შესავალი

კორელაციური ანალიზი საშუალებას იძლევა დავადგინოთ ერთი შემთხვევითი სიდიდის მეორეზე გავლენის ფაქტი. დისპერისული ანალიზი საშუალებას იძლევა დავადგინოთ შემთხვევით სიდიდეზე არა შემთხვევითი ფაქტორის გავლენა. კვლევის შემდგომი (არა მნიშვნელობის მიხედვით, არამედ განხილვის მიმდევრობით) ეტაპი არის ამ გავლენის რაოდენობრივი აღწერა მისი არსებობის შემთხვევაში.

გადავიდეთ რეგრესიული ანალიზის ძირითადი მომენტების განხილვაზე. მათემატიკური სტატისტიკის ამ მეტად მნიშვნელოვანი ნაწილის უფრო ღრმად შესწავლის მსურველებმა შეუძლიათ ისარგებლონ ლიტერატურით [7, 15, 36, 37, 56].

განვიხილოთ ორი ξ და η შემთხვევითი სიდიდეები. ვთქვათ ისინი გავლენას ახდენენ ერთმანეთზე, ანუ ერთი მათგანის ცვლილება განაპირობებს მეორეს ცვლილებას. ამ შემთხვევითი სიდიდეების მნიშვნელობების შეპირისპირებისას შესაძლებელია ორი სახის შეცდომების დაშვება: ა) ξ-ს შემთხვევითი ფლუქტუაციის გამო η-ს მნიშვნელობას უთანადდება ξ-ს არა ის მნიშვნელობა, რომელიც სინამდვილეში შეესაბამება η-ს მოცემულ მნიშვნელობას; ბ) შესაბამისობის შეცდომა გამოწვეულია η-ს შემთხვევითი ფლუქტუაციით. ფორმალურად ორივე შეცდომა შეიძლება მივაკუთნოთ η-ს და წარმოვიდგინოთ, რომ საერთო შეცდომის სიდიდე გამოწვეულია მხოლოდ η-ს შემთხვევითი გაფანტვით. ავღნიშნოთ η-ს განაწილების ფუნქცია $F(y)$-ით. რადგან η არის დამოკიდებული ξ შემთხვე-ვითი სიდიდისაგან, განაწილების ფუნქცია $F(y)$ არის პირობითი განაწილების ფუნქცია, რომლის მნიშვნელობაც დამოკიდებულია იმაზე თუ როგორ მნიშვნელობას ღებულობს ξ შემთხვევითი სიდიდე , ანუ $F(y)$ ფუნქცია არის ორი არგუმენტის ფუნქცია $F(y)=F(x,y)$. თუ ცნობილია $F(x,y)$, მაშინ ცნობილია η-ს ξ-გან დამოკიდებულების მთლიანი აღწერა, ამასთან გამოსახული ზუსტ ფუნქციონალურ დამოკიდებულებებში. $F(x,y)$-ის მოძებნა დაკვირვების შედეგების საფუძველზე საკმაოდ ძნელი ამოცანაა, რომელიც მოითხოვს დიდი რაოდენობის დაკვირვების შედეგებს. ამიტომ მათი მოძებნა ხერხდება საკმაოდ იშვიათად. დაუშვათ ξ და η ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეებია. მაშინ $F(x,y)$ იქნება ორ განზომილებიანი ნორმალური განაწილების ფუნქცია, რომელიც სრულად განისაზღვრება მათემატიკური მოლოდინებითა და დისპერსიებით. ამიტომ η-ს ξ-გან დამოკიდებულების საჩვენებლად საკმარისია ჩვენება თუ როგორ იცვლება η სიდიდის მათემატიკური მოლოდინი და დისპერსია ξ-ს ცვლილებისას.

შემდეგში ξ პარამეტრის მნიშვნელობა ავღნიშნოთ x-ით, η პარამეტრის მნიშვნელობა - y-ით. a_y და σ_y^2-ით ავღნიშნოთ η შემთხვევითი სიდიდის საშუალო და დისპერსია. მაშინ მივდივართ ორი ფუნქციის მოძებნის აუცილებლობასთან:

$$a_y = f_1(x) \text{ და } \sigma_y^2 = f_2(x).$$

მეორე დამოკიდებულება აღწერს მეთოდიკის სიზუსტის ცვალებადობას პარამეტრის ცვალებადობისას. მას *სკედასტიკური დამოკიდებულება* ეწოდება და იშვიათად გამოიყენება. პირველი დამოკიდებულება აღწერს η-საშუალო მნიშვნელობების ცვალებადობას ξ სიდიდის მნიშვნელობების ცვალებადობისას. ამ დამოკიდებულებას *რეგრესიული დამოკიდებულება* ჰქვია და ის თამაშობს დიდ როლს მრავალი ამოცანის გადაწყვეტისას, რადგან აღწერს ξ და η სიდიდეების ჭეშმარიტ, ყველა შემთხვევითი დამატებისაგან თავისუფალ, დამოკიდებულებას. ამიტომ ყოველგვარი დამოკიდებულების გამოკვლევის მიზანია რეგრესიული დამოკიდებულების პოვნა, ხოლო დისპერისია გამოიყენება მოძებნილი შეფასებების სიზუსტის შესაფასებლად.

ამრიგად, ზოგადად, რეგრესიული დამოკიდებულება მიახლოებით შეიძლება ჩავწეროთ შემდეგნაირად

$$y = f(x) + \varepsilon\,, \qquad (7.1)$$

სადაც ε - ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეა ნოლის ტოლი მათემატიკური მოლოდინით და σ^2 დისპერსიით. ზოგადად $f(x)$ ფუნქცია დამოკიდებულია პარამეტრების გარკვეული რაოდენობისაგან, რომელთა მნიშვნელობები უნდა იქნას მონახული დაკვირვების შედეგების საფუძველზე. ავღნიშნოთ: $x_i, y_i, i=1,...,n$, შესაბამისად ξ და η შემთხვევით სიდიდეებზე დაკვირვების შედეგებია. (7.1) რეგრესიული დამოკიდებულებით x_i-ს ყოველ მნიშვნელობას შეესაბამება y_i-ს გარკვეული მნიშვნელობა. ამ დროს დაშვებული შეცდომა ტოლია $y_i - f(x_i)$-ის. ყველა i, $i=1,...,n$-თვის დაშვებული შეცდომები არიან შემთხვევითი სიდიდეები, ამიტომ უცნობი პარამეტრების შეფასებებად ბუნებრივია ავიღოთ მათი ისეთი მნიშვნელობები, რომლებიც მინიმიზაციას გაუკეთებენ ამ შემთხვევითი სიდიდეების დისპერსიას

$$D = \frac{1}{n-\ell}\sum_{i=1}^{n}(y_i - f(x_i))^2\ . \qquad (7.2)$$

იმის გამო, რომ f ფუნქციის უცნობი პარამეტრები შეზღუდვებს ადებენ დაკვირვების შედეგებს რომლებითაც ისინი ფასდებიან, D დისპერსიის თავისუფლების ხარისხის სიდიდე მცირდება შესაბამისი რაოდენობით. ამიტომ ℓ არის f ფუნქციის უცნობი პარამეტრების რიცხვი. დაკვირვების შედეგების ერთნაირი n რაოდენობისათვის D დისპერსიის გაზრდა შეიძლება გამოწვეული იყოს არა მხოლოდ f ფუნქციის პარამეტრების მნიშვნელობების არა კორექტული შერჩევით, არამედ ამ პარამეტრების რაოდენობის გაზრდითაც. ამიტომ საჭიროა რეგრესიად შერჩეული იქნას შესაძლებლობის ფარგლებში მინიმალური რაოდენობის უცნობი პარამეტრების მქონე ფუნქცია.

7.2. მიახლოებითი რეგრესიის გამოთვლა და ანალიზი

წინამდებარე თავის შესავალში ვთქვით, რომ რეგრესიის უცნობი კოეფიციენტების შეფასებების მონახვა ხდება შესაბამისი დისპერსიის მინიმიზაციით. იქვე ავღნიშნეთ, რომ რეგრესია მოიძებნება ერთნაირი რაოდენობის პარამეტრების მქონე ფუნქციებს შორის. ამ შემთხვევაში რეგრესიის

აღდგენისათვის (7.2) დისპერსიის მინიმიზაცია ტოლფასია შემდეგი გამოსახულების მინიმიზაციის

$$S=\sum_{i=1}^{n}(y_i-f(x_i))^2\,, \qquad (7.3)$$

სადაც $x_i, y_i, i=1,...,n$, არიან დაკვირვების შედეგები. (7.3) კრიტერიუმს ეწოდება *უმცირეს კვადრატთა კრიტერიუმი.* (7.3) – ის მინიმიზაციისათვის გამოიყენება მათემატიკური ანალიზის კარგად ნაცნობი მეთოდი. კერძოდ, გავადიფერენციროთ (7.3) გამოსახულება უცნობი პარამეტრებით, მიღებული გამოსახულებები გავუტოლოთ ნოლს და ამოვხსნათ მიღებული განტოლებათა სისტემა უცნობი პარამეტრების მიმართ.

ავღნიშნოთ $a_1, a_2,...,a_k$ რეგრესიის უცნობი პარამეტრები, ანუ ადგილი აქვს დამოკიდებულებას $y=f(x)=f(a_1,a_2,...,a_k;x)$. გავადიფერენციროთ (7.3) კრიტერიუმი ამ პარამეტრებით და მიღებული გამოსახულებები გავუტოლოთ ნოლს

$$\frac{\partial S}{\partial a_1}=\sum_{i=1}^{n}(y_i-f(x_i))\frac{\partial f}{\partial a_1}=0\,,$$

$$\frac{\partial S}{\partial a_2}=\sum_{i=1}^{n}(y_i-f(x_i))\frac{\partial f}{\partial a_2}=0\,,$$

……………………………..

$$\frac{\partial S}{\partial a_k}=\sum_{i=1}^{n}(y_i-f(x_i))\frac{\partial f}{\partial a_k}=0\,.$$

მიღებულ განტოლებათა სისტემას ეწოდება *ნორმალურ განტოლებათა სისტემა.* იმის გამო, რომ S დადებითად განსაზღვრული ფუნქციაა და f რეგრესიად ყოველთვის აირჩევა დიფერენცირებადი ფუნქცია, ნორმალურ განტოლებათა სისტემა ყოველთვის არსებობს და აქვს ამოხსნა. მისი ამოხსნის მეთოდი დამოკიდებულია ფუნქციის სახისაგან და ξ და η შემთხვევითი სიდიდეების მახასიათებლებისაგან. თუ f ფუნქციაში უცნობი პარამეტრები შედიან წრფივად, ნორმალურ განტოლებათა სისტემა იქნება წრფივ განტოლებათა სისტემა, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ანუ როდესაც f-ში კოეფიციენტები შედიან არა წრფივად, ნორმალურ განტოლებათა სისტემა არის არა წრფივ განტოლებათა სისტემა და მისი ამოხსნისათვის, ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში, საჭიროა შესაბამისი მეთოდის შერჩევა. თუ ნორმალურ განტოლებათა სისტემას აქვს ერთზე მეტი ამონახსენი, მაშინ მათ შორის ამოირჩევა ის ამონახსნი, რომელიც მინიმიზაციას უკეთებს (7.3) უმცირეს კვადრატთა კრიტერიუმს.

განვიხილოთ ნორმალურ განტოლებათა სისტემა, როდესაც რეგრესია აღსდგება მეორე რიგის პოლინომის სახით, ანუ რეგრესიას აქვს სახე $y=a_1+a_2\cdot x+a_3\cdot x^2$. ამ შემთხვევაში $\frac{\partial y}{\partial a_1}=1$, $\frac{\partial y}{\partial a_2}=x$, $\frac{\partial y}{\partial a_3}=x^2$ და ნორმალურ განტოლებათა სისტემა ღებულობს სახეს:

$$\sum_{i=1}^{n}(y_i-(a_1+a_2\cdot x_i+a_3\cdot x_i^2))\cdot 1=0\,,$$

$$\sum_{i=1}^{n}(y_i-(a_1+a_2\cdot x_i+a_3\cdot x_i^2))\cdot x_i=0\,,$$

$$\sum_{i=1}^{n}(y_i-(a_1+a_2\cdot x_i+a_3\cdot x_i^2))\cdot x_i^2=0\,.$$

ეს სისტემა არის წრფივი a_1, a_2, a_3 პარამეტრების მიმართ და მისი ამოხსანა არ წარმოადგენს არავითარ სირთულეს.

$y = f(x)$ რეგრესიის პოვნის შემდეგ ისმება კითხვა: შეესაბამება თუ არა ნაპოვნი რეგრესია უცნობ ჭეშმარიტ დამოკიდებულებას, თუ არსებობს ისეთი $\varphi(x)$ შესწორება, რომ $y = f(x) + \varphi(x)$ რეგრესია უკეთესად შეესაბამება არსებულ დაკვირვების შედეგებს? ავღნიშნოთ ℓ_1-ით $y = f(x)$ რეგრესიის უცნობი პარამეტრების რაოდენობა, ხოლო ℓ_2-ით ავღნიშნოთ $y = f(x) + \varphi(x)$ რეგრესიის პარამეტრების რაოდენობა. ბუნებრივია $\ell_1 < \ell_2$. გამოვთვალოთ შესაბამისი დისპერსიები

$$D_1 = \frac{1}{n - \ell_1} \sum_{i=1}^{n} (y_i - f(x_i))^2, \; D_2 = \frac{1}{n - \ell_2} \sum_{i=1}^{n} (y_i - f(x_i) - \varphi(x_i))^2 .$$

იმისათვის, რომ $\varphi(x)$ შესწორებას ჰქონდეს აზრი, ანუ გააუმჯობესოს საწყისი რეგრესია, საჭიროა, რომ D_2 დისპერსია სტატისტიკურად არსებითად ნაკლები იყოს D_1 დისპერსიაზე. თუ $\frac{D_1}{D_2} > F_{1-\alpha}$, სადაც $F_{1-\alpha}$ არის $n - \ell_1$ და $n - \ell_2$ თავისუფლების ხარისხების მქონე ფიშერის განაწილების კანონის $1-\alpha$ დონის კვანტილი, მიიღება გადაწყვეტილება, რომ $y = f(x) + \varphi(x)$ რეგრსია უკეთესად შეესაბამება დაკვირვების შედეგებს, ვიდრე $y = f(x)$ რეგრესია. წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება გადაწყვეტილება, რომ $\varphi(x)$ არ აუმჯობესებს $y = f(x)$ საწყის რეგრესიას.

$\varphi(x)$ შესწორების უგულებელყოფა არ ნიშნავს, რომ $y = f(x)$ რეგრესია საერთოდ არ საჭიროებს შესწორებას. გადაწყვეტილების მისაღებად, რომ $y = f(x)$ რეგრესიას ესაჭიროება შესწორება საჭიროა შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის ცოდნა. როგორც წესი ეს დისპერსია უცნობია და მისი შეფასებისათვის საჭიროა განმეორებითი დაკვირვებები. ავღნიშნოთ ყოველი x_i-თვის განმეორებადი დაკვირვებები $y_{i1}, y_{i2}, ..., y_{im}$-ით, მაშინ შემთხვევითი ფაქტორის დისპერსიის შეფასება იქნება

$$S_i^2 = \frac{1}{m-1} \sum_{j=1}^{m} (y_{ij} - \overline{y}_i)^2, \; i = 1, ..., n.$$

ამ დისპერსიის უფრო ზუსტი შეფასება გამოითვლება ასე

$$S^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} S_i^2 .$$

$y = f(x)$ რეგრესიის დისპერსია, ანუ D_1 განპირობებულია ორი ფაქტორის გავლენით: S^2 დისპერსიის მქონე შემთხვევითი ფაქტორით და $y = f(x)$ რეგრესიის და უცნობი ჭეშმარიტი რეგრესიის შეუსაბამისობის ფაქტორით. ავღნიშნოთ მისი დისპერსია S_{regr}^2-ით. იმის გამო, რომ ეს ორი ფაქტორი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლები არიან, ადგილი აქვს $D_1 = S^2 + S_{regr}^2$. თუ D_1 დისპერსია S^2 დისპერსიისაგან სტატისტიკურად არსებითად განსხვავდება, ეს შეიძლება გამოწვეული იყოს მხოლოდ და მხოლოდ იმით, რომ $S_{regr}^2 \neq 0$, ანუ $y = f(x)$ რეგრესია არ შეესაბამება უცნობ ნამდვილ რეგრესიას. D_1 და S^2 განსხვავების არსებითობა მოწმდება ასე: თუ $\frac{D_1}{S^2} > F_{1-\alpha}$, სადაც $F_{1-\alpha}$ არის

$n-\ell_1$ და $n(m-1)$ თავისუფლების ხარისხების მქონე ფიშერის განაწილების $1-\alpha$ დონის კვანტილი, მაშინ მიიღება გადაწყვეტილება, რომ $y=f(x)$ რეგრესია საჭიროებს შესწორებას, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიიღება გადწყვეტილება, რომ $y=f(x)$ რეგრესია შეესაბამება დაკვირვების შედეგებს.

$y=f(x)$ რეგრესიის უცნობი პარამეტრების შეფასებების მონახვას უმცირეს კვადრატთა კრიტერიუმის მინიმიზაციის გზით ეწოდება *რეგრესიის იდენტიფიკაცია*, ხოლო $y=f(x)$ რეგრესიის დაკვირვების შედეგებთან შესაბამისობის უშუალო ანალიზს ეწოდება *რეგრესიული ანალიზი.*

7.3. წრფივი რეგრესია

ამ შემთხვევაში რეგრესიულ დამოკიდებულებას აქვს შემდეგი სახე $y=a+b\cdot x$, სადაც a და b უცნობი კოეფიციენტებია. უმცირეს კვადრატთა კრიტერიუმი ჩაიწერება ასე

$$S=\sum_{i=1}^{n}(y_i-(a+b\cdot x_i))^2,$$

სადაც $x_i, y_i, i=1,...,n$, დაკვირვების შედეგებია. ნორმალურ განტოლებათა სის-ტემას აქვს შემდეგი სახე

$$\sum_{i=1}^{n}(y_i-(a+b\cdot x_i))=0,$$

$$\sum_{i=1}^{n}(y_i-(a+b\cdot x_i))\cdot x_i=0.$$

გადავწეროთ ეს სისტემა შემდეგნაირად

$$a\cdot n+b\sum_{i=1}^{n}x_i=\sum_{i=1}^{n}y_i,$$

$$a\sum_{i=1}^{n}x_i+b\sum_{i=1}^{n}x_i^2=\sum_{i=1}^{n}x_i\cdot y_i.$$

b რიცხვს ეწოდება *რეგრესიის კოეფიციენტი.* ის შეიძლება ადვილად მოვძებნოთ დეტერმინანტების დახმარებით

$$b=\frac{n\sum_{i=1}^{n}x_i\cdot y_i-\sum_{i=1}^{n}x_i\cdot\sum_{i=1}^{n}y_i}{n\sum_{i=1}^{n}x_i^2-\left(\sum_{i=1}^{n}x_i\right)^2}.$$

a რიცხვს ეწოდება *რეგრესიის თავისუფალი წევრი.* ისიც ადვილად განი-საზღვრება წრფივ განტოლებათა სისტემიდან დეტერმინანტების დახმარებით, მაგრამ სიმარტივისათვის განვსაზღვროთ სისტემის პირველი განტოლებიდან უკვე განსაზღვრული b კოეფიციენტის დახმარებით

$$a=\frac{\sum_{i=1}^{n}y_i-b\sum_{i=1}^{n}x_i}{n}=\overline{y}-b\cdot\overline{x},$$

აქედან $\overline{y}=a+b\cdot\overline{x}$.

ამრიგად, აღმოჩნდა, რომ წრფივი რეგრესია გადის $(\overline{x},\overline{y})$ წერტილზე. ამიტომ, წრფივი რეგრესიის ასაგებად საჭიროა $(\overline{x},\overline{y})$ წერტილზე გავავლოთ

წრფე, რომელიც აბსცისთა ღერძთან ადგენს კუთხეს, რომლის ტანგენსიც b კოეფიციენტის ტოლია.

განვსაზღვროთ არე, რომელსაც მიეკუთვნება წრფივი რეგრესია მოცემული ალბათობით. როგორც უკვე იყო ნათქვამი, წრფივი რეგრესია განისაზღვრება $\bar{y}$-ის მნიშვნელობით და b კოეფიციენტით. $\bar{y}$-თვის ნდობის ინტერვალის აგება განხილული იყო ზემოთ. ავღნიშნოთ $\bar{y}'$ და $\bar{y}''$ ამ ინტერვალის უკიდურესი მარცხენა და მარჯვენა წერტილები. b კოეფიციენტის ნდობის ინტერვალის საპოვნელად ვისარგებლოთ ბარტლეტის შედეგით, რომელმაც დაამტკიცა, რომ სტატისტიკა

$$t=\frac{S_x\sqrt{n-2}}{S_y\sqrt{1-r}}(b-b_0),$$

სადაც S_x და S_y არიან კვადრატული ფესვები შესაბამისად x_i და y_i ამონარჩევების დისპერსიებიდან თავიაანთი საშუალოების მიმართ, r არის ამონარჩევის კორელაციის კოეფიციენტი, ხოლო b_0 არის ჭეშმარიტი რეგრესიის კოეფიციენტი, განაწილებულია $n-2$-ის ტოლი თავისუფლების ხარისხის მქონე სტიუდენტის კანონით. $t_{1-\alpha/2}$-ით ავღნიშნოთ სტიუდენტის განაწილების $(1-\alpha/2)$ დონის კვანტილი. მაშინ ადგილი აქვს

$$-t_{1-\alpha/2}\le\frac{S_x\sqrt{n-2}}{S_y\sqrt{1-r}}(b-b_0)\le t_{1-\alpha/2},$$

საიდანაც ძნელი არ არის მივიღოთ b_0-თვის ნდობის ინტერვალი

$$b-t_{1-\alpha/2}\frac{S_y\sqrt{1-r}}{S_x\sqrt{n-2}}\le b_0\le b+t_{1-\alpha/2}\frac{S_y\sqrt{1-r}}{S_x\sqrt{n-2}}.$$

$b^{'}$ და $b^{''}$-ით ავღნიშნოთ ამ ნდობის ინტერვალის შესაბამისად უკიდურესი მარცხენა და მარჯვენა წერტილები. მაშინ ნდობის არე რომელშიაც $(1-\alpha)^2$ ალბათობით იმყოფება ჭეშმარიტი რეგრესიის შესაბამისი წრფე აიგება შემდეგნაირად. კოორდინატთა სიბრტყის $(\bar{x},\bar{y}^{'})$ და $(\bar{x},\bar{y}^{''})$ წერტილებზე ატარებენ ორ-ორ წრფეს კუთხური კოეფიციენტებით $b^{'}$ და $b^{''}$. ამ წრფეების მიერ მოცული მაქსიმალური არე არის *წრფივი რეგრესიის ნდობის არე* (იხ. ნახ. 7.1).

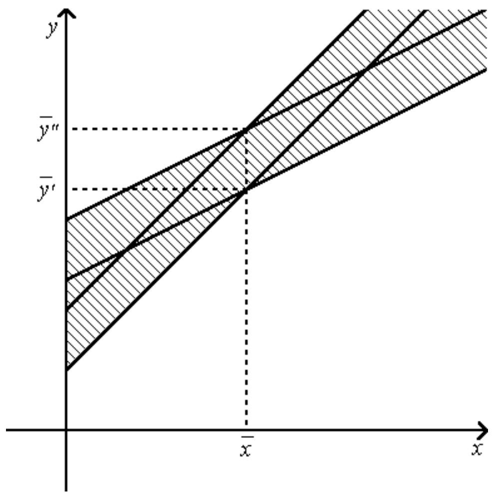

ნახ. 7.1.

ცნობილია, რომ შემთხვევით სიდიდეებს შორის წრფივი კავშირის სიძლიერის მაჩვენებელია კორელაციის კოეფიციენტი. განვსაზღვროთ კავშირი წრფივი რეგრესიის კოეფიციენტებს და კორელაციის კოეფიციენტს შორის. გავყოთ რეგრესიის კოეფიციენტის b-ს გამოსათვლელი გამოსახულების მრიცხველი და მნიშვნელი n^2-ზე, მივიღებთ

$$b = \frac{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i y_i - \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} y_i}{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i^2 - \left(\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i\right)^2} = \frac{rS_x S_y}{S_x^2} = r\frac{S_y}{S_x},$$

საიდანაც

$$r = \frac{b \cdot S_x}{S_y}.$$

თუ კორელაციის კოეფიციენტი გამოთვლილი იქნა ადრე, მაშინ ის შეიძლება გამოყენებული იქნას წრფივი რეგრესიის განსასაზღვრად

$$y = a + r\frac{S_y}{S_x} \cdot x,$$

ანდა თუ a-ს შევცვლით $\overline{y} - b \cdot \overline{x}$-ით, მივიღებთ

$$y - \overline{y} = r\frac{S_y}{S_x}(x - \overline{x}).$$

აქედან ცხადად ჩანს, რომ როდესაც კორელაციის კოეფიციენტი $r = 0$, მაშინ წრფივი რეგრესია არის აბსცისთა ღერძის პარალელური წრფე, ანუ y არ არის დამოკიდებული x-ზე.

7.4. არაწრფივი რეგრესია

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, არაწრფივი რეგრესიის იდენტიფიკაციისათვის საჭიროა უმცირეს კვადრატთა კრიტერიუმის მინიმიზაცია. რეგერსიის სახისაგან, ანუ $y = f(x)$-გან დამოკიდებულებით მიიღება სხვადასხვა სახის არაწრფივ ნორმალურ განტოლებათა სისტემები. მათი ამოხსნისათვის, ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში, საჭიროა ავირჩიოთ შესაბამისი მეთოდი. იდენტიფიკაციის ამოცანის გასამარტივებლად საჭიროა ვეცადოთ, თუ ეს შესაძლებელია, რეგრესია ავირჩიოთ რაც შეიძლება ნაკლები რაოდენობის უცნობი პარამეტრებით. ზოგჯერ შესაძლებელია ცვლადების შეცვლით მოვახდინოთ რეგრესიის გაწრფივება უცნობი პარამეტრების მიმართ. თუ რეგრესიის ყველა პარამეტრის გაწრფივება ვერ ხერხდება, უნდა ვეცადოთ გაწრფივებით შევამციროთ რეგრესიაში არა წრფივად შემავალი პარამეტრების რაოდენობა. განვიხილოთ რამოდენიმე მარტივი მაგალითი.

დაუშვათ საჭიროა არაწრფივი რეგრესიის აღდგენა $x_i, y_i, i = 1,...,n$, დაკვირვების შედეგების საფუძველზე. ვთქვათ რეგრესიას აქვს მაჩვენებლიანი ფუნქციის სახე $y = a \cdot b^x$. გალოგარითმებით შეიძლება მივაღწიოთ ამ დამოკიდებულების გაწრფივება $\ln y = \ln a + x \cdot \ln b$. თუ რეგრესიული

დამოკიდებულების იდენტიფიკაციის წინ მოვახდენთ საწყისი მონაცემების გარდაქმნას $x_i, \ln y_i, i=1,...,n$, მაშინ გაწრფივებული რეგრესიის აღსადგენად, ანუ $\ln a$ და $\ln b$ განსასაზღვრად შეიძლება გამოვიყენოთ წრიფვი რეგრესიის იდენტიფიკაციის ფორმულები. ცხადია, რომ ამის შემდეგ, საწყისი რეგრესიის a და b კოეფიციენტების განსაზღვრა არ წარმოადგენს არავითარ სირთულეს.

განვიხილოთ ხარისხობრივი დამოკიდებულება $y=a\cdot x^b$. ამ შემთხვევაში გალოგარითმება იძლევა $\ln y=\ln a+b\cdot\ln x$. საწყისი მონაცემები უნდა გარდავქმნათ შემდეგნაირად: $\ln x_i, \ln y_i, i=1,...,n$. $\ln a$ და b კოეფიციენტები განისაზღვრებიან როგორც წრფივი რეგრესიის კოეფიციენტები, ხოლო a კოეფიციენტი განისაზღვრება უკუ გარდაქმნით.

ამოცანები პრაქტიკული მეცადინეობისათვის

1. ლატარიაში 1000 ბილეთია; მათგან ერთი ბილეთი იგებს 500 ლარს, 10 ბილეთი იგებს 100-100 ლარს, 50 ბილეთი იგებს 20-20 ლარს, ხოლო 100 ბილეთი იგებს 5-5 ლარს, დანარჩენი ბილეთები არამომგებიანია. იპოვეთ არა ნაკლებ 20 ლარის მოგების ალბათობა [4].
2. სამ იარაღის საწყობს ესვრიან ერთ ბომბს. პირველ საწყობზე მოხვედრის ალბათობა ტოლია 0.01-ის; მეორეზე – 0.008-ის; მესამეზე – 0.025-ის. ერთ საწყობზე მოხვედრისას ფეთქდება სამივე საწყობი. იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ საწყობები იქნებიან აფეთქებული [4].
3. წრიული სამიზნე შედგება სამი ზონისაგან: I, II და III. ერთი გასროლისას პირველ ზონაში მოხვედრის ალბათობა ტოლია 0.15-ის, მეორეში – 0.23-ის, მესამეში – 0.17-ის. იპოვეთ აცდენის ალბათობა [4].
4. ყუთში ორი თეთრი და სამი შავი ბურთულაა. ყუთიდან მიმდევრობით იღებენ ორ ბურთულას. იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ ორივე ბურთულა თეთრია [4].
5. ამოცანის პირობა იგივეა, მაგრამ პირველი ამოღების შემდეგ ბურთულას აბრუნებენ ყუთში და ბურთულებს ურევენ [4].
6. სამი მსროლელი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ესვრიან მიზანში. მიზანში მოხვედრის ალბათობა პირველი, მეორე და მესამე მსროლელისათვის შესაბამისად ტოლია: $p=0.2$; $p=0.5$; $p=0.3$. იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ სამივე მსროლელი მოახვედრებს მიზანში [4].
7. სამჯერ ესვრიან ერთი და იგივე სამიზნეს. მოხვედრების ალბათობა პირველი, მეორე და მესამე გასროლისას შესაბამისად ტოლია: $p=0.4$; $p=0.5$; $p=0.7$. იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ ამ სამი გასროლის შედეგად სამიზნეს მოხვდება ერთხელ [4].
8. წინა მაგალითის პირობებში იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ სამიზნეს ერთხელ მაინც მოხვდება [4].
9. სამიზნეს ესვრიან ერთხელ. მოხვედრის ალბათობა ტოლია 0.3-ის. შემთხვევითი სიდიდე X არის მოხვედრათა რაოდენობა. ააგეთ X სიდიდის განაწილების მწკრივი და განაწილების მრავალკუთხედი [4].
10. მსრლოლელი სამჯერ ესვრის სამიზნეს. ყოველი გასროლისას მოხვედრის ალბათობა ტოლია 0.4-ის. ყოველი მოხვედრისათვის მსროლელს ერიცხება 5 ქულა. ააგეთ შეგროვებული ქულების განაწილების მწკრივი [4].
11. რაღაც მიზანს ესვრიან პირველ მოხვედრამდე. ყოველი გასროლისას მოხვედრის ალბათობა p-ს ტოლია. X შემთხვევითი სიდიდე არის გასროლათა რიცხვი. ააგეთ X სიდიდის განაწილების მწკრივი [4].
12. მიზანში ისვრიან ერთხელ. მოხვედრის ალბათობა ტოლია 0.3-ის. ააგეთ მოხვედრათა რიცხვის განაწილების ფუნქცია [4].
13. მიზანში ისვრიან 4-ჯერ; ყოველი გასროლისას მოხვედრის ალბათობა ტოლია 0.3-ის. ააგეთ მოხვედრათა რიცხვის განაწილების ფუნქცია [4].
14. უწყვეტი შემთხვევითი სიდიდის განაწილების ფუნქცია მოცემულია გამოსახულებით

$$F(x)=\begin{cases}0 \quad at \quad x<0,\\ ax^2 \quad at \quad 0<x<1,\\ 1 \quad at \quad x>1.\end{cases}$$

ა) იპოვეთ კოეფიციენტი a.
ბ) იპოვეთ განაწილების სიმკვრივე $f(x)$.
გ) იპოვეთ შემთხვევითი სიდიდე X-ის 0.25-დან 0.5-დე ინტერვალში მოხვედრის ალბათობა [4].

15. X შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია კანონით რომლის სიმკვრივეა:

$$f(x)=a\cdot\cos x \quad \text{როცა} \quad -\frac{\pi}{2}<x<\frac{\pi}{2};$$

$$f(x)=0 \quad \text{როცა} \quad x<-\frac{\pi}{2} \quad \text{ან} \quad x>\frac{\pi}{2}.$$

ა) იპოვეთ კოეფიციენტი a.
ბ) ააგეთ $f(x)$ განაწილების სიმკვრივის გრაფიკი.
გ) იპოვეთ $F(x)$ განაწილების ფუნქცია და ააგეთ მისი გრაფიკი.
დ) იპოვეთ შემთხვევითი სიდიდე X-ის 0-დან $\frac{\pi}{4}$-დე ინტერვალში მოხვედრის ალბათობა [4].

16. X შემთხვევითი სიდიდის განაწილების სიმკვრივე მოცემულია ფორმულით:

$$f(x)=\frac{1}{\pi(1+x^2)}.$$

ა) ააგეთ $f(x)$ განაწილების სიმკვრივის გრაფიკი.
ბ) იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ X შემთხვევითი სიდიდე მოხვდება $(-1,+1)$ ინტერვალში [4].

17. ცხრილ 1.ა-ში მოცემულია ჩარხზე (რომელიც უშვებს ათასობით ასეთ ნაკეთობას) დამზადებული 200 სამაგრის თავაკების ზომები. ყველა პირობა, რომელშიაც მუშაობდა ჩარხი, უცვლელი იყო. ააგეთ განაწილების ემპირიული ფუნქცია, ჰისტოგრამა, გამოითვალეთ შესაბამისი შემთხვევითი სიდიდის რიცხვითი მახასიათებლები. გამოითვალეთ იგივე რიცხვითი მახასიათებლები დაჯგუფებული მონაცემებით. გამოთვლილი მნიშვნელობებით იმსჯელე შემთხვევითი სიდიდის და მისი განაწილების კანონის შესახებ [1].

ცხრილი 1.ა.

100 სამაგრის თავაკის დიამეტრი, მმ									
13.39	13.34	13.33	13.14	13.56	13.31	13.38	13.51	13.38	13.40
13.28	13.23	13.34	13.37	13.50	13.64	13.38	13.30	13.42	13.34
13.53	13.43	13.58	13.58	13.32	13.63	13.27	13.48	13.26	13.32
13.57	13.38	13.36	13.33	13.43	13.57	13.38	13.28	13.39	13.28
13.40	13.34	13.39	13.54	13.50	13.40	13.52	13.47	13.55	13.43

13.29	13.28	13.33	13.46	13.38	13.37	13.61	13.53	13.44	13.26
13.43	13.33	13.51	13.39	13.50	13.56	13.38	13.24	13.34	13.34
13.41	13.43	13.49	13.51	13.42	13.51	13.45	13.48	13.48	13.54
13.55	13.52	13.44	13.23	13.50	13.48	13.40	13.66	13.48	13.32
13.43	13.53	13.26	13.44	13.58	13.69	13.38	13.43	13.59	13.37
13.45	13.58	13.47	13.24	13.62	13.32	13.45	13.52	13.39	13.50
13.40	13.37	13.57	13.18	13.46	13.50	13.33	13.45	13.40	13.60
13.52	13.40	13.35	13.40	13.29	13.33	13.48	13.20	13.43	13.44
13.39	13.41	13.46	13.39	13.29	13.48	13.55	13.42	13.31	13.46
13.40	13.30	13.20	13.45	13.31	13.40	13.46	13.45	13.13	13.40
13.62	13.35	13.42	13.42	13.54	13.36	13.31	13.44	13.58	13.41
13.47	13.28	13.48	13.37	13.59	13.54	13.20	13.43	13.56	13.35
13.29	13.41	13.31	13.51	13.42	13.44	13.32	13.36	13.48	13.36
13.45	13.26	13.29	13.51	13.32	13.38	13.24	13.46	13.38	13.34
13.32	13.53	13.52	13.40	13.57	13.25	13.62	13.37	13.29	13.55

18. ცხრილ 2.ა-ში მოცემულია 9 ფერმერის ნაკვეთზე მოყვენილი პომიდორისა და კიტრის მოსავლის რაოდენობა და ამავე ნაკვეთების ნიადაგებში ნიტრატებისა და ფოსფატების შემცველობები. გამოითვალეთ შესაბამის შემთხვევითი სიდიდეების რიცხვითი მახასიათებლები, მათ შორის კორელაციის კოეფიციენტები მიღებული მოსავალის სიდიდეებსა და ნიადაგში ნიტრატებისა და ფოსფატების შემცველობებს შორის.

ცხრილი 2.ა.

ფერმერის ნაკვეთის ნომერი	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ნიტრატების შემცველობა. მგ/კგ	61.1	24.3	21.7	17.3	16	13.2	12.4	12	3.5
ფოსფატების შემცველობა. მგ/კგ	512.2	348.66	292	259.36	257.94	243	170.74	122.4	75
პომიდორის მოსავალი კგ/0.01 ჰა	-	253.33	130	104.5	101	139.33	72	90	71
კიტრის მოსავალი კგ/0.01 ჰა	145	168	-	-	192	63	80	63	76

19. უწყვეტი შემთხვევითი X სიდიდე განაწილებულია შემდეგი სიმკვრივის მქონე კანონით

$$f(x) = Ae^{-|x|}.$$

იპოვეთ A კოეფიციენტი. განსაზღვრეთ X სიდიდის მათემატიკური მოლოდინი, დისპერსია, საშუალო კვადრატული გადახრა, ასიმეტრიისა და ექსცესის კოეფიციენტების მნიშვნელობები [4].

ყაჭიაშვილი ქ.ი.

20. X შემთხვევითი სიდიდე განაწილებულია შემდეგი სიმკვრივის მქონე კანონით:

$$f(x)=\begin{cases} ax \quad at \quad 0<x<1, \\ 0 \quad at \quad x<0 \quad or \quad x>1. \end{cases}$$

ააგეთ ალბათობების გნაწილების სიმკვრივის გრაფიკი, განსაზღვრეთ a, მათემატიკური მოლოდინი, დისპერსია, საშუალო კვადრატული გადახრა და ასიმეტრიის კოეფიციენტი [4].

21. ავტომატური სატელეფონო სადგური საათში საშუალოდ ღებულობს K გამოძახებას. გამოძახებების რაოდენობები დროის ნებისმიერ ინტერვალში განაწილებულია პუასონის კანონით. იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ ორ წუთში სადგურში მოვა ზუსტად სამი გამოძახება [4].

22. წინა მაგალითის პირობებში იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ ორ წუთში ერთი გამოძახება მაინც მოვა [4].

23. 21-ე მაგალითის პირობებში იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ ორ წუთში მოვა არა ნაკლებ სამი გამოახება [4].

24. სართავი დაზგის მუშაობისას ძაფი წყდება საათში საშუალოდ 0.375-ჯერ. იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ ცვლაში (8 საათის განმავლობაში) ძაფის გაწყვეტის რაოდენობა იქნება მოთავსებული 2-სა და 4-ს შორის (არა ნაკლებ ორისა და არა უმეტეს ოთხის) [4].

25. ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად სამიზნეს ესვრიან 50-ჯერ. მიზანში მოხვედრების ალბათობა ერთი გასროლისას ტოლია 0.4-ის. ბინომიალური განაწილების ზღვრული თვისების გამოყენებით იპოვეთ მიახლოებითი ალბათობა იმისა, რომ მიზანში მოხვდება: არც ერთი ყუმბარა, ერთი ყუმბარა, ორი ყუმბარა [4].

26. მოცემულია ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდე 1.2-ის ტოლი მათემატიკური მოლოდინით და 0.8-ის ტოლი საშუალო კვადრატული გადახრით. იპოვეთ ალბათობა იმისა, რომ შემთხვევითი სიდიდე მოხვდება ინტერვალში [-1.6; +1.6] [4].

27. მოცემულია ნორმალურად განაწილებული X შემთხვევითი სიდიდის მათემატიკური მოლოდინი m და აბსცისთა ღერძზე ინტერვალი (α,β). როგორი უნდა იყოს შემთხვევითი სიდიდის საშუალო კვადრატული გადახრა σ, რომ მოცემულ ინტერვალში მისი მოხვედრის ალბათობა იყოს მაქსიმალური [4]?

28. გაზომვის ცდომილების განაწილების კანონის გამოკვლევის მიზნით რადიომზომით განხორციელდა დაშორების 400 გაზომვა. ცდების შედეგები მოცემულია სტატისტიკური მწკრივის სახით:

ცხრილი ა.3.

I_i	20;30	30;40	40;50	50;60	60;70	70;80	80;90	90;100

ყაჭიაშვილი ქ.ი.

m_i	21	72	66	38	51	56	64	32
p_i	0.052	0.180	0.165	0.095	0.128	0.140	0.160	0.080

გაასწორეთ სტატისტიკური მწკრივი თანაბარი სიმკვრივის კანონით [4].

29. მიწისზედა სამიზნეზე თვითმფრინავიდან სროლისას დამიზნების გვერდითი შეცდომის 500 გაზომვა განხორციელდა. გაზომვის შეცდომები (რადიანის მეათასედ ნაწილებში) მოყვენილია სტატისტიკური მწკრივის სახით:

I_i	-4;-3	-3;-2	-2;-1	-1;0	0;1	1;2	2;3	3;4
m_i	6	25	72	133	120	88	46	10
p_i	0.012	0.050	0.144	0.266	0.240	0.176	0.092	0.020

აღნიშვნები: I_i-დამიზნების შეცდომის მნიშვნელობების ინტერვალები; m_i-მოცემულ ინტერვალში დაკვირვებების რიცხვი; $p_i = \dfrac{m_i}{n}$-შესაბამისი სიხშირეები [4].

სტატისტიკური მონაცემებით მიახლოებით ააგეთ დამიზნების შეცდომის განაწილების სტატისტიკური მწკრივი.

30. მოახდინეთ წინა მაგალითში მოცემული სტატისტიკური განაწილების გაგლუვება ნორმალური კანონის დახმარებით [4]:

$$f(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-m)^2}{2\sigma^2}} .$$

31. ცხრილში მოყვენილია [0,5] ინტერვალში თანაბრად განაწილებულ შემთხვევით სიდიდეზე დაკვირვების შედეგები. გამოთვალეთ მათემატიკური მოლოდინი, დისპერსია. ააგეთ ალბათობების განაწილების ემპირიული ფუნქცია და სიმკვრივე.

i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
x_i	2.128	0.410	2.373	0.352	4.204	0.298	1.466	4.586	1.839	3.873	1.639	3.488
i	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
x_i	4.220	3.589	1.533	0.813	1.647	2.330	1.233	4.128	1.395	2.408	0.745	4.371
i	25	26	27	28	29	30						
x_i	1.436	3.863	4.882	2.462	4.439	4.136						

32. ცხრილში მოცემულია ნორმალურად განაწილებული შემთხვევითი სიდიდეების გენერატორის მუშაობის შედეგები მათემატიკური მოლოდინით 2 და დისპერსიით 4. გენერირებული მონაცემებით გამოთვალეთ მათემატიკური მოლოდინისა და დისპერსიის მნიშვნელობების შეფასებები. ააგეთ ალბათობების განაწილების ემპირიული ფუნქცია და სიმკვრივე.

i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
x_i	0.178	1.169	1.830	0.523	1.655	-4.082	-1.646	13.24	2.509	1.573	6.996	5.682
i	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
x_i	2.914	1.169	-0.111	6.010	2.803	-0.313	3.473	6.709	-0.653	3.263	-4.756	1.740
i	25	26	27	28	29	30						
x_i	5.702	6.458	-1.074	10.056	3.742	4.106						

33. ჩვიდმეტი გამოსაცდელისაგან თითოეულს შემთხვევითი მიმდევრობით მიეწოდებოდა ორი სიგნალი: სინათლისა და ბგერითი. სიგნალების ინტენსივობა მთელი ექსპერიმენტის დროს უცვლელი იყო. დრო სიგნალის წარმოშობის მომენტსა და გამოსაცდელის რეაქციას შორის ფიქსირდებოდა ხელსაწყოთი. ექსპერიმენტის შედეგები მოცემულია ცხრილში.

i	x_i	y_i	i	x_i	y_i
1	223	181	10	191	156
2	104	194	11	197	178
3	209	173	12	183	160
4	183	153	13	174	164
5	180	168	14	176	169
6	168	176	15	155	155
7	215	163	16	115	122
8	172	152	17	163	144
9	200	155			

ადამიანთა მოცემული ჯგუფისათვის შეიძლება ჩავთვალოთ სინათლისა და ბგერით სიგნალებზე რეაქციის დრო ერთნაირი?

34. ცხრილში მოცემულია მდინარის წყლის ამიაკით დაბინძურების მონაცემები ორ მეზობელ კვეთში თერთმეტი თვის განმავლობაში (თვეში თითო გაზომვა). ცნობილია, რომ მდინარის წყლის დაბინძურების პარამეტრის საშუალო წლიური მნიშვნელობა ზედა კვეთში 0.245-ის ტოლია. კონტროლის ქვემო კვეთში შესრულებული თერთმეტი გაზომვის შედეგით დაადგინეთ მოცემული პარამეტრის კონცენტრაციის საშუალო წლიური მნიშვნელობის გაზრდის ფაქტი იმ პირობით, რომ გაზომვის შედეგები განაწილებულია ნორმალური განაწილების კანონით.

გაზომ-ვის დრო	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	$\bar{x}_{11}$	$\bar{x}_8$
კონტრო-ლის ზედა კვეთი	0.3	0.32	0.6	0.34	0.06	0.13	0.34	0.4	0.02	0.1	0.09	0.245	0.311
კონტრო-ლის ქვედა კვეთი	0.62	0.68	0.8	0.38	0.18	0.48	0.54	0.51	0.08	0.18	0.1	0.414	0.524

ყაჭიაშვილი ქ.ი.

35. გადაწყვიტეთ წინა პუნქტში მოცემული ამოცანა პირველი რვა თვის მონაცემების საფუძველზე. ანუ მდინარის ზედა კვეთში დაბინძურების პარამეტრის საშუალო წლიური მნიშვნელობა 0.311-ის ტოლია. კონტროლის ქვედა კვეთში რვა გაზომვის შედეგით დაადგინეთ ამ კვეთში დაბინძურების საშუალო წლიური მნიშვნელობის გაზრდის ფაქტი.

36. გადაწყვიტეთ 35 და 36 მაგალითებში დასმული პრობლემები მანი-უიტნისა და უილკოკსონის კრიტერიუმებით.

37. ფერმერების ხუთი ნაკვეთის ნიადაგებში ნიტრატების შემცველობები იყო გაზომილი გაზაფხულზე და შემოდგომაზე. დაადგინეთ შემოდგომით ნიადაგში ნიტრატების შემცველობის ცვლილების ფაქტი გაზაფხულთან შედარებით.

ს/ს ნაკვეთის ნომერი	1	2	3	4	5
გაზაფხულზე ნიადაგში ნიტრატების შემცველობა (მგ/კგ)	18	17.3	9.5	4.6	5.3
შემოდგომით ნიადაგში ნიტრატების შემცველობა (მგ/კგ)	15.3	12.7	12.2	11.8	10.5

38. შეამოწმეთ ξ შემთხვევითი სიდიდის მედიანის მოცემულ მნიშვნელობასთან ტოლობის $\theta = \theta_0$ ჰიპოთეზა ამ შემთხვევით სიდიდეზე 15 დაკვირვების შედეგით, რომლებიც მოცემულია ცხრილში

i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
x_i	9.18	5	2.81	3.58	3.99	4.9	7.32	3.35	3.41	3.1	7.14	8.11	6.11	4.3	3.17

ა) $\theta_0 = 5$;

ბ) $\theta_0 = 3$;

გ) $\theta_0 = 3.5$.

39. ფერმერის ნაკვეთის ნიტრატებით დაბინძურების დონის ცვლილების დადგენის მიზნით გაზაფხულზე და შემოდგომით ზომავენ მის კონცენტრაციას ნიადაგის ხუთ სიღრმით ფენაში (15 სმ, 30 სმ, 45 სმ, 60 სმ, 90 სმ). შედეგები მოცემულია ცხრილში. მანი-უიტნის კრიტერიუმის დახმარებით დაადგინეთ ნიადაგის დაბინძურების დონის ცვლილების ფაქტი.

სიღრმითი ფენის ნომერი	1	2	3	4	5

ნიადაგის ფენებში ნიტრატების შემცველობა გაზაფხულზე (მგ/კგ)	18	17.3	9.5	4.6	5.3
ნიადაგის ფენებში ნიტრატების შემცველობა შემოდგომით (მგ/კგ)	15.3	12.7	12.2	11.8	10.5

40. წინა მაგალითი გადაწყვიტე უილკოკსონის კრიტერიუმის დახმარებით.

41. მდინარის მოცემული კვეთის დაბინძურებაზე გავლენას ახდენენ გარკვეული საწარმოს ჩამდინარე წყლები, რომლებიც მდინარის წყალს აბინძურებენ ამიაკით. საწარმოში დანერგეს ახალი, ეკოლოგიურად უფრო უსაფრთხო, ტექნოლოგია. ცხრილის პირველ სტრიქონში მოცემულია მდინარის წყალში ამიაკის კონცენტრაციის გაზომვის შედეგები ახალი ტექნოლოგიის დანერგვამდე, ხოლო მეორე სტრიქონში მოცემულია გაზომვის შედეგები ახალი ტექნოლოგის დანერგვის შემდეგ. მანი-უიტნისა და უილკოკსონის კრიტერიუმების დახმარებით დაადგინეთ მდინარის წყლის დაბინძურების დონის ცვლილების ფაქტი საწარმოში ახალი ტექნოლოგიის დანერგვის შემდეგ.

გაზომვის რიგითი ნომრები	1	2	3	4	5	6	7	8
ამიაკის შემცველობა მდინარის წყალში ახალი ტექნოლოგიის დანერგვამდე	0.3	0.52	0.53	0.39	0.25	0.19	0.35	0.23
ამიაკის შემცველობა მდინარის წყალში ახალი ტექნოლოგიის დანერგვის შემდეგ	0.02	0.2	0.07					

42. გამოიყენეთ ნიშნების კრიტერიუმი სინათლისა და ბგერით სიგნალებზე ადამიანების რეაქციის დროის მონაცემების ანალიზისათვის (იხ. მაგალითი 34) [1].

43. გადაწყვიტე წინა მაგალითის ამოცანა უილკოკსონის ნიშნების რანგების ჯამების კრიტერიუმის გამოყენებით. როცა: ა) $n=15$; ბ) $n=17$ [1].

44. გამოთვალეთ ადამიანის სინათლისა და ბგერით სიგნალებზე რეაგირების მონაცემების ძირითადი რიცხვითი მახასიათებლები (მათ შორის კორელაციის კოეფიციენტი) (იხ. მაგალითი 34) [1].

45. ცხრილში მოყვანილია ავადმყოფებისათვის ლიმფური ჯირკვალის გაზომვის შედეგები ულტრასონოგრაფიისა და კომპიუტერული ტომოგრაფიის მეთოდებით. ერთი და იმავე ავადმყოფს ორივე მეთოდით გაზომვები უტარდებოდა ერთი და იგივე დროს. შეამოწმეთ ორივე მეთოდით მიღებული გაზომვის შედეგების იდენტურობა: ა) ნიშნების კრიტერიუმის მეთოდით შეწყვილებული დაკვირვებებისათვის; ბ) უილკოკსონის ნიშნების რანგების ჯამის მეთოდით.

გაზომვის ნომერი	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ულტრასო-ნოგრაფია	2.3	1.5	1.4	1.5	1.8	1.2	1.0	1.5	1.5	1.7	0	0	0	0	0
კომპიუტე-რული ტომოგრა-ფია	1.8	1.8	1.7	1.5	1.5	1.5	1.3	1.7	1.6	1.6	1.8	0.7	1.5	0.8	1.2

46. გრაფიკული მეთოდით შეამოწმეთ ჰიპოთეზები იმის შესახებ, რომ ადამიანის რეაქციის დრო სინათლისა და ბგერის სიგნალებზე (იხ. მაგალითი 34) განაწილებული არიან ნორმალური კანონით [1].

47. ცხრილში მოყვანილია ორ განზომილებიანი ნორმალურად განაწილებული ფსევდო შემთხვევითი ვექტორის გენერაციის შედეგები. იპოვეთ ორ განზომილებიანი ნორმალური განაწილების პარამეტრების შეფასებები, ააგეთ ამ პარამეტრების ნდობის ინტერვალები, შეამოწმეთ ამ პარამეტრებთან დაკავშირებული ჰიპოთეზები.

მათემატიკური მოლოდინის ვექტორი:

$$a = [\ 1.0000,\ 3.0000].$$

დისპერსიული მატრიცა

$$W = \begin{pmatrix} 2.0 & 0.7 \\ 0.7 & 4.0 \end{pmatrix}$$

გენერირებული მონაცემაბი

j	$x_{1,j}$	$x_{2,j}$
1	-8.075323	1.851354
2	1.866408	0.934127
3	0.506295	4.112154
4	-0.208784	1.254827
5	0.470386	2.764051
6	-0.809748	3.434635
7	-0.256132	5.545604
8	-1.316983	2.559858
9	2.556789	1.783427
10	1.684340	1.825249
11	2.283028	4.774898
12	1.421519	1.779352

13	-0.523746	2.530648
14	0.468836	1.692398
15	1.830686	1.477231
16	0.299683	0.980654
17	2.113039	1.440862
18	3.177876	6.591503
19	1.727140	5.389623
20	0.935191	-1.391321
21	-1.026028	1.345145
22	-0.245524	-0.960215
23	-0.146793	-1.679388
24	2.197345	3.455451
25	2.279845	3.775871
26	0.677116	1.335242
27	1.743165	3.270833
28	3.391363	3.040776
29	4.315069	0.460287
30	1.249540	1.765827
31	-0.277846	5.010329
32	1.715998	5.323771
33	1.145639	3.351479
34	3.430488	3.269623
35	-1.028074	-1.590042
36	3.099870	7.267988
37	2.372273	4.016786
38	-0.738203	1.255776
39	3.220242	3.993731
40	1.967129	5.068442
41	1.282559	1.706056
42	-0.474923	4.172657
43	0.976219	5.508640
44	-0.631014	2.215554
45	2.226529	6.405292
46	-0.813716	1.403541
47	-0.357754	1.435465
48	1.243116	2.913436
49	-0.346079	1.246020
50	1.750597	4.146453

48. ერთფაქტორული დისპერსიული ანალიზის გამოყენებით გამოიკვლიეთ სხვადასხვა კატალიზატორის გავლენა გარკვეული ქიმიური რეაქციის გამოსავალზე. ცხრილში მოცემულია ქიმიური რეაქციის გამოსავალი პროდუქტის მონაცემები გრამებში [3].

დაკვირვების ნომერი	კატალიზატორები				
	A_1	A_2	A_3	A_4	A_5
1	3.2	2.6	2.9	3.7	3.0
2	3.1	3.1	2.6	3.4	3.4
3	3.1	2.7	3.0	3.2	3.2
4	2.8	2.9	3.1	3.3	3.5
5	3.3	2.7	3.0	3.5	2.9
6	3.0	2.8	2.8	3.3	3.1
ჯამი	18.5	16.8	17.4	20.4	19.1

49. ოთხ სხვადასხვა ლაბორატორიაში ხდებოდა სამი სხვადასხვა ტიპის ზღვის წყლის გამომხდელი აპარატის გამოცდა (იხ. ცხრილი). ყოველი კონკრეტული გამოცდა მეორდებოდა სამჯერ. გამოცდის შედეგები გამოსახულია წყლის ნარჩენი მარილიანობის პროცენტებში. აპარატები ავღნიშნოთ ასოებით A_1, A_2, A_3, ხოლო ლაბორატორიები – ასოებით B_1, B_2, B_3, B_4. მივიღეთ ორი ფაქტორი: “აპარატის ფაქტორი” A და “ლაბორატორიეს ფაქტორი” B. იმისათვის, რომ ავირჩიოთ საუკეთესო აპარატი, უნდა შევაფასოთ A ფაქტორი. მიღებული შედეგების სწორი ინტერპრეტაცია საჭიროებს B ფაქტორის გათვალისწინებას. მით უმეტეს, რომ ლაბორატორიებს შორის განსხვავება შეიძლება გამოწვეული იყოს ადგილობრივი პირობების განსხვავებით (ზღვის წყლის ტიპი), რომელიც გათვალისწინებული უდა იქნას. ბოლოს, A და B ფაქტორებს შორის შეიძლება იყოს ურთიერთქმედება, რადგან ერთი ლაბორატორიისათვის კარგი აპარატი შეიძლება ცუდი გამოდგეს სხვა ლაბორატორიისათვის [3].

A / B	A_1			A_2			A_3		
B_1	3.6	3.8	4.1	2.9	3.1	3.0	2.7	2.5	2.9
B_2	4.2	4.0	4.1	3.3	2.9	3.2	3.7	3.5	3.6
B_3	3.8	3.5	3.6	3.6	3.7	3.5	3.2	3.0	3.4
B_4	3.4	3.2	3.2	3.4	3.6	3.5	3.6	3.8	3.7

50. ცხრილში მოყვანილია სხვადასხვა სოფელში განთავსებული ფერმერების ნაკვეთების ნიადაგებში ნიტრატებისა და ფოსფატების კონცენტრაციების (მგ/კგ) გაზომვის შედეგები ერთი და იგივე წლის ოთხ სხვადასხვა თვეში. გამოიკვლიეთ ნიადაგებში ნიტრატებისა და ფოსფატების შემცველობებზე გაზომვების დროის და ტერიტორიალური მდებარეობის ფაქტორების გავლენა.

ნიადაგებში ნიტრატების შემცველობა. ცხრილი ა.

სოფლის რიგითი ნომერი	ნაკვეთის რიგითი ნომერი	ივლისი	სექტემბერი	ოქტომბერი	ნოემბერი
1	1	343.61	10.3	38.5	30.2
	2	34.54	15.5	40	25.2
	3	121.78	17	30.2	30.5
	4	306.42	17	15.5	12.8
	5	13.19	13.2	22.5	25.5
2	6	34.54	15.5	27.4	24.3
	7	34.54	13.2	22.7	25.2
	8	43.39	15.2	20.5	12.5
	9	11.64	11.6	19.5	21.3
3	10	19.48	20	20.5	22.2
	11	54.46	13.95	27.6	25.7
4	12	96.97	16.8	30.5	28.7
5	13	136.8	15.2	34.5	25.2
6	14	121.77	15.6	153.6	17
	15	136.82	20.3	160.2	150
	16	108.93	20	136.8	100

ნიადაგებში ფოსფატების შემცველობა. ცხრილი ბ.

სოფლის რიგითი ნომერი	ნაკვეთის რიგითი ნომერი	ივლისი	სექტემბერი	ოქტომბერი	ნოემბერი
1	1	1071	200	642	471
	2	183.6	100	580.2	200
	3	104	70	100.2	102.2
	4	91.8	190	104	60.5
	5	318	183	70	70
2	6	269	189	55	40
	7	171	61	70.2	80.2
	8	104	30	90.3	70.2
	9	122	30.6	147	100
3	10	318	120	147	90.8
	11	91.8	257	120.8	100.2
4	12	355	30.5	200	170.5
5	13	844	35	514	305
6	14	336	53	924	800
	15	226	52	200	170

	16	330	52	134	120

51. ცხრილში მოცემულია მონაცემები, რომლებიც მიღებულია $y = 2x + 3$ ფუნქციონალურ დამოკიდებულებაზე $N(\cdot;0,4)$ ნორმალურად განაწილებული ადიტიური ხმაურის დამატებით. ცხრილში მოცემული მონაცემებით აღადგინეთ და გამოიკვლიეთ წრფივი რეგრესია.

i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
x	0.5	1	1.2	1.4	2.3	2.7	6	6.2	7	8
y	5.33	2.92	3.94	8.15	8.73	8.09	19.11	13.37	13.49	17.21

ლიტერატურა

ძირითადი ლიტერატურა

1. Тьюрин Ю. Н., Макаров А. А. Статистический анализ данных на компьютере.- М: ИНФА, 1998, 528 с.
2. Холлендер М., Вулф А. Непараметрические методы статистики. – М: Финансы и статистика, 1983, 518 с.
3. Пустылник Е.И. Статистические методы анализа и обработки наблюдений.- М.: Наука, 1968, 288 с.
4. Вентцель Е.С. Теория вероятностей.- М.: Изд – во физико – матматческой литературы, 1958, 664 с.
   ვენტცელი ე.ს. ალბათობათა თეორია.- თბილისი, განათლება, 1980, 638 გვ.

დამხმარე ლიტერატურა

5. Айвазян С. А., Бухсштабер В. М., Енюков И. С., Месшалкин Л. Д. Прикладная статистика. Класификация и снижение размерности. Справочние издание под ред. Айвазяна С. А. -. М: финансы и статистика, 1989, 607 с.
6. Айвазян С. А., Енюков И. С., Мешалкин Л. Д. Прикладная статистика. Основы моделирования и нервичная обработка данных. Справочное издание под ред. Айвазяна С. А. -. М: Финннансы и статистика, 1983, 471 с.
7. Айвазян С. А., Енюков И. С., Месшалкин Л. Д. Прикладная статистика. Исследование зависимостей. Справочное издание под ред. Айвазяна С. А. – М: Финансы и статистика, 1985, 471 с.
8. Афифи А., Эйзен С. Статистический анализ. Подход с использованием ЭВМ. – М: Мир, 1982, 488 с.
9. Тьюки Дж. Анализ результатов наблюдений. Разведочный анализ. – М: Мир, 1981, 693 с.

ლიტერატურა საგნის ღრმად შესწავლისათვის

10. Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей.- М.: Наука, 1988, 448 с.
11. Феллер В. Введение в теорию вероятностей и её приложения.- М.: Мир, Том. 1, 1984, 527 с.
12. Феллер В. Введение в теорию вероятностей и её приложения.- М.: Мир, Том 2, 1984, 551 с.
13. Прохоров Ю. В., Розанов Ю. А. Теория вероятностей (Основные понятия. Предельные теоремы. Случайные процессы).- М.: Наука, 1973, 494 с.
14. Кендалл М. Дж., Стьюарт А. Теория распределений.- М.: Наука, 1966, 587.
15. Кендалл М. Дж., Стьюарт А. Статистические выводы и связи.- М.: Наука, 1973, 899 с.
16. Кендалл М. Дж., Стьюарт А. Многомерный статистический анализ и временные ряды.- М.: Наука, 1976, 736 с.
17. Вальд А. Последоватеоьный анализ.- М.: Физматгиз, 1960.
18. Ван дер Варден Б.Л. Математическая статистика.- М.: ИЛ, 1960.
19. Блекуелл Д., Гиршик М.А. Теория игр и статистических решений.- М.: ИЛ, 1958.

20. Леман Э. Проверка статистических гипотез.- М.: Наука, 1964, 498 с.
21. Уилкс С. Математическая статистика.- М.: Мир, 1967.
22. Де Гроот М. Оптимальные статистические решения.- М.: Мир, 1974, 491 с.
23. Крамер Г. Математические методы статистики.- М.: Мир, 1975, 648 с.
24. Закс Ш. Теория статистических выводов.- М.: Мир, 1975, 776 с.
25. Ширяев А.Н. Статистический последовательный анализ.- М.: Наука, 1976, 271 с.
26. Рао С. Р. Линейные статистические методы и их применения.- М.: Наука, 1968, 547 с.
27. Ермаков С. М., Михайлов Г.А. Статистическое моделирование.- М.: Наука, 1982, 294 с.
28. Кульбак С. Теория информации и статистика.- М.: Наука, 1967, 408 с.
29. Большев Л. Н., Смирнов Н. В. Таблицы математической статистики.- М.: Наука, 1983, 415 с.
30. Качиашвили К. И. Байесовские алгоритмы проверки многих гипотез.- Тбилиси: Ганатлеба, 1989, 144 с.
31. Тёрнер Д. Вероятность. статистика и исследование операции.- М.: Статистика, 1976, 432 с.
32. Вайнберг Дж., Шумекер Дж. Статистика.- М.: Статистика, 1979, 390 с.
33. Кокс Д., Хинкли Д. Теоретическая статистика.- М.: Мир, 1978, 560 с.
34. Бриллинджер Д. Временные ряды. Обработка данных и теория. – М.: Мир, 1980, 536 с.
35. Бард Й. Нелинейное оценивание параметров.- М.: Статистика, 1979, 349 с.
36. Себер Дж. Линейный регрессионный анализ.- М.: Мир, 1980, 456 с.
37. Демиденко Е. З. Линейная и нелинейная регрессии.- М.: Финансы и статистика, 1981, 302 с.
38. Бендат Дж., Пирсол А. Прикладной анализ случайных данных.- М.: Мир, 1989, 540 с.
39. Отнес Р., Эноксон Л. Прикладной анализ временных рядов.- М.: Мир, 1982, 428 с.
40. Клейнен Дж. Статистические методы в имитационном моделировании. Выпуск 1.- М.: Статистика, 1978, 222 с.
41. Клейнен Дж. Статистические методы в имитационном моделировании. Выпуск 2.- М.: Статистика, 1978, 335 с.
42. Иберла К. Факторный анализ.- М.: Статистика, 1980, 398 с.
43. Райфа Г., Шлейфер Р. Прикладная теория статистических решений.- М.: Статистика, 1977, 307 с.
44. Барра Ж. Р. Основные понятия математической статистика.- М.: Мир, 1974, 275 с.
45. Большаков И. А., Ракошиц В. С. Прикладная теория случайных потоков.- М.: Сов. Радио, 1978, 248 с.
46. Хьюбер П. Робастность в статистике.- М.: Мир, 1984, 303 с.
47. Поллард Дж. Справочник по вычислительным методам статистики.- М.: Финансы и статистика, 1982, 344 с.
48. Мэйндональд Дж. Вычислительные алгоритмы в прикладной статистике.- М.: Финансы и статистика, 1988, 350 с.
49. Аренс Х., Лёйтер Ю. Многомерный дисперсионный анализ.- М.: Финансы и статистика, 1985, 230 с.
50. Дэйвид Г. Порядковые статистики.- М.: Наука, 1979, 335 с.
51. Галамбош Я. Асимптотическая теория экстремальных порядковых статистик.- М.: Наука, 1984, 303 с.
52 Андерсон Т. Введение в многомерный статистический анализ –. М: 1963, 500 с.
53. Андерсон Т. Статистический анализ временных рядов –. М: Мир, 1976, 756 с.
54. Королюк В.С., Портенко Н.И., Скороход А.В., Турбин А.Ф. Справочник по теории вероятноятей и математической статистике.- М.: Наука, 1985, 640 с.
55. Кокрен У. Методы выборочного исследования.- М.: Статистика, 1976, 440 с.
56. Примак А.В., Кафаров В.В., Качиашвили К.И. Системный анализ контроля и управления качеством воздуха и воды.- Киев: Наукова думка, 1991, 360 с. (наука и технический прогресс)

57. Aczel A. D. Complete business statistics.- Irwin McGraw-Hill. Inc., 1996, 863 p.
58. Law A. M., Kelton W. D. Simulation modeling and analysis.- Irwin McGraw-Hill. Inc., 1991, 759.
59. Eppen G.D., Gould F.J., Schmidt C.P., Moore J.H. and Weatherford L.R. Management Science. Decision Modeling with Spreadsheets.- Prentice Hall, 1993, 762 p.
60. Kennedy W.J. and Gentle J.E. Statistical Computing. New York, Marcel Dekker, 1980.
61. Lebart L., Morineau A. and Warwick A. Multivariate Descriptive Statistical Analysis. New York, J. Wiley and Sonws, 1984.
62. Mood A.M., Graybill F.A. and Boes D.C. Introduction to the Theory of Statistics. New York, McGraw-Hill, 1974.
63. ალბათობის თეორია და მათემატიკური სტატისტიკა ეკონომისტებისათვის / ნ. ლაზრიევას რედაქციით, თბილისი, 2000, 661 გვ.
64. დოჭვირი ბ. ალბათობის თეორია და მათემატიკური სტატისტიკა. ლექციების კურსი ეკონომიკური ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის, ნაწილი I და II, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 1984.
65. მანია გ. ალბათობის თეორია და მათემატიკური სტატისტიკა. სახელმძღვანელო ეკონომიკური ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 1976.

დანართი 1. ბინომიალური განაწილების ზედა ბოლოების ალბათობები:

$n=2$ (1) 10, $p=.05$ (.05) .45, 1/3; $n=2$ (1) 25, $p=.50$ [2].

როდესაც B – ს აქვს ბინომიალური განაწილება n და p_0 პარამეტრებით, ცხრილები იკითხება შემდეგნაირად:

1. როდესაც $p_0 < .5$ (b,n) - თვის ცხრილში $p = p_0$ - თვის მოყვანილია $P_{p_0}\{B \geq b\}$. თუ მონცემული (b,n) – თვის ცხრილში $p = p_0$ - თვის დაბეჭდილია α, მაშინ $b(\alpha, n, p_0) = b$.
2. როდესაც $p_0 > .5$ ბოლოების ალბათობები შეიძლება მივიღოთ განტოლებიდან $P_{p_0}\{B \geq b\} = P_{1-p_0}\{B \leq n-b\}$. მაგალითად, როდესაც $n=10$, $p_0 = .7,\ b = 8$ ვპოულობთ $P_{.7}\{B \geq 8\} = P_{..3}\{B \leq 2\} = 1 - P_{..3}\{B \geq 3\} = 1 - .6172 = .3828$.
3. როდესაც $p_0 = .5$ (b,n) - თვის შესაბამისი უჯრედის შემცველობა ცხრილში $p = .5$ - თვის არის $P_{.5}\{B \geq b\} = P_{.5}\{B \leq (n-b)\}$. თუ (b,n) - თვის ცხრილში $p = .5$ - თვის დაბეჭდილია α, მაშინ $b(\alpha, n, 1/2) = b$.

$p = .05$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.0975	.1426	.1855	.2262	.2649	.3017	.3366	.3698	.4013
2	.0025	.0073	.0140	.0226	.0328	.0444	.0572	.0712	.0861
3		.0001	.0005	.0012	.0022	.0038	.0058	.0084	.0115
4			.0000	.0000	.0001	.0002	.0004	.0006	.0010
5				.0000	.0000	.0000	.0000	.0000	.0001
6					.0000	.0000	.0000	.0000	.0000
7						.0000	.0000	.0000	.0000
8							.0000	.0000	.0000
9								.0000	.0000
10									.0000

$p = .10$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.1900	.2710	.3439	.4095	.4686	.5217	.5695	.6126	.6513
2	.0100	.0280	.0523	.0815	.1143	.1497	.1869	.2252	.2639
3		.0010	.0037	.0086	.0159	.0257	.0381	.0530	.0702
4			.0001	.0005	.0013	.0027	.0050	.0083	.0128
5				.0000	.0001	.0002	.0004	.0009	.0016
6					.0000	.0000	.0000	.0001	.0001
7						.0000	.0000	.0000	.0000
8							.0000	.0000	.0000
9								.0000	.0000
10									.0000

$p = .15$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.2775	.3859	.4780	.5563	.6229	.6794	.7275	.7684	.8031
2	.0225	.0608	.1095	.1648	.2235	.2834	.3428	.4005	.4557
3		.0034	.0120	.0266	.0473	.0738	.1052	.1409	.1798
4			.0005	.0022	.0059	.0121	.0214	.0339	.0500
5				.0001	.0004	.0012	.0029	.0056	.0099
6					.0000	.0001	.0002	.0006	.0014
7						.0000	.0000	.0000	.0001
8							.0000	.0000	.0000
9								.0000	.0000
10									.0000

$p = .20$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.3600	.4880	.5904	.6723	.7379	.7903	.8322	.8658	.8926
2	.0400	.1040	.1808	.2627	.3446	.4233	.4967	.5638	.6242
3		.0080	.0272	.0579	.0989	.1480	.2031	.2618	.3222
4			.0016	.0067	.0170	.0333	.0563	.0856	.1209
5				.0003	.0016	.0047	.0104	.0196	.0328
6					.0001	.0004	.0012	.0031	.0064
7						.0000	.0001	.0003	.0009
8							.0000	.0000	.0001
9								.0000	.0000
10									.0000

$p = .25$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.4375	.5781	.6836	.7627	.8220	.8665	.8999	.9249	.9437
2	.0625	.1563	.2617	.3672	.4661	.5551	.6329	.6997	.7560
3		.0156	.0508	.1035	.1694	.2436	.3215	.3993	.4744
4			.0039	.0156	.0376	.0706	.1138	.1657	.2241
5				.0010	.0046	.0129	.0273	.0489	.0781
6					.0002	.0013	.0042	.0100	.0197
7						.0001	.0004	.0013	.0035
8							.0000	.0001	.0004
9								.0000	.0000
10									.0000

$p = .30$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.5100	.6570	.7599	.8319	.8824	.9176	.9424	.9596	.9718
2	.0900	.2160	.3483	.4718	.5798	.6706	.7447	.8040	.8507
3		.0270	.0837	.1631	.2557	.3529	.4482	.5372	.6172
4			.0081	.0308	.0705	.1260	.1941	.2703	.3504
5				.0024	.0109	.0288	.0580	.0988	.1503
6					.0007	.0038	.0113	.0253	.0473
7						.0002	.0013	.0043	.0106
8							.0001	.0004	.0016
9								.0000	.0001
10									.0000

$p = 1/3$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.5556	.7037	.8025	.8683	.9122	.9415	.9610	.9740	.9827
2	.1111	.2593	.4074	.5391	.6488	.7366	.8049	.8569	.8959
3		.0370	.1111	.2099	.3196	.4294	.5318	.6228	.7009
4			.0123	.0453	.1001	.1733	.2586	.3497	.4407
5				.0041	.0178	.0453	.0879	.1448	.2131
6					.0014	.0069	.0197	.0424	.0766
7						.0005	.0026	.0083	.0197
8							.0002	.0010	.0034
9								.0001	.0004
10									.0000

$p = .35$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.5775	.7254	.8215	.8840	.9246	.9510	.9681	.9793	.9865
2	.1225	.2818	.4370	.5716	.6809	.7662	.8309	.8789	.9140
3		.0429	.1265	.2352	.3529	.4677	.5722	.6627	.7384
4			.0150	.0540	.1174	.1998	.2936	.3911	.4862
5				.0053	.0223	.0556	.1061	.1717	.2485
6					.0018	.0090	.0253	.0536	.0949
7						.0006	.0036	.0112	.0260
8							.0002	.0014	.0048
9								.0001	.0005
10									.0000

$p = .40$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	.6400	.7840	.8704	.9222	.9533	.9720	.9832	.9899	.9940
2	.1600	.3520	.5248	.6630	.7667	.8414	.8936	.9295	.9536
3		.0640	.1792	.3174	.4557	.5801	.6846	.7682	.8327
4			.0256	.0870	.1792	.2898	.4059	.5174	.6177
5				.0102	.0410	.0963	.1737	.2666	.3669
6					.0041	.0188	.0498	.0994	.1662
7						.0016	.0085	.0250	.0548
8							.0007	.0038	.0123
9								.0003	.0017
10									.0001

$p = .45$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
1	6975	.8336	.9085	.9497	.9723	.9848	.9916	.9954	.9975
2	.2025	.4253	.6090	.7438	.8364	.8976	.9368	.9615	.9767
3		.0911	.2415	.4069	.5585	.6836	.7799	.8505	.9004
4			.0410	.1312	.2553	.3917	.5230	.6386	.7340
5				.0185	.0692	.1529	.2604	.3786	.4956
6					.0083	.0357	.0885	.1658	.2616
7						.0037	.0181	.0498	.1020
8							.0017	.0091	.0274
9								.0008	.0045
10									.0003

$p = .50$

b	n = 2	3	4	5	6	7	8	9
1	.7500							
2	.2500	.5000	.6875					
3		.1250	.3125	.5000	.6563			
4			.0625	.1875	.3438	.5000	.6367	
5				.0313	.1094	.2266	.3633	.5000
6					.0156	.0625	.1445	.2539
7						0078	.0352	.0898
8							.0039	.0195
9								.0020

$p = .50$

				n				
b	10	11	12	13	14	15	16	17
5	.6230							
6	.3770	.5000	.6128					
7	.1719	.2744	.3872	.5000	.6047			
8	.0547	.1133	.1938	.2905	.3953	.5000	.5982	
9	.0107	.0327	.0730	.1334	.2120	.3036	.4018	.5000
10	.0010	.0059	.0193	.0461	.0898	.1509	.2272	.3145
11		.0005	.0032	.0112	.0287	.0592	.1051	.1662
12			.0002	.0017	.0065	.0176	.0384	.0717
13				.0001	.0009	.0037	.0106	.0245
14					.0001	.0005	.0021	.0064
15						.0000	.0003	.0012
16							.0000	.0001
17								.0000

$p = .50$

				n				
b	18	19	20	21	22	23	24	25
9	.5927							
10	.4073	.5000	.5881					
11	.2403	.3238	.4119	.5000	.5841			
12	.1189	.1796	.2517	.3318	.4159	.5000	.5806	
13	.0481	.0835	.1316	.1917	.2617	.3388	.4194	.5000
14	.0154	.0318	.0577	.0946	.1431	.2024	.2706	.3450
15	.0038	.0096	.0207	.0392	.0669	.1050	.1537	.2122
16	.0007	.0022	.0059	.0133	.0262	.0466	.0758	.1148
17	.0001	.0004	.0013	.0036	.0085	.0173	.0320	.0539
18	.0000	.0000	.0002	.0007	.0022	.0053	.0113	.0216
19		.0000	.0000	.0001	.0004	.0013	.0033	.0073
20			.0000	.0000	.0001	.0002	.0008	.0020
21				.0000	.0000	.0000	.0001	.0005
22					.0000	.0000	.0000	.0001
23						.0000	.0000	.0000
24							.0000	.0000
25								.0000

დანართი 2. პუასონის განაწილება (ალბათობები $\lambda^i e^{-\lambda}/i!$, გამრავლებული 10^6 - ზე)

i	λ = 0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
0	904837	818731	740818	670320	606531	548812	496585	449329	406570	367879
1	90484	163746	222245	268128	303265	329287	347610	359463	365913	367879
2	4524	16375	33337	53626	75816	98786	121663	143785	164661	183940
3	151	1092	3334	7150	12636	19757	28388	38343	49398	61313
4	4	55	250	715	1580	2964	4968	7669	11115	15328
5		2	15	57	158	356	696	1227	2001	3066
6			1	4	13	36	81	164	300	511
7					1	3	8	19	39	73
8							1	2	4	9
9										1

i	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,7	1,8	1,9	2,0
0	332871	301194	272532	246597	223130	201897	182684	165299	149569	135335
1	366158	361433	354291	345236	334695	323034	310562	297538	284180	270671
2	201387	216860	230289	241665	251021	258428	263978	267784	269971	270671
3	73842	86744	99792	112777	125510	137828	149587	160671	170982	180447
4	20307	26023	32432	39472	47067	55131	63575	72302	81216	90224
5	4467	6246	8432	11052	14120	17642	21615	26029	30862	36089
6	819	1249	1827	2579	3530	4705	6124	7809	9773	12030
7	129	214	339	516	756	1075	1487	2008	2653	3437
8	18	32	55	90	142	215	316	452	630	859
9	2	4	8	14	24	38	60	90	133	191
10		1	1	2	4	6	10	16	25	38
11						1	2	3	4	7
12									1	1

i	2,1	2,2	2,3	2,4	2,5	2,6	2,7	2,8	2,9	3,0
0	122456	110803	100259	90718	82085	74274	67206	60810	55023	49787
1	257159	243767	230595	217723	205212	193111	181455	170268	159567	149361
2	270016	268144	265185	261268	256516	251045	244964	238375	231373	224042
3	189012	196639	203308	209014	213763	217572	220468	222484	223660	224042
4	99231	108151	116902	125409	133602	141422	148816	155739	162154	168031
5	41677	47587	53775	60196	66801	73539	80360	87214	94049	100819
6	14587	17448	20614	24078	27834	31867	36162	40700	45457	50409
7	4376	5484	6773	8255	9941	11836	13948	16280	18832	21604
8	1149	1508	1947	2477	3106	3847	4708	5698	6827	8102
9	268	369	498	660	863	1111	1412	1773	2200	2701
10	56	81	114	158	216	289	381	496	638	810
11	11	16	24	35	49	68	94	126	168	221
12	2	3	5	7	10	15	21	29	41	55
13		1	1	1	2	3	4	6	9	13
14						1	1	1	2	3
15										1

i	λ = 3,1	3,2	3,3	3,4	3,5	3,6	3,7	3,8	3,9	4,0	i
0	45049	40762	36883	33373	30197	27324	24724	22371	20242	18316	0
1	139653	130439	121714	113469	105691	98365	91477	85009	78943	73263	1
2	216461	208702	200829	192898	184959	177058	169233	161517	153940	146525	2
3	223677	222616	220912	218617	215785	212469	208720	204588	200122	195367	3
4	173350	178093	182252	185825	188812	191222	193066	194359	195119	195367	4
5	107477	113979	120286	126361	132169	137680	142869	147713	152193	156293	5
6	55530	60789	66158	71604	77098	82608	88102	93551	98925	104196	6
7	24592	27789	31189	34779	38549	42484	46568	50785	55115	59540	7
8	9529	11116	12865	14781	16865	19118	21538	24123	26869	29770	8
9	3282	3952	4717	5584	6559	7647	8854	10185	11643	13231	9
10	1018	1265	1557	1899	2296	2753	3276	3870	4541	5292	10
11	287	368	467	587	730	901	1102	1337	1610	1925	11
12	74	98	128	166	213	270	340	423	523	642	12
13	18	24	33	43	57	75	97	124	157	197	13
14	4	6	8	11	14	19	26	34	44	56	14
15	1	1	2	2	3	5	6	9	11	15	15
16				1	1	1	1	2	3	4	16
17									1	1	17

i	4,1	4,2	4,3	4,4	4,5	4,6	4,7	4,8	4,9	5,0	i
0	16573	14996	13569	12277	11109	10052	9095	8230	7447	6738	0
1	67948	62981	58345	54020	49990	46238	42748	39503	36488	33690	1
2	139293	132261	125441	118845	112479	106348	100457	94807	89396	84224	2
3	190368	185165	179799	174305	168718	163068	157383	151691	146014	140374	3
4	195127	194424	193284	191736	189808	187528	184925	182029	178867	175467	4
5	160004	163316	166224	168728	170827	172525	173830	174748	175290	175467	5
6	109336	114321	119127	123734	128120	132270	136167	139798	143153	146223	6
7	64040	68593	73178	77775	82363	86920	91426	95862	100207	104445	7
8	32820	36011	39333	42776	46329	49979	53713	57517	61377	65278	8
9	14951	16805	18793	20913	23165	25545	28050	30676	33416	36266	9
10	6130	7058	8081	9202	10424	11751	13184	14724	16374	18138	10
11	2285	2695	3159	3681	4264	4914	5633	6425	7294	8242	11
12	781	943	1132	1350	1599	1884	2206	2570	2978	3434	12
13	246	305	374	457	554	667	798	949	1123	1321	13
14	72	91	115	144	178	219	268	325	393	472	14
15	20	26	33	42	53	67	84	104	128	157	15
16	5	7	9	12	15	19	25	31	39	49	16
17	1	2	2	3	4	5	7	9	11	14	17
18			1	1	1	1	2	2	3	4	18
19									1	1	19

i	5,1	5,2	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	5,8	5,9	6,0	i
0	6097	5517	4992	4517	4087	3698	3346	3028	2739	2479	0
1	31093	28686	26455	24390	22477	20708	19072	17560	16163	14873	1
2	79288	74584	70107	65852	61812	57982	54355	50923	47680	44618	2
3	134790	129279	123856	118533	113323	108234	103275	98452	93771	89235	3

i	λ = 5,1	5,2	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	5,8	5,9	6,0	i
4	171857	168063	164109	160020	155819	151528	147167	142755	138312	133853	4
5	175294	174785	173955	172821	171401	169711	167770	165596	163208	160623	5
6	149000	151480	153660	155539	157117	158397	159382	160076	160488	160623	6
7	108557	112528	116343	119987	123449	126717	129782	132635	135268	137677	7
8	69205	73143	77077	80991	84871	88702	92470	96160	99760	103258	8
9	39216	42261	45390	48595	51866	55192	58564	61970	65398	68838	9
10	20000	21976	24057	26241	28526	30908	33382	35943	38585	41303	10
11	9273	10388	11591	12882	14263	15735	17298	18952	20696	22529	11
12	3941	4502	5119	5797	6537	7343	8216	9160	10175	11264	12
13	1546	1801	2087	2408	2766	3163	3603	4087	4618	5199	13
14	563	669	790	929	1087	1265	1467	1693	1946	2228	14
15	191	232	279	334	398	472	557	655	766	891	15
16	61	75	92	113	137	165	199	237	282	334	16
17	18	23	29	36	44	54	67	81	98	118	17
18	5	7	8	11	14	17	21	26	32	39	18
19	1	2	2	3	4	5	6	8	10	12	19
20			1	1	1	1	2	2	3	4	20
21								1	1	1	21

i	6,1	6,2	6,3	6,4	6,5	6,6	6,7	6,8	6,9	7,0	i
0	2243	2029	1836	1662	1503	1360	1231	1114	1008	912	0
1	13682	12582	11569	10634	9772	8978	8247	7574	6954	6383	1
2	41729	39006	36441	34029	31760	29629	27628	25751	23990	22341	2
3	84848	80612	76527	72595	68814	65183	61702	58368	55178	52129	3
4	129393	124948	120530	116151	111822	107553	103351	99225	95182	91226	4
5	157860	154936	151868	148674	145369	141969	138490	134946	131351	127717	5
6	160491	160100	159461	158585	157483	156166	154648	152939	151053	149003	6
7	139856	141803	143515	144992	146234	147243	148020	148569	148895	149003	7
8	106640	109897	113018	115994	118815	121475	123967	126284	128422	130377	8
9	72278	75707	79113	82484	85811	89082	92286	95415	98457	101405	9
10	44090	46938	49841	52790	55777	58794	61832	64882	67935	70983	10
11	24450	26456	28545	30714	32959	35276	37661	40109	42614	45171	11
12	12429	13669	14986	16381	17853	19402	21028	22728	24503	26350	12
13	5832	6519	7263	8064	8926	9850	10837	11889	13005	14188	13
14	2541	2887	3268	3687	4144	4644	5186	5774	6410	7094	14
15	1033	1193	1373	1573	1796	2043	2317	2618	2949	3311	15
16	394	462	540	629	730	843	970	1113	1272	1448	16
17	141	169	200	237	279	327	382	445	516	596	17
18	48	58	70	84	101	120	142	168	198	232	18
19	15	19	23	28	34	42	50	60	72	85	19
20	5	6	7	9	11	14	17	20	25	30	20
21	1	2	2	3	3	4	5	7	8	10	21
22			1	1	1	1	2	2	3	3	22
23								1	1	1	23

	λ										
i	8,1	8,2	8,3	8,4	8,5	8,6	8,7	8,8	8,9	9,0	i
21	71	83	97	113	131	152	175	201	231	264	21
22	26	31	37	43	51	59	69	81	93	108	22
23	9	11	13	16	19	22	26	31	36	42	23
24	3	4	5	6	7	8	9	11	13	16	24
25	1	1	2	2	2	3	3	4	5	6	25
26				1	1	1	1	1	2	2	26
27									1	1	27

	9,1	9,2	9,3	9,4	9,5	9,6	9,7	9,8	9,9	10,0	
0	112	101	91	83	75	68	61	55	50	45	0
1	1016	930	850	778	711	650	594	543	497	454	1
2	4624	4276	3954	3655	3378	3121	2883	2663	2459	2270	2
3	14025	13113	12256	11452	10696	9987	9322	8698	8114	7567	3
4	31906	30160	28496	26911	25403	23969	22606	21311	20082	18917	4
5	58069	55494	53002	50593	48266	46020	43855	41770	39763	37833	5
6	88072	85091	82154	79262	76421	73632	70899	68224	65609	63055	6
7	114493	111834	109147	106438	103714	100981	98246	95514	92790	90079	7
8	130236	128609	126883	125065	123160	121178	119123	117004	114827	112599	8
9	131683	131467	131113	130623	130003	129256	128388	127405	126310	125110	9
10	119832	120950	121935	122786	123502	124086	124537	124857	125047	125110	10
11	99133	101158	103090	104926	106661	108293	109819	111236	112542	113736	11
12	75176	77555	79895	82192	84440	86634	88770	90843	92847	94780	12
13	52623	54885	57156	59431	61706	63976	66236	68481	70707	72908	13
14	34205	36067	37968	39904	41872	43869	45892	47937	50000	52077	14
15	20751	22121	23540	25006	26519	28076	29677	31319	33000	34718	15
16	11802	12720	13683	14691	15746	16846	17992	19183	20419	21699	16
17	6318	6884	7485	8123	8799	9513	10266	11058	11891	12764	17
18	3194	3518	3867	4242	4644	5074	5532	6021	6540	7091	18
19	1530	1704	1893	2099	2322	2563	2824	3105	3408	3732	19
20	696	784	880	986	1103	1230	1370	1522	1687	1866	20
21	302	343	390	442	499	563	633	710	795	889	21
22	125	144	165	189	215	245	279	316	358	404	22
23	49	57	67	77	89	102	118	135	154	176	23
24	19	22	26	30	35	41	48	55	64	73	24
25	7	8	10	11	13	16	18	22	25	29	25
26	2	3	3	4	5	6	7	8	10	11	26
27	1	1	1	1	2	2	2	3	4	4	27
28					1	1	1	1	1	1	28
29										1	29

	10,1	10,2	10,3	10,4	10,5	10,6	10,7	10,8	10,9	11,0	
0	41	37	34	30	28	25	23	20	18	17	0
1	415	379	346	317	289	264	241	220	201	184	1
2	2095	1934	1784	1646	1518	1400	1291	1190	1097	1010	2
3	7054	6574	6125	5705	5313	4946	4603	4283	3984	3705	3

	λ										
i	10,1	10,2	10,3	10,4	10,5	10,6	10,7	10,8	10,9	11,0	*i*
4	17811	16764	15773	14834	13946	13107	12313	11564	10856	10189	4
5	35979	34199	32492	30855	29287	27786	26350	24978	23667	22415	5
6	60565	58139	55777	53482	51252	49089	46991	44960	42995	41095	6
7	87387	84716	82072	79458	76878	74334	71830	69367	66949	64577	7
8	110326	108013	105668	103296	100902	98493	96072	93646	91218	88794	8
9	123810	122415	120931	119364	117720	116003	114219	112375	110475	108526	9
10	125048	124863	124559	124139	123606	122963	122215	121365	120418	119378	10
11	114817	115782	116633	117368	117987	118492	118882	119159	119323	119378	11
12	96637	98415	100110	101719	103239	104667	106003	107243	108386	109430	12
13	75080	77218	79318	81375	83385	85344	87248	89094	90877	92595	13
14	54165	56259	58315	60450	62539	64618	66683	68730	70754	72753	14
15	36471	38258	40071	41912	43777	45663	47567	49485	51415	53352	15
16	23022	24388	25795	27243	28729	30252	31810	33403	35026	36680	16
17	13678	14633	15629	16666	17744	18863	20022	21220	22458	23734	17
18	7675	8292	8943	9629	10351	11108	11902	12732	13600	14504	18
19	4080	4451	4848	5271	5720	6197	6703	7237	7802	8397	19
20	2060	2270	2497	2741	3003	3285	3586	3908	4252	4618	20
21	991	1103	1225	1357	1502	1658	1827	2010	2207	2419	21
22	455	511	573	642	717	799	889	987	1093	1210	22
23	200	227	257	290	327	368	413	463	518	578	23
24	84	96	110	126	143	163	184	208	235	265	24
25	34	39	45	52	60	69	79	90	103	117	25
26	13	15	18	21	24	28	32	37	43	49	26
27	5	6	7	8	9	11	13	15	17	20	27
28	2	2	3	3	4	4	5	6	7	8	28
29	1	1	1	1	1	2	2	2	3	3	29
30						1	1	1	1	1	30

	11,1	11,2	11,3	11,4	11,5	11,6	11,7	11,8	11,9	12,0	
0	15	14	12	11	10	9	8	8	7	6	0
1	163	157	140	128	116	106	97	89	81	74	1
2	931	858	790	727	670	617	568	522	481	442	2
3	3445	3202	2976	2764	2568	2385	2214	2055	1907	1770	3
4	9559	8965	8406	7879	7382	6915	6476	6062	5674	5309	4
5	21221	20082	18997	17963	16979	16043	15153	14307	13504	12741	5
6	39259	37487	35778	34130	32544	31017	29549	28137	26782	25481	6
7	62253	59979	57755	55584	53465	51400	49388	47432	45530	43682	7
8	86376	83970	81579	79206	76856	74529	72231	69962	67725	65523	8
9	106531	104496	102427	100328	98204	96060	93900	91728	89548	87364	9
10	118249	117036	115743	114374	112935	111430	109863	108239	106562	104837	10
11	119324	119164	118899	118533	118068	117508	116854	116110	115281	114368	11
12	110375	111220	111964	112607	113149	113591	113933	114175	114320	114363	12
13	94243	95820	97322	98747	100093	101358	102539	103636	104647	105570	13
14	74721	76656	78553	80409	82219	83982	85694	87350	88950	90489	14
15	55294	57236	59177	61110	63035	64946	66841	68716	70567	72391	15
16	38360	40065	41793	43541	45306	47086	48877	50678	52484	54293	16
17	25047	26396	27780	29198	30648	32129	33639	35176	36739	38325	17
18	15446	16424	17440	18492	19581	20706	21865	23060	24288	25550	18
19	9023	9682	10372	11095	11852	12641	13465	14322	15212	16137	19

i	λ 11,1	11,2	11,3	11,4	11,5	11,6	11,7	11,8	11,9	12,0	i
20	5008	5422	5860	6324	6815	7332	7877	8450	9051	9682	20
21	2647	2892	3153	3433	3732	4050	4388	4748	5129	5533	21
22	1336	1472	1620	1779	1951	2136	2334	2547	2774	3018	22
23	645	717	796	882	975	1077	1187	1307	1435	1575	23
24	298	335	375	419	467	521	579	642	712	787	24
25	132	150	169	191	215	242	271	303	339	378	25
26	57	65	74	84	95	108	122	138	155	174	26
27	23	27	31	35	41	46	53	60	68	78	27
28	9	11	12	14	17	19	22	25	29	33	28
29	4	4	5	6	7	8	9	10	12	14	29
30	1	2	2	2	3	3	3	4	5	5	30
31		1	1	1	1	1	1	2	2	2	31
32								1	1	1	32

i	12,1	12,2	12,3	12,4	12,5	12,6	12,7	12,8	12,9	13,0	i
0	6	5	5	4	4	3	3	3	2	2	0
1	67	61	56	51	47	42	39	35	32	29	1
2	407	374	344	317	291	268	246	226	208	191	2
3	1641	1522	1412	1309	1213	1124	1042	965	894	828	3
4	4966	4643	4341	4057	3791	3541	3307	3088	2882	2690	4
5	12017	11330	10679	10062	9477	8924	8400	7905	7436	6994	5
6	24233	23037	21892	20794	19744	18740	17781	16864	15988	15153	6
7	41889	40151	38467	36836	35258	33733	32259	30837	29464	28141	7
8	63358	61230	59142	57095	55091	53129	51212	49339	47511	45730	8
9	85181	83000	80828	78665	76515	74381	72266	70171	68100	66054	9
10	103069	101261	99418	97544	95644	93720	91777	89819	87849	85870	10
11	113376	112308	111168	109959	108686	107352	105961	104516	103023	101483	11
12	114321	114180	113947	113624	113215	112720	112142	111484	110749	109940	12
13	106406	107153	107811	108380	108860	109251	109554	109769	109897	109940	13
14	91965	93376	94720	95994	97197	98326	99381	100360	101263	102087	14
15	74185	75946	77670	79355	80997	82594	84143	85641	87086	88475	15
16	56103	57909	59709	61500	63279	65043	66788	68513	70213	71886	16
17	39932	41558	43201	44859	46529	48206	49895	51586	53279	54972	17
18	26843	28167	29521	30903	32312	33746	35204	36683	38183	39702	18
19	17095	18086	19111	20168	21258	22379	23531	24713	25925	27164	19
20	10342	11033	11753	12504	13286	14099	14942	15816	16721	17657	20
21	5959	6409	6884	7383	7908	8459	9036	9640	10272	10930	21
22	3278	3554	3849	4162	4493	4845	5216	5609	6023	6459	22
23	1724	1885	2058	2244	2442	2654	2880	3122	3378	3651	23
24	869	958	1055	1159	1272	1393	1524	1665	1816	1977	24
25	421	468	519	575	636	702	774	852	937	1028	25
26	196	219	246	274	306	340	378	420	465	514	26
27	88	99	112	126	142	159	178	199	222	248	27
28	38	43	49	56	63	71	81	91	102	115	28
29	16	18	21	24	27	31	35	40	46	52	29
30	6	7	9	10	11	13	15	17	20	22	30
31	2	3	3	4	5	5	6	7	8	9	31
32	1	1	1	2	2	2	2	3	3	4	32
33				1	1	1	1	1	1	2	33
34										1	34

i	λ = 13,1	13,2	13,3	13,4	13,5	13,6	13,7	13,8	13,9	14,0	i
0	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	0
1	27	24	22	20	19	17	15	14	13	12	1
2	175	161	148	136	125	115	105	97	89	81	2
3	766	709	657	608	562	520	481	445	411	380	3
4	2510	2341	2183	2035	1897	1768	1648	1535	1429	1331	4
5	6575	6180	5807	5455	5123	4810	4514	4236	3974	3727	5
6	14356	13596	12872	12183	11526	10902	10308	9743	9206	8696	6
7	26867	25639	24458	23322	22230	21181	20173	19207	18280	17392	7
8	43994	42304	40661	39064	37512	36007	34547	33132	31762	30435	8
9	64036	62046	60088	58161	56269	54410	52588	50802	49054	47344	9
10	83887	81901	79916	77936	75963	73998	72046	70107	68185	66282	10
11	99901	98281	96626	94940	93227	91489	89730	87953	86162	84359	11
12	109059	108109	107094	106017	104880	103687	102441	101146	99804	98418	12
13	109898	109773	109566	109279	108914	108473	107957	107370	106713	105989	13
14	102833	103500	104087	104595	105024	105373	105644	105836	105951	105989	14
15	89807	91080	92291	93439	94522	95539	96488	97369	98181	98923	15
16	73530	75141	76717	78255	79753	81208	82618	83981	85295	86558	16
17	56661	58345	60019	61683	63333	64966	66580	68173	69741	71283	17
18	41237	42786	44348	45920	47500	49086	50675	52266	53856	55442	18
19	28432	29725	31043	32385	33750	35135	36539	37962	39400	40852	19
20	18623	19619	20644	21698	22781	23892	25030	26193	27383	28597	20
21	11617	12332	13074	13846	14645	15473	16329	17213	18125	19064	21
22	6917	7399	7904	8433	8987	9565	10168	10797	11452	12132	22
23	3940	4246	4571	4913	5275	5656	6057	6478	6921	7385	23
24	2151	2336	2533	2743	2967	3205	3457	3725	4008	4308	24
25	1127	1233	1348	1470	1602	1744	1895	2056	2229	2412	25
26	568	626	689	758	832	912	998	1091	1191	1299	26
27	275	306	340	376	416	459	507	558	613	674	27
28	129	144	161	180	201	223	248	275	305	337	28
29	58	66	74	83	93	105	117	131	146	163	29
30	25	29	33	37	42	47	53	60	68	76	30
31	11	12	14	16	18	21	24	27	30	34	31
32	4	5	6	7	8	9	10	12	13	15	32
33	2	2	2	3	3	4	4	5	6	6	33
34	1	1	1	1	1	1	2	2	2	3	34
35						1	1	1	1	1	35

i	14,1	14,2	14,3	14,4	14,5	14,6	14,7	14,8	14,9	15,0	i
0	1	1	1	1	1						0
1	11	10	9	8	7	7	6	6	5	5	1
2	75	69	63	58	53	49	45	41	38	34	2
3	352	325	300	277	256	237	219	202	186	172	3
4	1239	1153	1073	999	929	864	803	747	694	645	4
5	3494	3275	3070	2876	2694	2523	2362	2211	2069	1936	5
6	8212	7752	7316	6902	6510	6139	5787	5454	5138	4839	6
7	16541	15726	14946	14199	13486	12804	12152	11530	10937	10370	7
8	29153	27913	26715	25559	24443	23367	22330	21331	20370	19444	8
9	45673	44040	42447	40894	39380	37907	36472	35078	33723	32407	9
10	64399	62537	60700	58887	57101	55343	53614	51915	50247	48611	10
11	82547	80730	78910	77089	75270	73456	71648	69850	68062	66287	11

i	λ 14,1	14,2	14,3	14,4	14,5	14,6	14,7	14,8	14,9	15,0	i
12	96993	95530	94034	92507	90951	89371	87769	86148	84510	82859	12
13	105200	104349	103437	102469	101446	100371	99247	98076	96862	95607	13
14	105951	105839	105651	105396	105069	104672	104209	103681	103089	102436	14
15	99594	100195	100723	101181	101367	101881	102125	102298	102402	102436	15
16	87768	88923	90021	91063	92045	92967	93827	94626	95361	96034	16
17	72795	74277	75724	77135	78509	79842	81133	82380	83581	84736	17
18	57023	58596	60158	61708	63243	64761	66259	67735	69187	70613	18
19	42317	43793	45277	46768	48264	49763	51263	52762	54257	55747	19
20	29834	31093	32373	33873	34992	36327	37678	39044	40422	41810	20
21	20031	21025	22045	23090	24161	25250	26375	27517	28680	29865	21
22	12838	13570	14329	15114	15924	16761	17623	18511	19424	20362	22
23	7870	8378	8909	9462	10039	10640	11264	11911	12584	13280	23
24	4624	4957	5308	5677	6065	6472	6899	7345	7812	8300	24
25	2608	2816	3036	3270	3518	3780	4057	4348	4656	4980	25
26	1414	1538	1670	1811	1962	2123	2294	2475	2668	2873	26
27	739	809	884	966	1054	1148	1249	1357	1473	1596	27
28	372	410	452	497	546	598	656	717	784	855	28
29	181	201	223	247	273	301	332	366	403	442	29
30	85	95	106	118	132	147	163	181	200	221	30
31	39	44	49	55	62	69	77	86	96	107	31
32	17	19	22	25	28	32	35	40	45	50	32
33	7	8	9	11	12	14	16	18	20	23	33
34	3	3	4	5	5	6	7	8	9	10	34
35	1	1	2	2	2	2	3	3	4	4	35
36		1	1	1	1	1	1	1	2	2	36
37								1	1	1	37

დანართი 3. სტანდარტული ნორმალური განაწილების ზედა ბოლოს ალბათობები. ცხრილში მოცემული x - თვის მოყვანილია $P(X \geq x)$, სადაც X აქვს განაწილება $N(0,1)$. ამრიგად, თუ x ისეთია, რომ $P(X \geq x) = \alpha$, მაშინ $z_{(\alpha)} = x$ [2].

x	.00	.01	.02	.03	.04	.05	.06	.07	.08	.09
.0	.5000	.4960	.4920	.4880	.4840	.4801	.4761	.4721	.4681	.4641
.1	.4602	.4562	.4522	.4483	.4443	.4404	.4364	.4325	.4286	.4247
.2	.4207	.4168	.4129	.4090	.4052	.4013	.3974	.3936	.3897	.3859
.3	.3821	.3783	.3745	.3707	.3669	.3632	.3594	.3557	.3520	.3483
.4	.3446	.3409	.3372	.3336	.3300	.3264	.3228	.3192	.3156	.3121
.5	.3085	.3050	.3015	.2981	.2946	.2912	.2877	.2843	.2810	.2776
.6	.2743	.2709	.2676	.2643	.2611	.2578	.2546	.2514	.2483	.2451
.7	.2420	.2389	.2358	.2327	.2296	.2266	.2236	.2206	.2177	.2148
.8	.2119	.2090	.2061	.2033	.2005	.1977	.1949	.1922	.1894	.1867
.9	.1841	.1814	.1788	.1762	.1736	.1711	.1685	.1660	.1635	.1611
1.0	.1587	.1562	.1539	.1515	.1492	.1469	.1446	.1423	.1401	.1379
1.1	.1357	.1335	.1314	.1292	.1271	.1251	.1230	.1210	.1190	.1170
1.2	.1151	.1131	.1112	.1093	.1075	.1056	.1038	.1020	.1003	.0985
1.3	.0968	.0951	.0934	.0918	.0901	.0885	.0869	.0853	.0838	.0823
1.4	.0808	.0793	.0778	.0764	.0749	.0735	.0721	.0708	.0694	.0681
1.5	.0668	.0655	.0643	.0630	.0618	.0606	.0594	.0582	.0571	.0559
1.6	.0548	.0537	.0526	.0516	.0505	.0495	.0485	.0475	.0465	.0455
1.7	.0446	.0436	.0427	.0418	.0409	.0401	.0392	.0384	.0375	.0367
1.8	.0359	.0351	.0344	.0336	.0329	.0322	.0314	.0307	.0301	.0294
1.9	.0287	.0281	.0274	.0268	.0262	.0256	.0250	.0244	.0239	.0233
2.0	.0228	.0222	.0217	.0212	.0207	.0202	.0197	.0192	.0188	.0183
2.1	.0179	.0174	.0170	.0166	.0162	.0158	.0154	.0150	.0146	.0143
2.2	.0139	.0136	.0132	.0129	.0125	.0122	.0119	.0116	.0113	.0110
2.3	.0107	.0104	.0102	.0099	.0096	.0094	.0091	.0089	.0087	.0084
2.4	.0082	.0080	.0078	.0075	.0073	.0071	.0069	.0068	.0066	.0064
2.5	.0062	.0060	.0059	.0057	.0055	.0054	.0052	.0051	.0049	.0048
2.6	.0047	.0045	.0044	.0043	.0041	.0040	.0039	.0038	.0037	.0036
2.7	.0035	.0034	.0033	.0032	.0031	.0030	.0029	.0028	.0027	.0026
2.8	.0026	.0025	.0024	.0023	.0023	.0022	.0021	.0021	.0020	.0019
2.9	.0019	.0018	.0018	.0017	.0016	.0016	.0015	.0015	.0014	.0014
3.0	.0013	.0013	.0013	.0012	.0012	.0011	.0011	.0011	.0010	.0010
3.1	.0010	.0009	.0009	.0009	.0008	.0008	.0008	.0008	.0007	.0007
3.2	.0007	.0007	.0006	.0006	.0006	.0006	.0006	.0005	.0005	.0005
3.3	.0005	.0005	.0005	.0004	.0004	.0004	.0004	.0004	.0004	.0003
3.4	.0003	.0003	.0003	.0003	.0003	.0003	.0003	.0003	.0003	.0002

დანართი 4. პირსონის განაწილების კვანტილები χ^2_{1-p} [3].

Число степеней свободы f	Уровни значимости p							
	0,99	0,98	0,95	0,90	0,80	0,70	0,50	0,30
1	0,00016	0,0006	0,0039	0,016	0,064	0,148	0,455	1,07
2	0,020	0,040	0,103	0,211	0,446	0,713	1,386	2,41
3	0,115	0,185	0,352	0,584	1,005	1,424	2,366	3,66
4	0,30	0,43	0,71	1,06	1,65	2,19	3,36	4,9
5	0,55	0,75	1,14	1,61	2,34	3,00	4,35	6,1
6	0,87	1,13	1,63	2,20	3,07	3,83	5,35	7,2
7	1,24	1,56	2,17	2,83	3,82	4,67	6,35	8,4
8	1,65	2,03	2,73	3,49	4,59	5,53	7,34	9,5
9	2,09	2,53	3,32	4,17	5,38	6,39	8,34	10,7
10	2,56	3,06	3,94	4,86	6,18	7,27	9,34	11,8
11	3,1	3,6	4,6	5,6	7,0	8,1	10,3	12,9
12	3,6	4,2	5,2	6,3	7,8	9,0	11,3	14,0
13	4,1	4,8	5,9	7,0	8,6	9,9	12,3	15,1
14	4,7	5,4	6,6	7,8	9,5	10,8	13,3	16,2
15	5,2	6,0	7,3	8,5	10,3	11,7	14,3	17,3
16	5,8	6,6	8,0	9,3	11,2	12,6	15,3	18,4
17	6,4	7,3	8,7	10,1	12,0	13,5	16,3	19,5
18	7,0	7,9	9,4	10,9	12,9	14,4	17,3	20,6
19	7,6	8,6	10,1	11,7	13,7	15,4	18,3	21,7
20	8,3	9,2	10,9	12,4	14,6	16,3	19,3	22,8
21	8,9	9,9	11,6	13,2	15,4	17,2	20,3	23,9
22	9,5	10,6	12,3	14,0	16,3	18,1	21,3	24,9

როდესაც $f > 30$ χ^2_{1-p} - ის მნიშვნელობა შეიძლება გამოვთვალოთ მიახლოებითი ფორმულით

$$\chi^2_{1-p} = \frac{1}{2}(\sqrt{2f-1} + u_{1-p})^2,$$

სადაც u_{1-p} - არის სტანდარტული ნორმალური განაწილების კვანტილი.

ამ კანონის ალბათობების განაწილების ფუნქციას აქვს შემდეგი სახე:

$$\frac{1}{2^{n/2}\Gamma(n/2)} x^{n/2-1} e^{x/2}, \ x > 0,$$

სადაც $\Gamma(\cdot)$ არის გამა ფუნქცია და ის განსაზღვრულია ნებისმიერი რეალური a რიცხვისათვის შემდეგი ფორმულით:

$$\Gamma(a) = \int_0^{\infty} x^{a-1} e^{-x} dx.$$

Число степеней свободы f	Уровни значимости p							
	0,99	0,98	0,95	0,90	0,80	0,70	0,50	0,30
23	10,2	11,3	13,1	14,8	17,2	19,0	22,3	26,0
24	10,9	12,0	13,8	15,7	18,1	19,9	23,3	27,1
25	11,5	12,7	14,6	16,5	18,9	20,9	24,3	28,2
26	12,2	13,4	15,4	17,3	19,8	21,8	25,3	29,3
27	12,9	14,1	16,2	18,1	20,7	22,7	26,3	30,3
28	13,6	14,8	16,9	18,9	21,6	23,6	27,3	31,4
29	14,3	15,6	17,7	19,8	22,4	24,6	28,3	32,5
30	15,0	16,3	18,5	20,6	23,4	25,5	29,3	33,5

Число степеней свободы f	Уровни значимости p							
	0,20	0,10	0,05	0,02	0,01	0,005	0,002	0,001
1	1,64	2,7	3,8	5,4	6,6	7,9	9,5	10,8
2	3,22	4,6	6,0	7,8	9,2	10,6	12,4	13,8
3	4,64	6,3	7,8	9,8	11,3	12,8	14,8	16,3
4	6,0	7,8	9,5	11,7	13,3	14,9	16,9	18,5
5	7,3	9,2	11,1	13,4	15,1	16,3	18,9	20,5
6	8,6	10,6	12,6	15,0	16,8	18,6	20,7	22,5
7	9,8	12,0	14,1	16,6	18,5	20,3	22,6	24,3
8	11,0	13,4	15,5	18,2	20,1	21,9	24,3	26,1
9	12,2	14,7	16,9	19,7	21,7	23,6	26,1	27,9
10	13,4	16,0	18,3	21,2	23,2	25,2	27,7	29,6
11	14,6	17,3	19,7	22,6	24,7	26,8	29,4	31,3
12	15,8	18,5	21,0	24,1	26,2	28,3	31	32,9
13	17,0	19,8	22,4	25,5	27,7	29,8	32,5	34,5
14	18,2	21,1	23,7	26,9	29,1	31,3	34	36,1
15	19,3	22,3	25,0	28,3	30,6	32,8	35,5	37,7
16	20,5	23,5	26,3	29,6	32,0	34,3	37	39,2
17	21,6	24,8	27,6	31,0	33,4	35,7	38,5	40,8
18	22,8	26,0	28,9	32,3	34,8	37,2	40	42,3
19	23,9	27,2	30,1	33,7	36,2	38,6	41,5	43,8
20	25,0	28,4	31,4	35,0	37,6	40,0	43	45,3
21	26,2	29,6	32,7	36,3	38,9	41,4	44,5	46,8
22	27,3	30,8	33,9	37,7	40,3	42,8	46	48,3
23	28,4	32,0	35,2	39,0	41,6	44,2	47,5	49,7
24	29,6	33,2	36,4	40,3	43,0	45,6	48,5	51,2
25	30,7	34,4	37,7	41,6	44,3	46,9	50	52,6
26	31,8	35,6	38,9	42,9	45,6	48,3	51,5	54,1
27	32,9	36,7	40,1	44,1	47,0	49,6	53	55,5
28	34,0	37,9	41,3	45,4	48,3	51,0	54,5	56,9
29	35,1	39,1	42,6	46,7	49,6	52,3	56	58,3
30	36,3	40,3	43,8	48,0	50,9	53,7	57,5	59,7

დანართი 5. სტიუდენტის განაწილების კვანტილები $t_{1-\frac{p}{2}}$ [3].

Число степеней свободы, f	Уровни значимости p						
	0,20	0,10	0,05	0,02	0,01	0,005	0,001
1	3,08	6,31	12,71	31,82	63,66	127,32	636,62
2	1,89	2,92	4,30	6,97	9,93	14,09	31,60
3	1,64	2,35	3,18	4,54	5,84	7,45	12,94
4	1,53	2,13	2,78	3,75	4,60	5,60	8,61
5	1,48	2,02	2,57	3,37	4,03	4,77	6,86
6	1,44	1,94	2,45	3,14	3,71	4,32	5,96
7	1,42	1,90	2,37	3,00	3,50	4,03	5,41
8	1,40	1,86	2,31	2,90	3,36	3,83	5,04
9	1,38	1,83	2,26	2,82	3,25	3,69	4,78
10	1,37	1,81	2,23	2,76	3,17	3,58	4,59
11	1,36	1,80	2,20	2,72	3,11	3,50	4,44
12	1,36	1,78	2,18	2,68	3,06	3,43	4,32
13	1,35	1,77	2,16	2,65	3,01	3,37	4,22
14	1,34	1,76	2,15	2,62	2,98	3,33	4,14
15	1,34	1,75	2,13	2,60	2,95	3,29	4,07
16	1,34	1,75	2,12	2,58	2,92	3,25	4,02
17	1,33	1,74	2,11	2,57	2,90	3,22	3,97
18	1,33	1,73	2,10	2,55	2,88	3,20	3,92
19	1,33	1,73	2,09	2,54	2,86	3,17	3,88
20	1,33	1,73	2,09	2,53	2,85	3,15	3,85
21	1,32	1,72	2,08	2,52	2,83	3,14	3,82
22	1,32	1,72	2,07	2,51	2,82	3,12	3,79
23	1,32	1,71	2,07	2,50	2,81	3,10	3,77
24	1,32	1,71	2,06	2,49	2,80	3,09	3,75
25	1,32	1,71	2,06	2,48	2,79	3,08	3,73
26	1,32	1,71	2,06	2,48	2,78	3,07	3,71
27	1,31	1,70	2,05	2,47	2,77	3,06	3,69
28	1,31	1,70	2,05	2,47	2,76	3,05	3,67
29	1,31	1,70	2,04	2,46	2,76	3,04	3,66
30	1,31	1,70	2,04	2,46	2,75	3,03	3,65
40	1,30	1,68	2,02	2,42	2,70	2,97	3,55
60	1,30	1,67	2,00	2,39	2,66	2,91	3,46
120	1,29	1,66	1,98	2,36	2,62	2,86	3,37
∞	1,28	1,64	1,96	2,33	2,58	2,81	3,29

ამ კანონის ალბათობების განაწილებას აქვს შ მდეგი სახე:

$$f_n(x) = \frac{1}{\sqrt{n\pi}} \cdot \frac{\Gamma\left(\frac{n+1}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} \left(1 + \frac{x^2}{n}\right)^{-\frac{n+1}{2}}$$

დანართი 6. ფიშერის განაწილების კვანტილები F_{1-p} [3].

f_2 \ f_1	Уровень значимости 0,20								
	1	2	3	4	5	6	12	24	∞
1	9,5	12,0	13,1	13,7	14,0	14,3	14,9	15,2	15,6
2	3,6	4,0	4,2	4,2	4,3	4,3	4,4	4,4	4,5
3	2,7	2,9	2,9	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
4	2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4
5	2,2	2,3	2,3	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,1
6	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,0	2,0	2,0
7	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	1,9	1,9	1,8
8	2,0	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,7
9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,7	1,7
10	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6
11	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,6	1,6
12	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,5
13	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5
14	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5
15	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5
16	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,4
17	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,4
18	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4
19	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4
20	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4
22	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4
24	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3

ამ კანონის ალბათობების განაწილებას აქვს შ მდეგი სახე:

$$f_{mn}(x) = \frac{\Gamma\left(\frac{m+n}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{m}{2}\right) \cdot \Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} \cdot \frac{x^{\frac{m}{2}-1}}{(x+1)^{\frac{m+n}{2}}}, \quad (x > 0).$$

Уровень значимости 0,20

f_2 \ f_1	1	2	3	4	5	6	12	24	∞
26	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3
28	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3
30	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,3
40	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4	1,2
60	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,3	1,2
120	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,4	1,3	1,1
∞	1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,3	1,2	1,0

Уровень значимости 0,05

f_2 \ f_1	1	2	3	4	5	6	12	24	∞
1	164,4	199,5	215,7	224,6	230,2	234,0	244,9	249,0	254,3
2	18,5	19,2	19,2	19,3	19,3	19,3	19,4	19,5	19,5
3	10,1	9,6	9,3	9,1	9,0	8,9	8,7	8,6	8,5
4	7,7	6,9	6,6	6,4	6,3	6,2	5,9	5,8	5,6
5	6,6	5,8	5,4	5,2	5,1	5,0	4,7	4,5	4,4
6	6,0	5,1	4,8	4,5	4,4	4,3	4,0	3,8	3,7
7	5,6	4,7	4,4	4,1	4,0	3,9	3,6	3,4	3,2
8	5,3	4,5	4,1	3,8	3,7	3,6	3,3	3,1	2,9
9	5,1	4,3	3,9	3,6	3,5	3,4	3,1	2,9	2,7
10	5,0	4,1	3,7	3,5	3,3	3,2	2,9	2,7	2,5
11	4,8	4,0	3,6	3,4	3,2	3,1	2,8	2,6	2,4
12	4,8	3,9	3,5	3,3	3,1	3,0	2,7	2,5	2,3
13	4,7	3,8	3,4	3,2	3,0	2,9	2,6	2,4	2,2
14	4,6	3,7	3,3	3,1	3,0	2,9	2,5	2,3	2,1
15	4,5	3,7	3,3	3,1	2,9	2,8	2,5	2,3	2,1
16	4,5	3,6	3,2	3,0	2,9	2,7	2,4	2,2	2,0
17	4,5	3,6	3,2	3,0	2,8	2,7	2,4	2,2	2,0
18	4,4	3,6	3,2	2,9	2,8	2,7	2,3	2,1	1,9
19	4,4	3,5	3,1	2,9	2,7	2,6	2,3	2,1	1,8
20	4,4	3,5	3,1	2,9	2,7	2,6	2,3	2,1	1,8
22	4,3	3,4	3,1	2,8	2,7	2,6	2,2	2,0	1,8
24	4,3	3,4	3,0	2,8	2,6	2,5	2,2	2,0	1,7
26	4,2	3,4	3,0	2,7	2,6	2,4	2,1	1,9	1,7
28	4,2	3,3	2,9	2,7	2,6	2,4	2,1	1,9	1,6
30	4,2	3,3	2,9	2,7	2,5	2,4	2,1	1,9	1,6
40	4,1	3,2	2,9	2,6	2,5	2,3	2,0	1,8	1,5
60	4,0	3,2	2,8	2,5	2,4	2,3	1,9	1,7	1,4
120	3,9	3,1	2,7	2,5	2,3	2,2	1,8	1,6	1,3
∞	3,8	3,0	2,6	2,4	2,2	2,1	1,8	1,5	1,0

f_2 \ f_1	Уровень значимости 0,01									
	1	2	3	4	5	6	8	12	24	∞
1	4052	4999	5403	5625	5764	5859	5981	6106	6234	6366
2	98,5	99,0	99,2	99,3	99,3	99,4	99,3	99,4	99,5	99,5
3	34,1	30,8	29,5	28,7	28,2	27,9	27,5	27,1	26,6	26,1
4	21,2	18,0	16,7	16,0	15,5	15,2	14,8	14,4	13,9	13,5
5	16,3	13,3	12,1	11,4	11,0	10,7	10,3	9,9	9,5	9,0
6	13,7	10,9	9,8	9,2	8,8	8,5	8,1	7,7	7,3	6,9
7	12,3	9,6	8,5	7,9	7,5	7,2	6,8	6,5	6,1	5,7
8	11,3	8,7	7,6	7,0	6,6	6,4	6,0	5,7	5,3	4,9
9	10,6	8,0	7,0	6,4	6,1	5,8	5,5	5,1	4,7	4,3
10	10,0	7,6	6,6	6,0	5,6	5,4	5,1	4,7	4,3	3,9
11	9,7	7,2	6,2	5,7	5,3	5,1	4,7	4,4	4,0	3,6
12	9,3	6,9	6,0	5,4	5,1	4,8	4,5	4,2	3,8	3,4
13	9,1	6,7	5,7	5,2	4,9	4,6	4,3	4,0	3,6	3,2
14	8,9	6,5	5,6	5,0	4,7	4,5	4,1	3,8	3,4	3,0
15	8,7	6,4	5,4	4,9	4,6	4,3	4,0	3,7	3,3	2,9
16	8,5	6,2	5,3	4,8	4,4	4,2	3,9	3,6	3,2	2,8
17	8,4	6,1	5,2	4,7	4,3	4,1	3,8	3,5	3,1	2,7
18	8,3	6,0	5,1	4,6	4,3	4,0	3,7	3,4	3,0	2,6
19	8,2	5,9	5,0	4,5	4,2	3,9	3,6	3,3	2,9	2,4
20	8,1	5,9	4,9	4,4	4,1	3,9	3,6	3,2	2,9	2,4
22	7,9	5,7	4,8	4,3	4,0	3,8	3,5	3,1	2,8	2,3
24	7,8	5,6	4,7	4,2	3,9	3,7	3,3	3,0	2,7	2,2
26	7,7	5,5	4,6	4,1	3,8	3,6	3,3	3,0	2,6	2,1
28	7,6	5,5	4,6	4,1	3,8	3,5	3,2	2,9	2,5	2,1
30	7,6	5,4	4,5	4,0	3,7	3,5	3,2	2,8	2,5	2,0
40	7,3	5,2	4,3	3,8	3,5	3,3	3,0	2,7	2,3	1,8
60	7,1	5,0	4,1	3,7	3,3	3,1	2,8	2,5	2,1	1,6
120	6,9	4,8	4,0	3,5	3,2	3,0	2,7	2,3	2,0	1,4
∞	6,6	4,6	3,8	3,3	3,0	2,8	2,5	2,2	1,8	1,0

f_2 \ f_1	Уровень значимости 0,001									
	1	2	3	4	5	6	8	12	24	∞
1	Изменяется от 400 000 до 600 000									
2	998	999	999	999	999	999	999	999	999	999
3	167	148	141	137	135	133	131	128	126	123
4	74,1	61,3	56,2	53,4	51,7	50,5	49,0	47,4	45,8	44,1
5	47,0	36,6	33,2	31,1	29,8	28,8	27,6	26,4	25,1	23,8
6	35,5	27,0	23,7	21,9	20,8	20,0	19,0	18,0	16,9	15,8
7	29,2	21,7	18,8	17,2	16,2	15,5	14,6	13,7	12,7	11,7
8	25,4	18,5	15,8	14,4	13,5	12,9	12,0	11,2	10,3	9,3
9	22,9	16,4	13,9	12,6	11,7	11,1	10,4	9,6	8,7	7,8
10	21,0	14,9	12,6	11,3	10,5	9,9	9,2	8,5	7,6	6,8
11	19,7	13,8	11,6	10,4	9,6	9,1	8,3	7,6	6,9	6,0
12	18,6	13,0	10,8	9,6	8,9	8,4	7,7	7,0	6,3	5,4
13	17,8	12,3	10,2	9,1	8,4	7,9	7,2	6,5	5,8	5,0
14	17,1	11,8	9,7	8,6	7,9	7,4	6,8	6,1	5,4	4,6
15	16,6	11,3	9,3	8,3	7,6	7,1	6,5	5,8	5,1	4,3
16	16,1	11,0	9,0	7,9	7,3	6,8	6,2	5,6	4,9	4,1
17	15,7	10,7	8,7	7,7	7,0	6,6	6,0	5,3	4,6	3,9
18	15,4	10,4	8,5	7,5	6,8	6,4	5,8	5,1	4,5	3,7
19	15,1	10,2	8,3	7,3	6,6	6,2	5,6	5,0	4,3	3,5
20	14,8	10,0	8,1	7,1	6,5	6,0	5,4	4,8	4,2	3,4
22	14,4	9,6	7,8	6,8	6,2	5,8	5,2	4,6	3,9	3,2
24	14,0	9,3	7,6	6,6	6,0	5,6	5,0	4,4	3,7	3,0
26	13,7	9,1	7,4	6,4	5,8	5,4	4,8	4,2	3,6	2,8
28	13,5	8,9	7,2	6,3	5,7	5,2	4,7	4,1	3,5	2,7
30	13,3	8,8	7,1	6,1	5,5	5,1	4,6	4,0	3,4	2,6
40	12,6	8,2	6,6	5,7	5,1	4,7	4,2	3,6	3,0	2,2
60	12,0	7,8	6,2	5,3	4,8	4,4	3,9	3,3	2,7	1,9
120	11,4	7,3	5,8	5,0	4,4	4,0	3,5	3,0	2,4	1,6
∞	10,8	6,9	5,4	4,6	4,1	3,7	3,3	2,7	2,1	1,0

დანართი 7. მანი – უიტნის კრიტერიუმის U სტატისტიკის ზედა კრიტიკული მნიშვნელობები [57].

$n_2 = 3$

u	n_1 = 1	2	3
0	0.25	0.10	0.05
1	0.50	0.20	0.10
2		0.40	0.20
3		0.60	0.35
4			0.50

$n_2 = 4$

u	n_1 = 1	2	3	4
0	0.2000	0.0667	0.0286	0.0143
1	0.4000	0.1333	0.0571	0.0286
2	0.6000	0.2667	0.1143	0.0571
3		0.4000	0.2000	0.1000
4		0.6000	0.3143	0.1714
5			0.4286	0.2429
6			0.5714	0.3429
7				0.4429
8				0.5571

$n_2 = 5$

n_1 = 1	2	3	4	5
0.1667	0.0476	0.0179	0.0079	0.0040
0.3333	0.0952	0.0357	0.0159	0.0079
0.5000	0.1905	0.0714	0.0317	0.0159
	0.2857	0.1250	0.0556	0.0278
	0.4286	0.1964	0.0952	0.0476
	0.5714	0.2857	0.1429	0.0754
		0.3929	0.2063	0.1111
		0.5000	0.2778	0.1548
			0.3651	0.2103
			0.4524	0.2738
			0.5476	0.3452
				0.4206
				0.5000

$n_2 = 6$

u	n_1 = 1	2	3	4	5	6
0	0.1429	0.0357	0.0119	0.0048	0.0022	0.0011
1	0.2857	0.0714	0.0238	0.0095	0.0043	0.0022
2	0.4286	0.1429	0.0476	0.0190	0.0087	0.0043
3	0.5714	0.2143	0.0833	0.0333	0.0152	0.0076
4		0.3214	0.1310	0.0571	0.0260	0.0130
5		0.4286	0.1905	0.0857	0.0411	0.0206
6		0.5714	0.2738	0.1286	0.0628	0.0325
7			0.3571	0.1762	0.0887	0.0465
8			0.4524	0.2381	0.1234	0.0660
9			0.5476	0.3048	0.1645	0.0898
10				0.3810	0.2143	0.1201
11				0.4571	0.2684	0.1548
12				0.5429	0.3312	0.1970
13					0.3961	0.2424
14					0.4654	0.2944
15					0.5346	0.3496
16						0.4091
17						0.4686
18						0.5314

$n_2 = 7$

u	n_1 = 1	2	3	4	5	6	7
0	0.1250	0.0278	0.0083	0.0030	0.0013	0.0006	0.0003
1	0.2500	0.0556	0.0167	0.0061	0.0025	0.0012	0.0006
2	0.3750	0.1111	0.0333	0.0121	0.0051	0.0023	0.0012
3	0.5000	0.1667	0.0583	0.0212	0.0088	0.0041	0.0020
4		0.2500	0.0917	0.0364	0.0152	0.0070	0.0035
5		0.3333	0.1333	0.0545	0.0240	0.0111	0.0055
6		0.4444	0.1917	0.0818	0.0366	0.0175	0.0087
7		0.5556	0.2583	0.1152	0.0530	0.0256	0.0131
8			0.3333	0.1576	0.0745	0.0367	0.0189
9			0.4167	0.2061	0.1010	0.0507	0.0265
10			0.5000	0.2636	0.1338	0.0688	0.0364
11				0.3242	0.1717	0.0903	0.0487
12				0.3939	0.2159	0.1171	0.0641
13				0.4636	0.2652	0.1474	0.0825
14				0.5364	0.3194	0.1830	0.1043
15					0.3775	0.2226	0.1297
16					0.4381	0.2669	0.1588
17					0.5000	0.3141	0.1914
18						0.3654	0.2279
19						0.4178	0.2675
20						0.4726	0.3100
21						0.5274	0.3552
22							0.4024
23							0.4508
24							0.5000

	$n_2 = 8$							
	n_1							
u	1	2	3	4	5	6	7	8
0	0.1111	0.0222	0.0061	0.0020	0.0008	0.0003	0.0002	0.0001
1	0.2222	0.0444	0.0121	0.0040	0.0016	0.0007	0.0003	0.0002
2	0.3333	0.0889	0.0242	0.0081	0.0031	0.0013	0.0006	0.0003
3	0.4444	0.1333	0.0424	0.0141	0.0054	0.0023	0.0011	0.0005
4	0.5556	0.2000	0.0667	0.0242	0.0093	0.0040	0.0019	0.0009
5		0.2667	0.0970	0.0364	0.0148	0.0063	0.0030	0.0015
6		0.3556	0.1394	0.0545	0.0225	0.0100	0.0047	0.0023
7		0.4444	0.1879	0.0768	0.0326	0.0147	0.0070	0.0035
8		0.5556	0.2485	0.1071	0.0466	0.0213	0.0103	0.0052
9			0.3152	0.1414	0.0637	0.0296	0.0145	0.0074
10			0.3879	0.1838	0.0855	0.0406	0.0200	0.0103
11			0.4606	0.2303	0.1111	0.0539	0.0270	0.0141
12			0.5394	0.2848	0.1422	0.0709	0.0361	0.0190
13				0.3414	0.1772	0.0906	0.0469	0.0249
14				0.4040	0.2176	0.1142	0.0603	0.0325
15				0.4667	0.2618	0.1412	0.0760	0.0415
16				0.5333	0.3108	0.1725	0.0946	0.0524
17					0.3621	0.2068	0.1159	0.0652
18					0.4165	0.2454	0.1405	0.0803
19					0.4716	0.2864	0.1678	0.0974
20					0.5284	0.3310	0.1984	0.1172
21						0.3773	0.2317	0.1393
22						0.4259	0.2679	0.1641
23						0.4749	0.3063	0.1911
24						0.5251	0.3472	0.2209
25							0.3894	0.2527
26							0.4333	0.2869
27							0.4775	0.3227
28							0.5225	0.3605
29								0.3992
30								0.4392
31								0.4796
32								0.5204

					$n_2 = 9$ n_1				
u	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	0.1000	0.0182	0.0045	0.0014	0.0005	0.0002	0.0001	0.0000	0.0000
1	0.2000	0.0364	0.0091	0.0028	0.0010	0.0004	0.0002	0.0001	0.0000
2	0.3000	0.0727	0.0182	0.0056	0.0020	0.0008	0.0003	0.0002	0.0001
3	0.4000	0.1091	0.0318	0.0098	0.0035	0.0014	0.0006	0.0003	0.0001
4	0.5000	0.1636	0.0500	0.0168	0.0060	0.0024	0.0010	0.0005	0.0002
5		0.2182	0.0727	0.0252	0.0095	0.0038	0.0017	0.0008	0.0004
6		0.2909	0.1045	0.0378	0.0145	0.0060	0.0026	0.0012	0.0006
7		0.3636	0.1409	0.0531	0.0210	0.0088	0.0039	0.0019	0.0009
8		0.4545	0.1864	0.0741	0.0300	0.0128	0.0058	0.0028	0.0014
9		0.5455	0.2409	0.0993	0.0415	0.0180	0.0082	0.0039	0.0020
10			0.3000	0.1301	0.0559	0.0248	0.0115	0.0056	0.0028
11			0.3636	0.1650	0.0734	0.0332	0.0156	0.0076	0.0039
12			0.4318	0.2070	0.0949	0.0440	0.0209	0.0103	0.0053
13			0.5000	0.2517	0.1199	0.0567	0.0274	0.0137	0.0071
14				0.3021	0.1489	0.0723	0.0356	0.0180	0.0094
15				0.3552	0.1818	0.0905	0.0454	0.0232	0.0122
16				0.4126	0.2188	0.1119	0.0571	0.0296	0.0157
17				0.4699	0.2592	0.1361	0.0708	0.0372	0.0200
18				0.5301	0.3032	0.1638	0.0869	0.0464	0.0252
19					0.3497	0.1924	0.1052	0.0570	0.0313
20					0.3986	0.2280	0.1261	0.0694	0.0385
21					0.4491	0.2643	0.1496	0.0836	0.0470
22					0.5000	0.3035	0.1755	0.0998	0.0567
23						0.3445	0.2039	0.1179	0.0680
24						0.3878	0.2349	0.1383	0.0807
25						0.4320	0.2680	0.1606	0.0951
26						0.4773	0.3032	0.1852	0.1112
27						0.5227	0.3403	0.2117	0.1290
28							0.3788	0.2404	0.1487
29							0.4185	0.2707	0.1701
30							0.4591	0.3029	0.1933
31							0.5000	0.3365	0.2181
32								0.3715	0.2447
33								0.4074	0.2729
34								0.4442	0.3024
35								0.4813	0.3332
36								0.5187	0.3652
37									0.3981
38									0.4317
39									0.4657
40									0.5000

$n_2 = 10$

u	n_1 = 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	0.0909	0.0152	0.0035	0.0010	0.0003	0.0001	0.0001	0.0000	0.0000	0.0000
1	0.1818	0.0303	0.0070	0.0020	0.0007	0.0002	0.0001	0.0000	0.0000	0.0000
2	0.2727	0.0606	0.0140	0.0040	0.0013	0.0005	0.0002	0.0001	0.0000	0.0000
3	0.3636	0.0909	0.0245	0.0070	0.0023	0.0009	0.0004	0.0002	0.0001	0.0000
4	0.4545	0.1364	0.0385	0.0120	0.0040	0.0015	0.0006	0.0003	0.0001	0.0000
5	0.5455	0.1818	0.0559	0.0180	0.0063	0.0024	0.0010	0.0004	0.0002	0.0001
6		0.2424	0.0804	0.0270	0.0097	0.0037	0.0015	0.0007	0.0003	0.0001
7		0.3030	0.1084	0.0380	0.0140	0.0055	0.0023	0.0010	0.0005	0.0002
8		0.3788	0.1434	0.0529	0.0200	0.0080	0.0034	0.0015	0.0007	0.0002
9		0.4545	0.1853	0.0709	0.0276	0.0112	0.0048	0.0022	0.0011	0.0004
10		0.5455	0.2343	0.0939	0.0376	0.0156	0.0068	0.0031	0.0015	0.0005
11			0.2867	0.1199	0.0496	0.0210	0.0093	0.0043	0.0021	0.0008
12			0.3462	0.1518	0.0646	0.0280	0.0125	0.0058	0.0028	0.0010
13			0.4056	0.1868	0.0823	0.0363	0.0165	0.0078	0.0038	0.0014
14			0.4685	0.2268	0.1032	0.0467	0.0215	0.0103	0.0051	0.0019
15			0.5315	0.2697	0.1272	0.0589	0.0277	0.0133	0.0066	0.0026
16				0.3177	0.1548	0.0736	0.0351	0.0171	0.0086	0.0034
17				0.3666	0.1855	0.0903	0.0439	0.0217	0.0110	0.0045
18				0.4196	0.2198	0.1099	0.0544	0.0273	0.0140	0.0057
19				0.4725	0.2567	0.1317	0.0665	0.0338	0.0175	0.0073
20				0.5275	0.2970	0.1566	0.0806	0.0416	0.0217	0.0093
21					0.3393	0.1838	0.0966	0.0506	0.0267	0.0116
22					0.3839	0.2139	0.1148	0.0610	0.0326	0.0144
23					0.4296	0.2461	0.1349	0.0729	0.0394	0.0177
24					0.4765	0.2811	0.1574	0.0864	0.0474	0.0216
25					0.5235	0.3177	0.1819	0.1015	0.0564	0.0262
26						0.3564	0.2087	0.1185	0.0667	0.0315
27						0.3962	0.2374	0.1371	0.0782	0.0376
28						0.4374	0.2681	0.1577	0.0912	0.0446
29						0.4789	0.3004	0.1800	0.1055	0.0526
30						0.5211	0.3345	0.2041	0.1214	0.0615
31							0.3698	0.2299	0.1388	0.0716
32							0.4063	0.2574	0.1577	0.0827
33							0.4434	0.2863	0.1781	0.0952
34							0.4811	0.3167	0.2001	0.1088
35							0.5189	0.3482	0.2235	0.1237
36								0.3809	0.2483	0.1399
37								0.4143	0.2745	0.1575
38								0.4484	0.3019	0.1763
39								0.4827	0.3304	0.1965
40								0.5173	0.3598	0.2179
41									0.3901	0.2406
42									0.4211	0.2644
43									0.4524	0.2894
44									0.4841	0.3153
45									0.5159	0.3421
46										0.3697
47										0.3980
48										0.4267
49										0.4559
50										0.4853
										0.5147

დანართი 8. უილკოქსონის კრიტერიუმის W სტატისტიკის ქვედა კრიტიკული მნიშვნელობები [29].

m	n	Q: 0,001	0,005	0,010	0,025	0,05	0,10	2MW
1	2							4
	3							5
	4							6
	5							7
	6							8
	7							9
	8						—	10
	9						1	11
	10						1	12
	11						1	13
	12						1	14
	13						1	15
	14						1	16
	15						1	17
	16						1	18
	17						1	19
	18					—	1	20
	19					1	2	21
	20					1	2	22
	21					1	2	23
	22					1	2	24
	23					1	2	25
	24					1	2	26
	25	—	—	—	—	1	2	27
2	2						—	10
	3						3	12
	4					—	3	14
	5					3	4	16
	6					3	4	18
	7				—	3	4	20
	8				3	4	5	22
	9				3	4	5	24
	10				3	4	6	26
	11				3	4	6	28
	12			—	4	5	7	30
	13			3	4	5	7	32
	14			3	4	6	8	34
	15			3	4	6	8	36
	16			3	4	6	8	38
	17			3	5	6	9	40
	18		—	3	5	7	9	42
	19		3	4	5	7	10	44
	20		3	4	5	7	10	46
	21		3	4	6	8	11	48
	22		3	4	6	8	11	50
	23		3	4	6	8	12	52
2	24		3	4	6	9	12	54
	25	—	3	4	6	9	12	56
3	3					6	7	21
	4				—	6	7	24
	5				6	7	8	27
	6			—	7	8	9	30
	7			6	7	8	10	33
	8		—	6	8	9	11	36
	9		6	7	8	10	11	39
	10		6	7	9	10	12	42
	11		6	7	9	11	13	45
	12		7	8	10	11	14	48
	13		7	8	10	12	15	51
	14		7	8	11	13	16	54
	15		8	9	11	13	16	57
	16	—	8	9	12	14	17	60
	17	6	8	10	12	15	18	63
	18	6	8	10	13	15	19	66
	19	6	9	10	13	16	20	69
	20	6	9	11	14	17	21	72
	21	7	9	11	14	17	21	75
	22	7	10	12	15	18	22	78
	23	7	10	12	15	19	23	81
	24	7	10	12	16	19	24	84
	25	7	11	13	16	20	25	87
4	4			—	10	11	13	36
	5		—	10	11	12	14	40
	6		10	11	12	13	15	44
	7		10	11	13	14	16	48
	8		11	12	14	15	17	52
	9	—	11	13	14	16	19	56
	10	10	12	13	15	17	20	60
	11	10	12	14	16	18	21	64
	12	10	13	15	17	19	22	68
	13	11	13	15	18	20	23	72
	14	11	14	16	19	21	25	76
	15	11	15	17	20	22	26	80
	16	12	15	17	21	24	27	84
	17	12	16	18	21	25	28	88
	18	13	16	19	22	26	30	92
	19	13	17	19	23	27	31	96
	20	13	18	20	24	28	32	100
	21	14	18	21	25	29	33	104
	22	14	19	21	26	30	35	108

m	n	Q 0,001	0,005	0,010	0,025	0,05	0,10	2MW
4	23	14	19	22	27	31	36	112
	24	15	20	23	27	32	38	116
	25	15	20	23	28	33	38	120
5	5		15	16	17	19	20	55
	6		16	17	18	20	22	60
	7	—	16	18	20	21	23	65
	8	15	17	19	21	23	25	70
	9	16	18	20	22	24	27	75
	10	16	19	21	23	26	28	80
	11	17	20	22	24	27	30	85
	12	17	21	23	26	28	32	90
	13	18	22	24	27	30	33	95
	14	18	22	25	28	31	35	100
	15	19	23	26	29	33	37	105
	16	20	24	27	30	34	38	110
	17	20	25	28	32	35	40	115
	18	21	26	29	33	37	42	120
	19	22	27	30	34	38	43	125
	20	22	28	31	35	40	45	130
	21	23	29	32	37	41	47	135
	22	23	29	33	38	43	48	140
	23	24	30	34	39	44	50	145
	24	25	31	35	40	45	51	150
	25	25	32	36	42	47	53	155
6	6	—	23	24	26	28	30	78
	7	21	24	25	27	29	32	84
	8	22	25	27	29	31	34	90
	9	23	26	28	31	33	36	96
	10	24	27	29	32	35	38	102
	11	25	28	30	34	37	40	108
	12	25	30	32	35	38	42	114
	13	26	31	33	37	40	44	120
	14	27	32	34	38	42	46	126
	15	28	33	36	40	44	48	132
	16	29	34	37	42	46	50	138
	17	30	36	39	43	47	52	144
	18	31	37	40	45	49	55	150
	19	32	38	41	46	51	57	156
	20	33	39	43	48	53	59	162
	21	33	40	44	50	55	61	168
	22	34	42	45	51	57	63	174
	23	35	43	47	53	58	65	180
	24	36	44	48	54	60	67	186
	25	37	45	50	56	62	69	192

m	n	Q 0,001	0,005	0,010	0,025	0,05	0,10	2MW
7	7	29	32	34	36	39	41	105
	8	30	34	35	38	41	44	112
	9	31	35	37	40	43	46	119
	10	33	37	39	42	45	49	126
	11	34	38	40	44	47	51	133
	12	35	40	42	46	49	54	140
	13	36	41	44	48	52	56	147
	14	37	43	45	50	54	59	154
	15	38	44	47	52	56	61	161
	16	39	46	49	54	58	64	168
	17	41	47	51	56	61	66	175
	18	42	49	52	58	63	69	182
	19	43	50	54	60	65	71	189
	20	44	52	56	62	67	74	196
	21	46	53	58	64	69	76	203
	22	47	55	59	66	72	79	210
	23	48	57	61	68	74	81	217
	24	49	58	63	70	76	84	224
	25	50	60	64	72	78	86	231
8	8	40	43	45	49	51	55	136
	9	41	45	47	51	54	58	144
	10	42	47	49	53	56	60	152
	11	44	49	51	55	59	63	160
	12	45	51	53	58	62	66	168
	13	47	53	56	60	64	69	176
	14	48	54	58	62	67	72	184
	15	50	56	60	65	69	75	192
	16	51	58	62	67	72	78	200
	17	53	60	64	70	75	81	208
	18	54	62	66	72	77	84	216
	19	56	64	68	74	80	87	224
	20	57	66	70	77	83	90	232
	21	59	68	72	79	85	92	240
	22	60	70	74	81	88	95	248
	23	62	71	76	84	90	98	256
	24	64	73	78	86	93	101	264
	25	65	75	81	89	96	104	272
9	9	52	56	59	62	66	70	171
	10	53	58	61	65	69	73	180
	11	55	61	63	68	72	76	189
	12	57	63	66	71	75	80	198
	13	59	65	68	73	78	83	207
	14	60	67	71	76	81	86	216
	15	62	69	73	79	84	90	225

m	n	Q 0,001	0,005	0,010	0,025	0,05	0,10	2MW
9	16	64	72	76	82	87	93	234
	17	66	74	78	84	90	97	243
	18	68	76	81	87	93	100	252
	19	70	78	83	90	96	103	261
	20	71	81	85	93	99	107	270
	21	73	83	88	95	102	110	279
	22	75	85	90	98	105	113	288
	23	77	88	93	101	108	117	297
	24	79	90	95	104	111	120	306
	25	81	92	98	107	114	123	315
10	10	65	71	74	78	82	87	210
	11	67	73	77	81	86	91	220
	12	69	76	79	84	89	94	230
	13	72	79	82	88	92	98	240
	14	74	81	85	91	96	102	250
	15	76	84	88	94	99	106	260
	16	78	86	91	97	103	109	270
	17	80	89	93	100	106	113	280
	18	82	92	96	103	110	117	290
	19	84	94	99	107	113	121	300
	20	87	97	102	110	117	125	310
	21	89	99	105	113	120	128	320
	22	91	102	108	116	123	132	330
	23	93	105	110	119	127	136	340
	24	95	107	113	122	130	140	350
	25	98	110	116	126	134	144	360
11	11	81	87	91	96	100	106	253
	12	83	90	94	99	104	110	264
	13	86	93	97	103	108	114	275
	14	88	96	100	106	112	118	286
	15	90	99	103	110	116	123	297
	16	93	102	107	113	120	127	308
	17	95	105	110	117	123	131	319
	18	98	108	113	121	127	135	330
	19	100	111	116	124	131	139	341
	20	103	114	119	128	135	144	352
	21	106	117	123	131	139	148	363
	22	108	120	126	135	143	152	374
	23	111	123	129	139	147	156	385
	24	113	126	132	142	151	161	396
	25	116	129	136	146	155	165	407
12	12	98	105	109	115	120	127	300
12	13	101	109	113	119	125	131	312
	14	103	112	116	123	129	136	324
	15	106	115	120	127	133	141	336
	16	109	119	124	131	138	145	348
	17	112	122	127	135	142	150	360
	18	115	125	131	139	146	155	372
	19	118	129	134	143	150	159	384
	20	120	132	138	147	155	164	396
	21	123	136	142	151	159	169	408
	22	126	139	145	155	163	173	420
	23	129	142	149	159	168	178	432
	24	132	146	153	163	172	183	444
	25	135	149	156	167	176	187	456
13	13	117	125	130	136	142	149	351
	14	120	129	134	141	147	154	364
	15	123	133	138	145	152	159	377
	16	126	136	142	150	156	165	390
	17	129	140	146	154	161	170	403
	18	133	144	150	158	166	175	416
	19	136	148	154	163	171	180	429
	20	139	151	158	167	175	185	442
	21	142	155	162	171	180	190	455
	22	145	159	166	176	185	195	468
	23	149	163	170	180	189	200	481
	24	152	166	174	185	194	205	494
	25	155	170	178	189	199	211	507
14	14	137	147	152	160	166	174	406
	15	141	151	156	164	171	179	420
	16	144	155	161	169	176	185	434
	17	148	159	165	174	182	190	448
	18	151	163	170	179	187	196	462
	19	155	168	174	183	192	202	476
	20	159	172	178	188	197	207	490
	21	162	176	183	193	202	213	504
	22	166	180	187	198	207	218	518
	23	169	184	192	203	212	224	532
	24	173	188	196	207	218	229	546
	25	177	192	200	212	223	235	560
15	15	160	171	176	184	192	200	465
	16	163	175	181	190	197	206	480
	17	167	180	186	195	203	212	495
	18	171	184	190	200	208	218	510

m	n	Q 0,001	0,005	0,010	0,025	0,05	0,10	2MW
15	19	175	189	195	205	214	224	525
	20	179	193	200	210	220	230	540
	21	183	198	205	216	225	236	555
	22	187	202	210	221	231	242	570
	23	191	207	214	226	236	248	585
	24	195	211	219	231	242	254	600
	25	199	216	224	237	248	260	615
16	16	184	296	202	211	219	229	528
	17	188	201	207	217	225	235	544
	18	192	206	212	222	231	242	560
	19	196	210	218	228	237	248	576
	20	201	215	223	234	243	255	592
	21	205	220	228	239	249	261	608
	22	209	225	233	245	255	267	624
	23	214	230	238	251	261	274	640
	24	218	235	244	256	267	280	656
	25	222	240	249	262	273	287	672
17	17	210	223	230	240	249	259	595
	18	214	228	235	246	255	266	612
	19	219	234	241	252	262	273	629
	20	223	239	246	258	268	280	646
	21	228	244	252	264	274	287	663
	22	233	249	258	270	281	294	680
	23	238	255	263	276	287	300	697
	24	242	260	269	282	294	307	714
	25	247	265	275	288	300	314	731
18	18	237	252	259	270	280	291	666
	19	242	258	265	277	287	299	684
	20	247	263	271	283	294	306	702
	21	252	269	277	290	301	313	720
	22	257	275	283	296	307	321	738
	23	262	280	289	303	314	328	756
	24	267	286	295	309	321	335	774
	25	273	292	301	316	328	343	792

m	n	Q 0,001	0,005	0,010	0,025	0,05	0,10	2MW
19	19	267	283	291	303	313	325	741
	20	272	289	297	309	320	333	760
	21	277	295	303	316	328	341	779
	22	283	301	310	323	335	349	798
	23	288	307	316	330	342	357	817
	24	294	313	323	337	350	364	836
	25	299	319	329	344	357	372	855
20	20	298	315	324	337	348	361	820
	21	304	322	331	344	356	370	840
	22	309	328	337	351	364	378	860
	23	315	335	344	359	371	386	880
	24	321	341	351	366	379	394	900
	25	327	348	358	373	387	403	920
21	21	331	349	359	373	385	399	903
	22	337	356	366	381	393	408	924
	23	343	363	373	388	401	417	945
	24	349	370	381	396	410	425	966
	25	356	377	388	404	418	434	987
22	22	365	386	396	411	424	439	990
	23	372	393	403	419	432	448	1012
	24	379	400	411	427	441	457	1034
	25	385	408	419	435	450	467	1056
23	23	402	424	434	451	465	481	1081
	24	409	431	443	459	474	491	1104
	25	416	439	451	468	483	500	1127
24	24	440	464	475	492	507	525	1176
	25	448	472	484	501	517	535	1200
25	25	480	505	517	536	552	570	1275

დანართი 9. ამონარჩევით გამოთვლილი კორელაციის კოეფიციენტის განწილების კვანტილები $r_{1-\frac{p}{2}}$ [3].

Число степеней свободы f	Уровни значимости p				
	0,10	0,05	0,02	0,01	0,001
1	0,988	0,997	0,999	1,000	1,000
2	0,900	0,950	0,980	0,990	0,999
3	0,805	0,878	0,934	0,959	0,992
4	0,729	0,811	0,882	0,917	0,974
5	0,669	0,754	0,833	0,874	0,951
6	0,621	0,707	0,789	0,834	0,925
7	0,582	0,666	0,750	0,798	0,898
8	0,549	0,632	0,716	0,765	0,872
9	0,521	0,602	0,685	0,735	0,847
10	0,497	0,576	0,658	0,708	0,823
11	0,476	0,553	0,634	0,684	0,801
12	0,457	0,532	0,612	0,661	0,780
13	0,441	0,514	0,592	0,641	0,760
14	0,426	0,497	0,574	0,623	0,742
15	0,412	0,482	0,558	0,606	0,725
16	0,400	0,468	0,543	0,590	0,708
17	0,389	0,456	0,528	0,575	0,693
18	0,378	0,444	0,516	0,561	0,679
19	0,369	0,433	0,503	0,549	0,665
20	0,360	0,423	0,492	0,537	0,652
25	0,323	0,381	0,445	0,487	0,597
30	0,296	0,349	0,409	0,449	0,554
35	0,275	0,325	0,381	0,418	0,519
40	0,257	0,304	0,358	0,393	0,490
45	0,243	0,287	0,338	0,372	0,465
50	0,231	0,273	0,322	0,354	0,443
60	0,211	0,250	0,295	0,325	0,408
70	0,195	0,232	0,274	0,302	0,380
80	0,183	0,217	0,256	0,283	0,357
90	0,173	0,205	0,242	0,267	0,337
100	0,164	0,195	0,230	0,254	0,321

დანართი 10. უილკოქსონის ნიშნების რანგების ჯამების სტატისტიკის ზედა და ქვედა პროცენტული წერტილები

	w_1^*	w_2^*	$P(W \le w_1^*) = P(W \ge w_2^*)$
$n = 4$	0	10	0.062
	1	9	0.125
$n = 5$	0	15	0.031
	1	14	0.062
	2	13	0.094
	3	12	0.156
$n = 6$	0	21	0.016
	1	20	0.031
	2	19	0.047
	3	18	0.078
	4	17	0.109
	5	16	0.156
$n = 7$	0	28	0.008
	1	27	0.016
	2	26	0.023
	3	25	0.039
	4	24	0.055
	5	23	0.078
	6	22	0.109
	7	21	0.148
$n = 8$	0	36	0.004
	1	35	0.008
	2	34	0.012
	3	33	0.020
	4	32	0.027
	5	31	0.039
	6	30	0.055
	7	29	0.074
	8	28	0.098
	9	27	0.125
$n = 9$	1	44	0.004
	2	43	0.006
	3	42	0.010
	4	41	0.014
	5	40	0.020
	6	39	0.027
	7	38	0.037
	8	37	0.049
	9	36	0.064
	10	35	0.082
	11	34	0.102
	12	33	0.125

	w_1^*	w_2^*	$P(W \leq w_1^*) = P(W \geq w_2^*)$
$n = 10$	3	52	0.005
	4	51	0.007
	5	50	0.010
	6	49	0.014
	7	48	0.019
	8	47	0.024
	9	46	0.032
	10	45	0.042
	11	44	0.053
	12	43	0.065
	13	42	0.080
	14	41	0.097
	15	40	0.116
	16	39	0.138
$n = 11$	5	61	0.005
	6	60	0.007
	7	59	0.009
	8	58	0.012
	9	57	0.016
	10	56	0.021
	11	55	0.027
	12	54	0.034
	13	53	0.042
	14	52	0.051
	15	51	0.062
	16	50	0.074
	17	49	0.087
	18	48	0.103
	19	47	0.120
	20	46	0.139
$n = 12$	7	71	0.005
	8	70	0.006
	9	69	0.008
	10	68	0.010
	11	67	0.013
	12	66	0.017
	13	65	0.021
	14	64	0.026
	15	63	0.032
	16	62	0.039
	17	61	0.046
	18	60	0.055
	19	59	0.065
	20	58	0.076
	21	57	0.088
	22	56	0.102
	23	55	0.117
	24	54	0.133

იბეჭდება ავტორის მიერ
წარმოდგენილი სახით

გადაეცა წარმოებას 17.10.2004. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19.10.2004. ბეჭდვა ოფსეტური. ქაღალდის ზომა 210X297 1/4. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 8,5. სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 5. ტირაჟი 200 ეგზ. შეკვეთა №

გამომცემლობა "ტექნიკური უნივერსიტეტი", თბილისი, კოსტავას 77